

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

**ФОРМУВАННЯ ЦІЛІСНОГО
СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ
ЯК СКЛАДОВА КОНСОЛІДАЦІЙНИХ
НАЦІОНАЛЬНИХ СТРАТЕГІЙ**

Київ 2022

УДК 316.3:124.4-043.86-044.922](477)
Ф79

Затверджено до друку вченою радою
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(протокол № 8 від 08.12.2021)

Авторський колектив:

О. Онищенко (передмова, висновки); Л. Дубровіна (5.1);
В. Горовий (розд. 2); В. Попик (розд. 3); К. Лобузін (5.3, 5.4);
Ю. Половинчак, Н. Іванова (4.2); А. Матвійчук (1.2);
М. Хилько, В. Удовик (1.1; 4.1); С. Закірова (4.3); В. Горєва (5.2)

Відповідальний редактор

О. Онищенко

Рецензенти:

Н. Кушакова-Костицька, д-р юрид. наук, проф.
В. Добровольська, д-р наук із соц. комунікацій

Формування цілісного соціокультурного простору України як складова консоліда-
Ф79 ційних національних стратегій : [монографія] / О. Онищенко, Л. Дубровіна, В. Горовий
[та ін.] ; відп. ред. О. Онищенко ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадсь-
кого. – Київ, 2022. – 224 с.

ISBN 978-966-02-9486-8

Монографія присвячена дослідженню культууроутворювальних чинників єдності українського простору як важливого фактора забезпечення сталості та поступальності суспільного розвитку. Значну увагу приділено науковому осмисленню варіативності соціокультурного контексту життя територіальних соціумів і зусиль культурних та наукових інституцій (у першу чергу – бібліотек) для неконфліктної та конструктивної репрезентації такої варіативності.

Видання орієнтовано на науковців, практиків у сфері соціокультурних суспільних трансформацій, широкий загал читачів, які цікавляться цією проблемою.

УДК 316.3:124.4-043.86-044.922](477)

Монографія підготовлена в межах виконання наукового проєкту «Соціокультурний простір України у формуванні національної стратегії: територіальні ідентичності, ідентифікаційні символи, ментальні практики».

© О. Онищенко, Л. Дубровіна
В. Горовий та ін., 2022

© Національна академія наук України,
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського, 2022

ISBN 978-966-02-9486-8 (друк.)

ISBN 978-966-02-9487-5 (електрон.)

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1. СОЦІОКУЛЬТУРНА ЗГУРТОВАНІСТЬ У КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНИХ ПРІОРИТЕТІВ І КОНСОЛІДАЦІЙНИХ СТРАТЕГІЙ	9
1.1. Проблема цілісності соціокультурного простору в наукових концепціях та суспільних реаліях сучасного світу	9
1.2. Оцінка стану соціокультурного простору України.....	21
РОЗДІЛ 2. НАУКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЄДНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ	37
2.1. Сучасні характеристики наукового інформаційного простору як соціокультурного явища	37
2.2. Організація науково-інформаційної діяльності в національному інформаційному просторі України	48
РОЗДІЛ 3. МОВНО-КУЛЬТУРНІ ПРАКТИКИ УКРАЇНЦІВ І НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ: ДОСВІД І УРОКИ ДЛЯ СУЧАСНОСТІ	64
3.1. Процес формування українського етнокультурного самоусвідомлення: від Національного відродження до «червоного» двадцятого століття	64
3.2. Проблеми утвердження національної ідентичності в незалежній Україні: реалії сьогодення і завдання консолідації суспільства.....	87

РОЗДІЛ 4. РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ПОЛІФОНІЧНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО БУТТЯ В НАЦІОНАЛЬНИХ СОЦІОГУМАНІТАРНИХ ПРОГРАМАХ І СТРАТЕГІЯХ	106
4.1. Посилення міжрегіональних зв'язків як чинник формування цілісного соціокультурного простору України	106
4.2. Національний соціокультурний простір: державні стратегії в нормативних документах	122
4.3. Проблеми вимушених переселенців у контексті соціогуманітарних процесів.....	134
РОЗДІЛ 5. ЦИФРОВА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ТА СТРАТЕГІЯ ЇЇ КОНСОЛІДАЦІЇ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ	148
5.1. Міжнародний досвід західних держав у регулюванні культурної політики та створенні цифрового ресурсу культурної спадщини.....	148
5.2. Поняття культури як сукупності матеріального і духовного надбання держави та інформаційно-культурного простору	158
5.3. Концептуальні засади представлення культурної спадщини України та питання консолідаційних аспектів цифрової конвергенції	163
5.4. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського в розбудові цифрових ресурсів культурної пам'яті України.....	183
ВИСНОВКИ	193
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	199

ПЕРЕДМОВА

Сучасний глобалізований та цифровий світ, загострення конфліктів на тлі світоглядних суперечностей істотно вплинули на соціокомунікаційний простір культурних процесів і функціонування системи соціальних інформаційних обмінів та становлення нових засад усвідомлення різних параметрів сутності поняття національної тожсамості, актуалізувавши одночасно це питання як у практичній площині політичних, соціокультурних процесів та публічних рефлексій інтелектуалів, так і в наукових дослідженнях. Останні десятиліття на тлі дискусій про «архаїчність» традиційних ідентичностей і формування глобальної спільноти відбувається характерний для глобалізації процес суспільного структурування на основі розвитку електронних інформаційних технологій та, з одного боку, активне заміщення національних ідентичностей іншими – наднаціональними, субнаціональними, релігійними тощо, а з іншого – осмислюється їх здатність виконувати інтеграційні й мобілізаційні функції.

Проблеми зміцнення єдності й стійкості українського суспільства є проблемами здатності протистояти складним викликам нашого часу, досягнення більш високого рівня його консолідованості, що ґрунтується на утвердженні національних аспектів консолідації – мовній, духовно-культурній, громадянській, політичній, спільному розумінні світоглядних орієнтирів нації, її засадничих цінностей, ідеалів, подальших перспектив розвитку. Нині, коли наша держава обирає стратегії подальшого розвитку, багато питань соціокультурного розвитку не лише зберігають свою актуальність, а й наповнюються новими смислами. Нині йдеться про необхідність утвердження у свідомості найширшого громадянського загалу глибокої переконаності в самостійній суб'єктності українського народу у європейському і світовому цивілізаційному процесі, наявності його спільної мети та волі для її реалізації, нерозривну єдність українського світу – на Батьківщині й поза її межами. Важливим є усвідомлення цілісності вітчизняного історичного й культурного процесу в усьому його етнічному, мовному, конфесійному та багато-

культурному розмаїтті попри усі трагічні внутрішні суперечності, гостру боротьбу політичних сил, різноманітність і різновекторність соціальних та регіональних вимірів, незважаючи на всі часом драматичні прояви суперечностей на регіональному, мовному, релігійному ґрунті.

Особливості українських соціокультурних процесів полягають у комплексності викликів, що виникають в аспектах національної розбудови. З одного боку, це принципові питання національного будівництва, що залишаються для українців проблематизованими, з огляду на колоніальну затримку: на момент класичного націєтворення ХІХ ст. перебування українських земель у складі імперій з їх стримувальною національною політикою стали перешкодою для повноцінної національної реалізації. Поглибленням та ускладненням цієї затримки стали посттоталітарні травми ХХ ст.: від соціальних руйнівних експериментів та пов'язаних з ними ментальних змін, до планомірного винищення національних культурних еліт впродовж кількох поколінь та заданих параметрів культурного розвитку впродовж десятиліть. Сьогодні під загрозою воєнних конфліктів опинилося питання про збереження національної незалежної держави.

У процесі відбудови своєї незалежності Україні довелося вирішувати цілий комплекс надскладних завдань: разом із вдосконаленням процесу національно-культурного самоусвідомлення він мав долати економічну відсталість, засвоювати вибрані разом з євроорієнтирами принципи нової суспільної організації, долати посттоталітарні травми та ментальні викривлення, що ще залишалися у свідомості різних верств суспільства.

Тож у період незалежності українцям довелося активізувати інтелектуальний потенціал суспільства та прискорити розробку концепцій і базових структур націєтворення та подолання посттоталітарних травм і ментальних викривлень, укорінених у свідомості різних верств суспільства. Водночас – швидко адаптуватись у плинному світі глобалізаційних змін та поступу цифрового суспільства, що сформулювали цілу низку нових викликів перед людством. При цьому – перебувати під впливами російського постімперського проєкту (економічними, культурними, ментальними), частково чинити їм опір, частково переживаючи ретравматизацію аж до постання перед викликами гібридної війни із збройною агресією. Тож сучасні трансформації переживання ідентичностей глобального порядку накладаються на постколоніальні і посттоталітарні травми минулого, а додатковим чинником їх актуалізації стає розв'язаний Росією збройний конфлікт, в основі якого – той самий ідентичнісний виклик.

На глобальному рівні ідентичності в цифровому глобалізованому світі змінюються як явище: одні розмиваються, інші у відповідь на загрозу розмивання – посилюються, відстежується поява нових практик, нових засобів комунікації і консолідації спільнот. Водночас з'являються або ж оприявнюються (проявляються) нові чи раніше маргінальні. Однією із сфер, що зазнала змін, стали культурні практики в цифровому середовищі. Саме в цих практиках (освітніх, пізнавальних, розважальних) відбувається залучення особистості до культури, історії, літератури і через них рівня – від локальних до національних.

Оскільки ми розглядаємо питання стратегій формування цілісного соціокультурного простору в контексті культурних практик та інформаційної взаємодії, мають бути введені й усвідомлені спільнотами своєї причетності до побудови нових ідей консолідації та трансформації самої системи культури, специфічних методів, завдань, засобів побудови суспільних взаємовідносин між різними ідентичностями та спільнотами.

Сьогодні сформоване цифрове суспільство та соціокультурний інформаційний простір розкриває нові можливості для необмеженої комунікації та прискорення процесів консолідації українського суспільства й системи культурного впливу як на особистість, так і на систему управління, де на перший план виводиться питання зміни державної політики в галузі культури та інформаційного забезпечення органів управління галузі культури, сприйняття міжнародного досвіду регулювання культурної політики та створенні цифрового фонду культурної спадщини; суб'єкти комунікаційної взаємодії у соціокомунікаційному просторі; принципи формування цифрового культурного простору України тощо.

З геополітичної точки зору, «інформаційний простір» є віртуальною територією, яка належить державі, є її специфічним ресурсом. Інший підхід включає в себе розуміння «інформаційного простору» як простору певних інформаційних взаємодій (інформаційні процеси, інформаційний пошук). Соціальна точка зору розглядає інформаційний простір як сферу відносин між людьми й спільнотами, загального усвідомлення того, що мають цілеспрямовано формуватися інформаційні ресурси, які повинні подолати хаотичність сумішу даних та бути кваліфіковано структурованими й упорядкованими як предметно визначені інформаційні масиви, та створено інтерфейсні засоби доступу до них [1].

Важливим питанням залишаються змістові аспекти культурологічної інформації, яка має ефективно сприяти формуванню та усвідомленню спільних культурних цінностей, сприяти процесам соціокультурної консолідації навколо системи

ідей, уявлень, а також основних засад національної пам'яті. Інше питання – засоби та форми комунікації, які дають змогу підтримувати та необмежено розвивати усі форми соціальних і духовних комунікацій, відчувати згуртованість навколо національних інтересів та причетність до духовно близького соціуму, відчувати захищеність свого внутрішнього світу.

Оскільки ми розглядаємо ідентичність як сформоване в культурних практиках суспільне явище, дослідження трансформацій цих практик дасть змогу не лише окреслити характерні особливості сучасного цілісного соціокультурного простору, а й виявити характерні особливості майбутніх ідентичностних змін у багатонаціональному еволюційному процесі.

СОЦІОКУЛЬТУРНА ЗГУРТОВАНІСТЬ У КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНИХ ПРІОРИТЕТІВ І КОНСОЛІДАЦІЙНИХ СТРАТЕГІЙ

1.1. Проблема цілісності соціокультурного простору в наукових концепціях та суспільних реаліях сучасного світу

У сучасному світі суспільства розділені більше, ніж раніше, не лише за лінією етнічних, мовних, релігійних відмінностей, але більшою мірою – за нерівністю можливостей реалізації власного потенціалу через освіту, доступ до медичних послуг, цифрових технологій, наявність комунікацій, за розривом у доходах, ідейними розбіжностями, що перешкоджають внутрішнім трансформаціям. Зростаючий розрив у можливостях та нерівність, ще більше загострені пандемією COVID-19, створюють ситуацію недовіри як всередині суспільств, так і між колективними спільнотами, атмосферу відчуженості й роздратування, які часто стають конфліктогенними тригерами.

Така суспільна фрагментація та диференціація ставить питання про включеність та виключеність осіб і колективних груп (зокрема, держав) у/зі сфери соціальної взаємодії та, як наслідок, породжує потребу в наукових академічних та аналітичних пошуках відповіді на питання про соціальну цілісність як запоруку стабільно прогресуючого розвитку, а відтак, і безпеки.

Поняття «соціокультурний простір» є багатовимірним та інтегративним внаслідок його міждисциплінарної природи. Воно перебувало в предметному полі філософів, психологів та соціологів, зокрема Е. Гуссерля, Ю. Габермаса, С. Франка, К. Ясперса, П. Сорокіна, результати досліджень

яких поступово перетікали в науку про державне управління і безпекові дослідження.

Соціологи, політологи та економісти приділяли значну увагу співвідношенню між соціальними зв'язками, демократичною формою правління та зростанням. А. де Токвіль фокусувався на участі у вільних асоціаціях як ключовому критерію демократичного врядування. Г. Арендт стверджувала про загрозу тоталітаризму в суспільствах, у яких слабшають соціальні зв'язки [2, р. 19]. Соціальні психологи фокусувалися на почутті належності до спільноти. Роботи Е. Дюркгейма [3] про відношення між соціальною цілісністю та розподілом праці (чим простіший розподіл праці, тим сильніші зв'язки всередині спільноти) породили ряд макросоціологічних досліджень. Пізніше з'явилися наукові розробки соціальної цілісності як соціального капіталу [4], де наявність стійких зв'язків розглядалась як запорука стійкого соціального та економічного порядку.

Дослідження, що так чи інакше стосувалися проблематики соціокультурного простору України, зокрема її регіонального контексту, почали з'являтися впродовж останнього десятиліття, хоча, знову ж таки, основний їх фокус при цьому був на інших, згаданих вище аспектах. Так, проблематика соціокультурних трансформацій у контексті розколотості культурного простору України порушується в колективній монографії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України (ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України) «Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу» (2010 р.) [5]. Різні аспекти етнополітичної регіоналізації суспільного простору України розглянуто в колективній монографії «Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості» (2011 р.) [6]. Роль етнічних, територіальних, професійних, гендерних, релігійних соціокультурних ідентичностей у розвитку сучасного соціуму проаналізовано в праці Л. Нагорної «Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань» (2011 р.) [7].

Окремі аспекти соціокультурних трансформацій певних прикордонних регіонів України розглядалися в працях: «Крим в етнополітичному вимірі» (2005 р.) [8]; «Закарпаття в етнополітичному вимірі» (2008 р.) [9]; «Восток України: трансформація ідентичностей в умовах пограниччя» (2010 р.) [10]; «Прикордоння епох і цивілізацій: регіональна ідентичність українського Донбасу в “західному” науковому дискурсі» (2013 р.) [11].

З початком російської агресії в Донецькій та Луганській областях активізувалися дослідження щодо цього регіону: «Донбас в етнополітичному вимірі» (2014 р.) [12]; «Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі (національна доповідь)» (2015 р.) [13]; «Політичні аспекти кризи на Донбасі: діагностика стану та напрями врегулювання: аналітична доповідь» (2015 р.) [14]; «Динаміка національно-громадянської та регіональної ідентичності громадян України та її зв'язок з подіями на Донбасі в 2013–2015 роках» (2015 р.) [15] та ін.

Загалом соціокультурний простір аналізується на двох рівнях або колах: особистісному та колективному, де останній поділяється на вузький (сімейний, професійний) та широкий, яким є соціокультурний простір у межах держави. Базовим рівнем аналізу соціокультурного простору є особистісний рівень, де формується середовище ціннісних і нормативних регуляторів особи, її **самоідентифікації**.

Соціокультурний простір особистості формується на базі мовно-традиційних уявлень, вірувань, укладу життя й ведення господарства, прийнятої в його колективній спільноті пріоритизації суспільних сфер. Усталені й тяглі в рамках певної колективної спільноти, у якій формується особистість, правила виступають регуляторами і нормами життя особистості та фундаментом формування її соціокультурної самоідентифікації як носія характеристик своєї спільноти. Водночас за допомогою мови та інформації, культурних обмінів особистість розширює/модифікує власний особистісний соціокультурний простір внаслідок взаємодії із суміжними просторами, щось привносячи в них, як і беручи щось звідти.

У процесі формування власного соціокультурного простору особистість стикається із «широкою субкультурною варіативністю» чи «субкультурною диференціацією», коли культурна система соціуму включає ряд субкультур – професійну, молодіжну, етнічну, територіальну, релігійну та ін. [7, с. 9]. Ці субкультури як збагачують соціокультурний простір середині колективної спільноти, так і стають чинником її поляризації, інколи виводячи особистість із тієї колективної спільноти, де вона сформувалась.

Приймаючи принцип антропоморфізації колективної спільноти конструктивістів [16], за аналогією з особистісним рівнем розвиваються колективні спільноти – етнічні, державні та ін. Створюється спільний соціокультурний простір на основі поділяння членами спільноти подібних уявлень

про організацію спільноти, її цінності, відтворення подібних моделей поведінки, готовності керуватися спільними нормами і додержуватися лояльності до своєї колективної спільноти, визнаючи себе носієм характеристик цієї спільноти, а відтак, свою афіліацію до неї. Чим більше носіїв спільних цінностей поєднує певний простір, чим більше вони об'єднані спільними культурними характеристиками, тим більш цілісним є такий простір, має більше можливостей для розвитку, є більш гнучким і стійким для зовнішніх флуктуацій.

У цілях цього дослідження поняття «соціокультурний простір» розглядається у двох аспектах. Перший – як сукупність уявлень та цінностей, притаманних членам колективної спільноти, сприйняття ними соціальної організації та процесів, що відбивається у їх спільному способі та моделях взаємодії, комунікації та поведінки, які відбуваються в межах певного простору як соціальної надбудови над територіально детермінованими межами. Другий аспект – структура культурного простору держави як система установ та культурних утворень, що виконують регуляторну функцію в галузі управління та впливу на соціокультурну діяльність в українському суспільстві, спрямована на згуртування членів суспільства навколо ідейного контексту формування національної пам'яті та духовного світу.

Функцією соціокультурного простору є формування спільних норм і забезпечення членам спільноти визнання їх соціальної афіліації та сприяння самоідентифікації. Відтак, головними функціями формування культурного простору виступають регулятивна і консолідуєча.

Соціокультурний простір передбачає поділяння членами спільноти подібних культурних характеристик або культурного коду, як носіїв унікальних характеристик колективної спільноти, які сформувались у процесі повторення історико-культурних практик. З точки зору функціоналістів, саме поділяння членами цілісної спільноти подібних цінностей дає їм змогу самоідентифікувати себе, поділяти спільні моральні принципи та патерни поведінки, через які вони встановлюють відносини з іншими і досягають цілей [17, с. 995–1017].

Саме це припущення дає можливість об'єднати тих чи інших представників суспільства в єдину соціокультурну спільноту на основі самоусвідомленої афіліації та самоідентифікації себе з цією спільнотою і, як наслідок, визнання власної лояльності до цієї спільноти. Остання є вкрай важливою

детермінантою стійкої системи національної безпеки, яка забезпечує інтереси як домінантної соціокультурної спільноти, так і міноритарних спільнот.

Західна політична наука і базовані на ній розробки міжнародних міжурядових організацій розглядають як одного з головних політичних пріоритетів соціальну згуртованість (*social cohesion*), що в цілях цього дослідження ми будемо розглядати як синонімічну до соціальної цілісності категорію. Згідно з їх постулатами, соціальна згуртованість – це комплекс соціальних процесів, які допомагають привити особам почуття належності до певної спільноти та почуття визнаності в якості членів певної спільноти [18, р. 6], з акцентом на підвищенні рівня зайнятості, забезпеченості житлом, рівних можливостей, особливо для дітей, жінок та іммігрантів. Поштовх розвитку підходів до визначення соціальної згуртованості надала робота Економічної комісії ООН у справах Латинської Америки та Карибського регіону, яка визначила поняття як діалектичне відношення між механізмами соціальної включеності/виключеності та сприйняттям і ставленням людей до способів, через які ці механізми діють задля вироблення почуття належності до спільноти [19].

Р. Бергер-Шмітт розглядає концепцію соціальної згуртованості через два виміри: нерівність та соціальний капітал. Перший стосується просування рівних можливостей та скорочення нерівності всередині суспільства, а також соціальної інклюзивності. Другий вимір стосується посилення соціальних відносин, взаємодії та зв'язків, які формують соціальний капітал спільноти [20]. Деякі дослідники виділяють третій вимір на позначення відношення соціальної згуртованості до інститутів та управління [18, р. 4; 21, р. 105]. Чим більш згуртованим є суспільство, тим більш високорозвинуті інститути воно конструює і, навпаки, – чим більш ефективні й розвинуті інститути, тим краще вони підтримують соціальну згуртованість.

Наявність зв'язків усередині спільноти, усвідомлених її членами, породжує почуття відповідальності та залежності від спільноти. Соціальна цілісність виникає тоді, коли соціальна структура спільноти, сформована заради досягнення нею своїх цілей, та культурна структура спільноти збігаються. У межах цього дослідження ми не проводимо штучного розмежування між соціальним і культурним, погоджуючись із вітчизняними колегами в тому, що «соціальне і культурне, суспільство і культура не співвідносяться між

собою як ціле і частина, тотальність і сегмент. Це два взаємопов'язані, взаємодоповняльні, неподільні аспекти однієї реальності (суспільного життя), а не дві різні реальності. Розмежування соціального і культурного може бути лише аналітичним» [7, с. 23]. Водночас аналіз економічних факторів формування соціальної цілісності виходить за межі цього дослідження, тому не буде тут відображений.

Внаслідок вищенаведених підходів до розробки концепту соціальної цілісності виникло кілька напрямів інтерпретації цього феномену, а саме розуміння його як соціального капіталу; соціальної інтеграції; соціальної включеності (на протиположності виключеності, яка призводить до позбавлень), соціальної етики – з акцентом на цінностях і солідарності. Тож аналізують соціальну згуртованість через розгляд декількох компонентів: спільні цінності та громадянська культура; соціальний порядок і контроль; соціальна солідарність та скорочення нерівності в рівні добробуту; соціальні мережі та соціальний капітал; територіальна належність та ідентичність [17, с. 1013]. Соціальний капітал виступає головним ресурсом для забезпечення системної стабільності, що визначається через соціальну згуртованість [22, р. 22].

У цілях цього дослідження обраний методологічний підхід синтезу зазначених вище підходів з метою продемонструвати релевантність системи зв'язків між членами спільноти; їх ставлення та довіри до інших; рівня соціальної взаємодії; включеності-виключеності; почуття належності (соціальні мережі, толерантність і недискримінація, соціальна мобільність); рівність доступу до суспільних благ; спільність цінностей. Тому у дослідженні соціальної цілісності українського суспільства ми будемо фокусуватися на спільності цінностей, що об'єднують чи роз'єднують; почутті належності; включеності-виключеності на основі можливості участі, рівної реалізації прав.

Головною функцією цілісності соціального простору є об'єднання інтересів усіх членів спільноти з метою реалізації ефективного державного будівництва, а в контексті національної безпеки – для коректної ідентифікації загроз і конструювання відповідей на них, у спосіб, коли одні члени спільноти не сприймають певні державні дії як загрозливі для інших. Така цілісність стосується як горизонтальних зв'язків між різними групами в суспільстві, так і вертикальних – між людьми і органами влади. У разі

наявності дефіциту горизонтальних зв'язків мають місце передумови конфлікту, слабкі ж вертикальні зв'язки демонструють дефіцит довіри між населенням і владою. У будь-якому випадку відсутність соціальної цілісності чи згуртованості робить державу вразливою до зовнішніх загроз, а систему національної безпеки слабо керованою. Соціальна цілісність є фундаментальною передумовою розбудови стійкості.

Соціальна цілісність позначає також певний ступінь солідарності і зв'язності між групами та учасниками цих груп. У разі відсутності такої цілісності – лінія розриву проходить по лінії доходів, доступу до освіти, медицини, цифрових можливостей, гендеру, етнічній належності тощо. Державні та громадські заходи щодо забезпечення соціальної цілісності/згуртованості часто фокусуються на забезпеченні кожному почуття належності, невиключеності, до спільноти з тісними зв'язками з іншими членами цієї спільноти. Тобто соціальна цілісність – і про інклюзивність.

Надзвичайно важливим є виховання соціальної згуртованості на загальнонаціональному рівні, оскільки самі по собі сильні локальні та регіональні зв'язки можуть лише загострювати розбіжності між локальними чи регіональними групами, внаслідок чого не виграє загальнонаціональна згуртованість.

При цьому Рада Європи, як і ООН, ЄС і Організація з економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) розглядають соціальну згуртованість не як гомогенізуючу концепцію, базовану лише на традиційних формах соціальної інтеграції, таких як ідентичність, поділяння спільної культури, дотримання подібних цінностей. Поряд із цими параметрами концепція розробляється як така, що придатна для мультикультурних суспільств. Стратегія соціальної згуртованості стосується дій, які надають кожному громадянину, кожній особі можливість доступу до забезпечення базових потреб; розвитку; захисту своїх прав; забезпечення гідного існування й соціальну впевненість [23, 24, 25, 26]. Тобто повага до соціальної різноманітності виводиться як пріоритетна, а «єдність у різноманітності» – вже є усталеним гаслом на позначення підходу до соціокультурної політики розвинутих демократичних держав з ліберальними традиціями. З огляду на декларування Україною прихильності європейським цінностям та конвергенції підходів до політичного управління з ЄС, такий підхід потребує особливої уваги академічних та експертних кіл.

Визначення соціальної згуртованості не надається в документах міжнародних організацій, залишаючи простір для інтерпретацій, залежно від національних культурно-історичних практик. Визнаючи утопічність існування повністю інтегрованого, згуртованого суспільства, Рада Європи визнає його швидше як ідеал, до якого варто прагнути і над яким працювати. Виховування солідарності визначається як ключовий пріоритет, який допоможе мінімізувати розбіжності та диференціацію [24].

Свій внесок у концептуалізацію феномену роблять емпіричні практики національних держав, які обирають свої підходи до регулювання соціальної згуртованості. Так, Канада фокусується на толеруванні та пропагуванні різноманітності, Великобританія – на запобіганні соціальної виключеності як способу уникнення маргіналізації окремих груп, Нідерланди – на посиленні почуття нідерландської ідентичності, Нова Зеландія – на регулюванні політики імміграції.

Що поєднує соціокультурний простір з національною безпекою? Відповідь на такий зв'язок шукали конструктивісти, стверджуючи, що безпекові інтереси суб'єктів є відповіддю на культурні фактори [27, р. 2]. Інтереси та цінності ж є базовими категоріями національної безпеки, які є фундаментом для ідентифікації безпекових загроз і конструювання відповіді на них. Ключовими категоріями аналізу в роботах конструктивістів виступають культура, норми та ідентичність, які формуються цінностями. Всі ці поняття пояснюють, як представники однієї групи мають спільність поглядів, інтерпретацій та ставлення на певні соціальні явища, процеси, відносини, інститути, які в сукупності і є виразом соціокультурної спільності. І як це формує сприйняття ними загроз і відповідей на них.

Культура є вагомим фундаментом для формування конфліктної чи кооперативної моделі національної безпеки, як і міжнародної безпеки. Культурні розбіжності можуть призводити до конфліктів між етнічними групами, які не обов'язково проживають у межах однієї держави, що виводить конфлікт за національні межі. Оскільки культура детермінує поведінку акторів, з метою уникнення війн і конфліктності розглядається питання про можливість зміни культурних патернів з метою впливу на поведінку. Культурні зміни можуть тягнути за собою появу альтернативних ідентичностей, що можуть справляти вплив на систему національної безпеки, зокрема її інтереси та пріоритети. Конфлікт ідентичностей колективних спільнот,

відсутність толерантності в міжкультурній взаємодії, взаємне неприйняття, недовіра, невизнання, травматичні синдроми минулого виступають глибокими факторами конфліктності.

Культура, відповідно до поглядів конструктивістів, виконує дві функції з точки зору детермінації інтересів: регулює їх та конститує їх [28]. Регулююча функція культури включається навіть за відсутності інших примусових регуляторів. Більш того, навіть за наявності останніх, їх реалізація в умовах подібності культурних характеристик однієї спільноти проходить набагато м'якше. Культура легітимізує примус, у такий спосіб зменшуючи протистояння/опір, мінімізуючи конфліктність. Окрім того, культура регулює інтереси через внутрішні інститути та бюрократичний апарат.

Конститутивна функція полягає в оформленні інтересів під впливом культурних маркерів, які детермінують, чого варто прагнути, а чого уникати. Таким чином, розуміючи культурні маркери, можна прогнозувати поведінку членів колективної спільноти. Так, якщо національна спільнота прагне визнання, базуючись на унікальних, відмінних від інших, параметрах (мова, культура, історичний досвід державотворення, територія походження тощо), можна прогнозувати, що прагнення такого визнання є для неї незаперечним пріоритетом, базуючись на цінності незалежного існування як рівноправного члена міжнародної спільноти, а не лише носія суверенітету.

Функції культури полягають також у формуванні ціннісного та смислового базису консолідації. Український фахівець Національного інституту стратегічних досліджень О. Валевський виділяє практику примусової та стимулюючої консолідації, де перша передбачає накладення державою обмежень з метою боротьби з деструктивними ідеологічними установками, друга націлена на модернізацію суспільства, розвиток нових форм громадського життя [29, с. 4].

Отже, побудований на культурних параметрах простір дає можливість ідентифікувати ціннісні індикатори колективної спільноти, межі/кордони культури компромісу та готовності поступатись, втрачати і набувати, реагувати на подразники і загрози, формувати відповідь на них з використанням певного арсеналу засобів та інструментів. Тож характеристики й параметри соціокультурного простору та індикатори, що дають змогу вимірювати його цілісність, носять для керування системою національної безпеки фундаментальний характер.

Ключовою категорією в рамках соціокультурного простору виступають цінності, які поділяють члени спільноти. Цінності є сталим конструктом, який сформувався під впливом географічного середовища, способу сприйняття соціальних явищ, виражених через мовно-традиційні особливості, ієрархії соціальних відносин, укладу життя, вірувань і взаємодії із сусідніми колективними спільнотами. Останні дають змогу формувати власні ідентичнісні характеристики колективної спільноти внаслідок диференціації на «своїх» і «чужих». Під цінностями в цілях цього дослідження ми будемо розуміти «найбільш загальні схильності надавати перевагу певному стану речей над іншими, вважати благом саме його» [30, с. 18]. Індикатори вимірювання цінностей колективних спільнот можуть послужити маркерами оцінки цілісності соціокультурного простору в цілях регулювання системи національної безпеки.

На основі цінностей формується ідентичність колективної спільноти – етнічна, соціальна, національна, регіональна. Ідентичність колективної спільноти в цілях цього дослідження буде вживатись як самоусвідомлена афіліація членів колективної спільноти з нею на основі поділяння цінностей, спільності сприйняття і паттернів поведінки та визнання своєї лояльності до цієї спільноти. Важливу функцію соціокультурної ідентичності влучно висловлює Л. Нагорна, наголошуючи на тому, що вона позначає «сукупність найбільш значимих для групи чи індивіда соціальних та культурних орієнтацій, якими вони керуються у взаємодії з найближчим оточенням і з владними структурами», «формує притаманну даному соціуму атмосферу довіри чи недовіри до власного оточення, систему міжособистісних та міжгрупових взаємозв'язків, а також парадигму сприйняття себе через ставлення до Іншого» [7, с. 25]. Соціокультурна ідентифікація виступає як «одна з ключових проблем стабільного розвитку і як інструмент соціалізації й політичної мобілізації», особливо в контексті акумулювання соціального капіталу [7, с. 26].

Ідентичність розглядається з різних перспектив примордіалістами та інструменталістами і конструктивістами. Якщо перші [31] вважають ідентичність данністю, стабільною і тяглою з моменту своєї сформованості, такою, що забезпечує лояльності, то інструменталісти [32] і конструктивісти [33] вважають ідентичності соціально сконструйовані і такими, що можуть використовуватись елітами як інструмент примноження вла-

ди, інструмент згуртування чи роз'єднання. Окрім того, на думку інструменталістів, культура легітимізує політичні та економічні домовленості [34, р. 10].

Ціннісно-ідентичнісний вимір соціокультурного простору тісно пов'язаний і поняттям онтологічної безпеки спільноти, яка є базисним компонентом зв'язуючого ланцюжка культура-безпека. Онтологічна безпека – термін, запроваджений соціологом Е. Гідденсом і визначений ним як відчуття тягlosti й впорядкованості подій [35]. У подальшому дослідники визначають онтологічну небезпеку як стан розриву/відірваності від звичного способу життя, руйнування того, що звичне, коли колективи втрачають відчуття безпеки, фундамент і опору, втрачають здатність відповідати на запитання про перспективу й спосіб розв'язання проблем. Невпевненість, що наростає, робить неможливою відтворення власних характеристик в навколишньому середовищі [36]. Фактично, онтологічна безпека – про відношення між безпекою та ідентичністю, про те, як індивід/колективна спільнота/держава себе бачить і як вона хоче, щоб її бачили інші. У сучасному глобалізованому взаємопов'язаному і взаємопроникному світі потреба в онтологічній безпеці пов'язана з підвищеною складністю контролювати власні ідентичнісні сталі характеристики, які визначають унікальну самобутність.

Онтологічна безпека – це потреба, певна константа, яка забезпечує тяглість і цілісність, впевненість і передбачуваність подій і характеристик, які підтримуються та визнаються іншими. Якщо цього немає, з'являється тривожність, непевненість, відчуття небезпеки і, зрештою, насилля. За психологом Р. Ленгом [37], відчуття тривожності виростає з відчуження, деперсоналізації і в критичних ситуаціях призводить навіть до реконструкції особистості. Так з'являються загрози.

Відчуженість – важливий компонент онтологічної безпеки – обумовлює появу небезпеки відсутністю відчуття належності. Теракти у Європі в першій декаді 2000-х років – часто теракти, здійснені громадянами цих самих країн, дітьми іммігрантів, не інтегрованих до суспільства – таких, що відчували відчуженість, не користуючись рівним доступом до суспільних благ, звинувачуючи часто культурних діячів у продукуванні дискримінаційних фільмів чи інших продуктів масового споживання, нібито спрямованих на приниження власної культури чи релігії. Наслідком стають теракти і відчуття загрози для корінних спільнот з боку маргіналізованих груп.

Виходом зі стану онтологічної небезпеки виступає рутинізація, тобто механізм генерування базового рівня довіри, яка обумовлює спроможність толерувати зміни. Рутинізовані дії – це автоматичні реакції, що забезпечують відчуття наступності й визначеності в середовищі, впорядкованості речей та слугує інструментом відновлення онтологічної безпеки. Рутини в міждержавній взаємодії формується під впливом рольової ідентичності, тобто визнання за актором тієї чи іншої ролі (статус, місце в регіональній, глобальній ієрархії, право на суверенне автономне існування). Внаслідок цього формується відчуття належності.

Тож рутинізація пов'язана з двома іншими категоріями – гідність і визнання. Агент має почуття безпеки, якщо очікування щодо власного статусу й ролі та його унікальні характеристики визнані зовнішніми агентами. Всі суспільні групи прагнуть визнання власної ідентичності та гідності. Завжди є маргіналізовані групи, які зазнають неповаги/приниження/дискримінації. Деколонізація, боротьба за права робітників (протести, мітинги профспілок), расові права і соціальні, політичні, майнові, проти рабства і сегрегації, за рівну оплату праці – все це прояви боротьби за визнання й гідність. Навіть економічні кризи та позбавлення, що слідує за ними, сприймаються в рамках втрати не лише роботи, засобів існування, а й втрати ідентичності та визнання. Адже ідентичність детермінує також і почуття гідності.

В історії міжнародних відносин є багато прикладів, коли невизнання або пониження гідності призводило до сплеску агресивного націоналізму (напр., Веймарська Німеччина), або появу правих сил і намагання відновити звичний спосіб життя. Часто саме почуття скривдженості тягне за собою потребу у визнанні гідності певної групи (або держави). Звертаючись до Гегеля, рушійна сила людської історії – це боротьба за визнання [38].

Тож прагнення колективної спільноти до визнання її суб'єктності та забезпечення гідного існування, потреба в соціальній інклюзивності, наявності відчуття належності будуть детермінувати параметри та індикатори соціальної цілісності як фактора стійкості системи національної безпеки.

1.2. Оцінка стану соціокультурного простору України

Індикатори вимірювання цілісності соціокультурного простору

З огляду на фундаментальну важливість соціокультурних параметрів, під якими ми будемо розуміти цінності, ідентичнісні маркери та артикуляцію почуття належності до спільноти, для регулювання стійкості національної системи, вважаємо за доцільне спочатку розкрити індикатори вимірювання цілісності соціального простору як більш широкої та інклюзивної категорії з метою надання наступних рекомендацій.

У своєму дослідженні Дж. Дженсон пропонує багатовимірну схему індикаторів соціальної згуртованості, поділяючи їх на економічні (включеність та рівність), на які, за її позицією, припадає 40% внеску у згуртованість, політичні (легітимність та рівень участі) та соціокультурні (визнання і належність), кожний з яких важить по 30%. Для вимірювання індикаторів дослідники та експерти пропонують вимірювати коефіцієнти нерівності в отриманні прибутків, рівень бідності та дефіцитів, рівень зайнятості, грамотності, здорового населення, наявність житла, пенсійне забезпечення, розрив у доступі до цифрових можливостей. У частині інститутів пропонується вимірювати ефективність демократії, державних інститутів, ринкових інститутів, сімейні відносини. У частині належності – вимірювати ступінь мультикультуралізму, довіри, рівня участі, очікування щодо мобільності, соціальну солідарність [18, р. 20; 40]. У 2001 р. Європейська Рада ухвалила систему індикаторів моніторингу соціальної згуртованості, що мало на меті встановити співставні цілі рівності та ефективності задля ендогенної моделі зростання. Методологія добору індикаторів базувалася на необхідності зробити індикатори співставними між країнами, забезпечити їх об'єктивність для інтерпретації з метою уникнення маніпулятивності. Індикатори наводяться для чотирьох вимірів, а саме: рівень доходів, зайнятості, грамотності та рівень здоров'я [39].

У цілях цього дослідження соціокультурного простору ми не будемо фокусуватися на співвідношенні між соціальною згуртованістю та економічним зростанням, а зосередимося на детальному розкритті соціокультурної складової соціальної згуртованості та індикаторах її вимірювання. При цьому доцільно спиратися на індикатори вимірювання соціокультурної складової соціальної згуртованості, виділені західними дослідниками

та експертами, з певними модифікаціями. Так, у своїй роботі Дж. Дженсон зосереджується на культурній та етнічній гомогенності як складовій соціальної згуртованості і вимірює її через такі індикатори: відсоток осіб, народжених за кордоном, у складі населення; етнічний розподіл – індекс, що вимірює ймовірність, коли дві випадково обрані особи не належать до однієї етно-лінгвістичної групи; офіційна бі- або мультилінгвальність у державі. Індикатор довіри для вимірювання соціокультурної складової соціальної згуртованості дає можливість продіагностувати рівень толерантності суспільства через спроможність довіряти іншим, зокрема і представникам інших культурних спільнот. Вимірювання рівня участі й солідарності суспільства можна здійснювати через такі індикатори: політична участь – готовність і реальна участь у реалізації громадянами активного і пасивного виборчого права; громадянська активність – рівень участі в роботі добровільних асоціацій, благодійних фондах, НУО, відсоток населення, який робить відрахування до благодійних структур тощо [18, р. 23–24].

Інші дослідники фокусуються на аналізі індикаторів соціальної виключеності, аналізуючи так само ступінь неучасті в активностях, важливих для цього суспільства з причин, які перебувають поза межами контролю цих осіб чи спільнот; нерівний доступ до ресурсів та можливостей, цінних для суспільства; отримання відмови від реалізації прав. Така ситуація послаблює зв'язки і, відповідно, соціальний капітал [40, р. 25–26].

Тож, виносячи за дужки цього дослідження економічні складові соціальної цілісності, ми зосередимося на соціокультурних, де в центрі будуть почуття належності. Почуття належності – поняття, дуже близьке до ідентичності, якщо розуміти ідентичність ширше, ніж самоафіліацію зі спільнотою, яка поділяє спільні культурні, релігійні характеристики. Належність поряд з названими вище критеріями поширюється також і на соціальну участь та володіння на рівних умовах правами на реалізацію власних можливостей, почуття належності до соціальних та політичних інститутів і процесів.

Вимірами почуття належності, випрацьованими в академічних колах та апробованими в рамках міжнародних організацій, виступають:

- мультикультуралізм, толерантність та відсутність дискримінації;
- соціальний капітал або зв'язки;
- цінності та солідарність;

- очікування щодо соціальної мобільності;
- інтеграція та соціальна афіліація [18, 40].

Мультикультуралізм, толерантність та відсутність дискримінації. В основі добору індикаторів у межах цього виміру лежить логіка соціально-економічної інтеграції культурно розрізнених груп, включно з гендерними, расовими та іншими відмінностями. Індикаторами вимірювання може бути представництва меншин у виборних органах влади; нормативне гарантування прав людини представникам етнічних та культурних меншин; кількість та масштаби, а також свобода проведення соціальних рухів чи протестів за визнання й недискримінацію. Враховується також пропорція населення, що належить не до домінантної етнічної групи та для яких домінантна державна мова не є рідною.

Для оцінки наявності дискримінації та рівня толерантності в суспільстві оцінюється (через соціологічні опитування) сприйняття меншитарними групами свого статусу (чи є вони об'єктами утисків, чи можуть повною мірою реалізувати свої права), а також через оцінку відсотка осіб, які заявляють про утиски на підставі національності, кольору шкіри, мови, сексуальної орієнтації тощо.

Соціальний капітал. Мова йде про існуючу тривалий час мережу соціальних та інституційних відносин, що заснована на визнанні групового членства. Це соціальні відносини, які визначають обов'язки, та існування яких втілюється у впевненості (міжособистісній та впевненості в інститутах), нормах та наявності авторитетності в групі. Неформальна мережа соціальної підтримки – мережа сімейних, професійних відносин, які забезпечують відчуття належності та соціалізують. Наявність таких мереж оздоровлює суспільство, надаючи захист у випадках соціальних проблем, медичних, зокрема проблем з ментальним здоров'ям. Громадянська участь – показник відносин між громадянами та інститутами. У разі байдужості суспільства до інститутів, виконання ними функцій та контролю за ними, складно очікувати моделі гарного управління від них, як і наявності активного зрілого громадянського суспільства. Вимірюється останній індикатор, у першу чергу, через активність на виборах до представницьких органів влади та участь у громадських організаціях. Можна також підраховувати індекс політичної активності, який складається на основі відповіді на такі питання: частота розмов про політику; частота намагань переконати

інших пристати до власних політичних уподобань; частота роботи на політичні партії чи кандидатів; підпис петицій; участь у демонстраціях та їх відвідування.

Цінності та солідарність. Під солідарністю розуміється усвідомлення громадянами спільної відповідальності за стабільність, безпеку та ефективне державне будівництво. Виміряти цей індикатор дають змогу соціопитування. Цінності – категорія, яку виміряти надзвичайно складно, досить ілюстративно відображає Світове дослідження цінностей, яке буде проаналізовано нижче.

Згідно з постулатами функціоналістів, цінності відіграють центральну роль у підтриманні цілісності суспільства [17, р. 1013]. Члени цілісного суспільства поділяють спільні соціокультурні цінності та норми, мають подібне бачення щодо здійснення державної політики та форм громадянської участі в реалізації політики, приймають встановлений правовий та соціально-політичний порядок. Відстеження еволюції зміни цінностей та їх пріоритетів (наприклад, ставлення до гендерної рівності або релігійність) є вкрай важливим для розуміння впливів цінностей на політичні та економічні зміни і, зрештою, модернізаційні процеси.

Очікування щодо соціальної мобільності втілює віру людей у те, що докладені зусилля приведуть до підйому по соціальній драбині та покращення умов життя, є основою відкритого егалітарного суспільства рівних можливостей. Індикатором відтак може виступати опитування громадян на початку своєї професійної кар'єри щодо їх віри у можливість, які надаються державою.

Інтеграція та соціальна афіліація. Рівень інтегрованості членів суспільства може оцінюватись як шляхом соціологічного опитування щодо їх сприйняття, так і шляхом оцінки рівня смертності через самогубства.

Оцінка соціокультурного простору України

Приймаючи за основу наведені вище індикатори, маємо на меті дослідити рівень цілісності соціокультурного простору України, спираючись на наведені вище критерії.

Мультикультуралізм, толерантність та відсутність дискримінації (Україна).

Україна – історично мультикультурна держава, у якій представлено більш як 130 національностей. В етнодемографічній структурі населення

України 77,8% – етнічні українці, 22,2% – національні меншини, найбільша з яких – росіяни (за останнім переписом 2001 р. – 17,3% населення). Згідно з результатами всеукраїнського дослідження Інституту Горшеніна, дев'ять з десяти респондентів (92,6%) вважають себе українцями, кожен двадцятий (5,5%) – росіянином. При цьому, якщо на Заході України українську національну ідентичність декларують 98,3%, то на Сході – 84,6%, і чим молодші респонденти, тим частіше вони позиціонують себе як українців. 60,4% українців вдома спілкуються переважно українською, у той час як 37,8% – російською, іншими мовами – 1,6%. При цьому російською спілкуються переважно на Сході України (74,7%), українською – на Заході (96,5%) [41, с. 7].

Україна від проголошення незалежності послідовно забезпечувала права національних меншин. У нормативному полі права національних меншин і корінних народів регулюються законами України «Про національні меншини в Україні», «Про корінні народи України», мовними та освітніми законами. Одним з важливих важелів керування культурним різноманіттям та індикатором національної безпеки є представленість національних меншин в органах влади. В Україні цей індикатор не завжди давав змогу достатньою мірою залучати національні меншини до ухвалення важливих для них рішень, почасти через спосіб та межі формування виборчих округів, відсутність квот у виборчому процесі, почасти через зосередженість виборчого процесу на особистісних рисах (фаховості, громадської активності, популярності) кандидатів, а не на їх походженні. Окрім того, як справедливо зауважує Ю. Тищенко, «відсутня система фахової підготовки службовців, які відповідають за здійснення державної етнонаціональної політики, бракує координації заходів з реалізації державної етнонаціональної політики в системі органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування» [42]. Відсутність фінансування освітньо-культурних або економічних чи інфраструктурних потреб нацменшин чи районів з їх компактним проживанням подекуди призводило до виконання такої функції з боку споріднених держав, що, як наслідок, спричиняло напруження у двосторонніх відносинах між державами (як свідчить приклад з Угорщиною).

Проблема ефективного регулювання статусу і прав нацменшин в Україні завжди ускладнювалася пошуком універсальних норм для російської та інших нацменшин, з одного боку, і з другого – для тих меншин, які

проживають на території України дисперсно й компактно. Намагання зберегти домінуючу етнічною групою власних самобутніх характеристик, які є для них основою націєтворення та предметом гордості, розвивати державну мову часто у внутрішньому та зовнішніх політичних дискурсах інтерпретувались як дискримінуючі щодо прав національних меншин.

Водночас дотримання рівності й надання рівних можливостей великою мірою залежить від тривалого процесу подолання стереотипів, стигматизації і виховання толерантності до мультикультурності та недискримінації, що, у свою чергу, формуватиме довіру.

Якщо проаналізувати індикатор толерантності українців, то за останні 15 років, згідно із Світовим дослідженням цінностей, українці стали більш толерантними до соціально вразливих груп [30, с. 27], хоча все ще відзначаються випадки їх стигматизації [43]. Водночас українці стали менш терпимими щодо іммігрантів, що може бути поясненом європейською мігрантською кризою, пандемією та економічним спадом [30, с. 27, 100].

За результатами опитування Інституту соціології НАН України в 2018 р. середній індекс національної дистанційованості громадян України стосовно різних етносів (за винятком українців, білорусів та української діаспори) перевищував 4 бали із 7 можливих. Тобто серед близьких людей опитані таких не бачили. Як колег або учасників інших більш віддалених соціальних стосунків їх прийняти готові [44, с. 454–461].

Варто відзначити доволі ілюстративні результати дослідження за сприяння USAID 2019 р., яке демонструє стигматизацію людей зі східної частини України та внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Найбільш негативні стереотипи щодо мешканців Східної України мають жителі Івано-Франківської та Волинської областей (5,4 і 5,9 відповідно з 10 при загальнонаціональному показнику в 3,1). Негативні стереотипи щодо ВПО мають знов таки представники Івано-Франківської обл. (4,7), Житомирської (4,4), Львівської, Полтавської і Вінницької (по 4,2), Запорізької обл. (4,1) при загальнонаціональному показнику 3,1 [45].

Українці виявляють досить високу терпимість у питаннях свободи віросповідання. Так, 60,1% українців не погоджуються, що єдиною прийнятною релігією є своя релігія; водночас більше третини погоджуються – 39,9% [30, с. 137]. Загалом рівень довіри до інших людей в Україні зростає, відповідно, рівень недовіри падає. Так, якщо у 2011 р. 23,1% українців

готові були довіряти іншим людям, то у 2020 р. цей показник становить 30,1%. Такі цифри є середніми для країн ЄС, де найвищі показники довіри демонструють скандинавські держави і найнижчі – Кіпр і Греція [30, с. 54–56].

Вісім з 10 українців вірять, що всі особи, які проживають в Україні, можуть бути українцями, незалежно від їх етнічної/расової/релігійної належності, географії походження чи/та мови спілкування. Це дуже високий показник толерантності, що дає можливість робити оптимістичні прогнози щодо перспектив розбудови стійкої соціокультурної цілісності українського суспільства на умовах плюралістичної української ідентичності. При цьому найменш схильні сприймати перспективу розбудови плюралістичної ідентичності жителі західних областей (при загальнонаціональному показнику 6,8 з 10, найнижчий показник толерантності демонструє Закарпатська область з показником 4,9) [45].

Соціальний капітал (Україна).

Соціальний капітал як мережа соціальних взаємодій, яка забезпечує підтримку реалізації державної політики, підтримку та реформування інститутів, вимірюється через вагомість сімейних, професійних стосунків, політичну та громадянську активність громадян, довіру до суспільних та політичних інститутів.

Фундаментом розбудови соціального капіталу може бути критична кількість щасливих і впевнених людей. Індикатор відчуття щастя демонструє зростання в опитуваннях українців за 25 років – з 46% у 1996 та 1999 р. до 78% у 2020 р. [30, с. 41]. Загалом, задоволеність власним життям становить 43,6% [30, с. 45].

Важливим показником впевненості є індикатор того, чи впливає людина на хід свого життя. Так, якщо в 1996 р. лише 27% були впевнені в тому, що вони впливають, то у 2020 р. цей показник становить 45,7% [30, с. 45].

Наступним важливим індикатором наявності чи формування соціального капіталу є громадянська активність. Як демонструють результати загальнонаціонального дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова в грудні 2018 р., як і дослідження Інституту Горшеніна 2017 р., 83,3% опитаних не є членами жодного громадського об'єднання. Близько 10% людей у тій чи іншій формі залучені до громадської діяльності (незалежно від того,

чи це загальнонаціональний рівень, чи районний населений пункт), і цей відсоток не сильно зростає порівняно з попередніми роками, на відміну від участі у волонтерській діяльності як неінституалізованому прояві громадської активності, до якої станом на кінець 2018 р. було залучено 18,3% опитаних (порівняно з 10,2% у 2012 р.). Так само за останні роки зросли і грошові відрахування на благодійні цілі [46, с. 106].

Результати дослідження, базованого на методології всесвітньо відомого Індексу соціальної згуртованості (Social Cohesion Index (SCORE) 2016–2018), проведеного за сприяння USAID у 2019 р., пояснюють причини низької громадської активності мешканців східного регіону України. Домінантною тут виступає пасивність через брак соціальних навичок, а також песимізм, що тягне за собою низьку громадську відповідальність [45, 47].

Слід також відзначити невисоку підтримку населенням України трансформаційних реформ, водночас у середньому 6,8 з 10 вважають, що реформи мають на меті принести вигоду лише елітам [45]. Однією з проблем невисокої громадянської активності серед українців є незначний рівень розуміння функцій такого виду діяльності, зокрема, у відносинах із владою. Так, 60% опитаних вважає головною метою участі людей у громадських об'єднаннях необхідність захисту своїх прав та реалізація інтересів, 47% – турбота про загальне благо та допомога іншим людям і 49% – громадський контроль за діяльністю органів влади [47].

Тож громадянська активність українців не дає підстав для оптимістичних настроїв щодо розбудови соціального капіталу як опори системи національної безпеки. Підвищення громадянської активності в кризові періоди (революцій та війни) є ситуативним і вимагає активнішою державної політики, інструментом якої можуть бути, наприклад, державні гранти громадським організаціям задля вирішення пріоритетних питань.

Рівень політичної активності громадян змінюється залежно від політичної ситуації в країні. Частка тих, хто цікавиться політикою в Україні, у 2020 р. становила 34,6%, тоді як найвища зацікавленість спостерігалася після подій Помаранчевої революції у 2006 р. – 56% [30, с. 178]. Одним з найважливіших індикаторів політичної активності громадян є участь у виборах. За останні 10 років кількість готових голосувати на виборах до місцевих органів влади та до парламенту знизилася на 7–10% [30, с. 184], ці показники підтверджуються і явкою на виборах до Верховної

Ради. Згідно з дослідженнями, українці розчаровуються у своїх політичних фаворитах протягом першого ж року [30, с. 186], що великою мірою пояснюється відсутністю в Україні ідеологічних партій і надзвичайною персоніфікованістю політичних кампаній до загальнонаціональних і місцевих органів влади. Це підтверджує популярність протягом багатьох років в Україні моделі політичної системи «із сильним лідером, якого не обмежують ні уряд, ні вибори». Сильного лідера, який ніс би відповідальність за країну, в Україні хоче бачити 58,3%, тоді як, для порівняння, у Польщі ця цифра – 16%, Естонії – 17% [30, с. 195–196].

Довіра до влади та суспільних організацій. Досить разючою є відмінність ставлення українців до влади порівняно з іншими європейськими державами. Так, перспективу надання більшої поваги до влади в майбутньому схвально оцінили близько 26% українців, тоді як французи продемонстрували понад 75%, нідерландці – 74%, німці – 53%, поляки – 36% [30, с. 38].

Необхідність відповідати на агресію Росії обумовила небачене зростання довіри до Збройних сил України, до благодійних та гуманітарних організацій, а також до релігійних організацій [30, с. 61, 195, 206]. Водночас лише третина українців довіряє державним установам і службам та банківській системі [30, с. 61].

Така ситуація не сприяє ні розбудові вертикальних зв'язків, які би обумовили соціальну цілісність суспільства через взаємодію з владою, ні розбудові горизонтальних зв'язків, адже якщо суспільство має потужний рівень недовіри до влади, розбудова горизонтальних зв'язків з метою створення потужного фронту контролю за діями влади і сприяння реалізації нею своїх функцій не вбачатиметься більшістю доцільною. А тому одним з найбільш серйозних викликів перед формуванням цілісного соціального простору є налагодження довіри до владних структур з метою впровадження і громадської підтримки потрібних трансформацій. На цьому напрямі пріоритетами були би зниження корупції в органах влади, а також посилення прозорості їх діяльності, підзвітності громадськості та посилення інформаційної складової комунікації. Серед основних проблем у взаємовідносинах громадських організацій із владою перші місця займають небажання влади йти на співпрацю з НУО, упереджене ставлення до них; непрозорість влади, відсутність інформації про її рішення [47].

Водночас можна говорити про зростання організаційної культури, самозабезпеченості й самоорганізації в Україні – про це свідчить зростання довіри до таких суспільних інститутів, як релігійні та благодійні організації.

Внаслідок агресивної дезінформації, що роками проводилася Росією в українському інформаційному просторі, зменшилася кількість українців, які довіряють телебаченню та радіо – якщо у 2011 р. їм довіряв кожен другий, то у 2020 р. лише третина опитаних [30, с. 61–62].

Високий рівень довіри до силових структур ускладнює висновки в умовах фактичної війни із зовнішнім ворогом. Але дає певні підстави говорити про збереження патерналістських настроїв в українському суспільстві.

Загалом, наведені вище дані дають підстави говорити про поступовий рух до нарощування соціального капіталу в Україні. Цьому насамперед сприяє доволі традиційна ієрархія соціальних пріоритетів українців з високою долею сім'ї та найближчого оточення, яке і виступає ядром соціальних зв'язків. Водночас через структури самоорганізації відбувається і нарощування горизонтальних зв'язків між українцями.

Цінності та солідарність (Україна).

Дослідження ціннісної ієрархії українців дає можливість зробити висновки як про можливість розбудови соціального капіталу, так і про рівень солідарності в розбудові держави.

Для аналізу ціннісних орієнтацій українців важливим є врахування Світового дослідження цінностей (або Культурної мапи світу) авторства Р. Інглхарта та К. Вельцеля, що аналізує виміри для крос-культурного порівняння країн і регіонів через дихотомію традиційних проти секулярно-раціональних цінностей, а також дихотомію цінностей виживання проти цінностей самовираження. Як видно з малюнків Світового дослідження цінностей (рис. 1, 2), Україна із середини 90-х років рухається шляхом від виживання до самовираження, що відображає розвиток та прогресивний поступ суспільства й зростання його очікувань.

Загалом, проведений авторами аналіз дає підстави стверджувати, що попри збереження українцями відданості традиційним та патерналістським цінностям, протягом останнього десятиліття вони демонструють дрейф у бік більшої терпимості й розуміння нетрадиційних цінностей [30, с. 150].

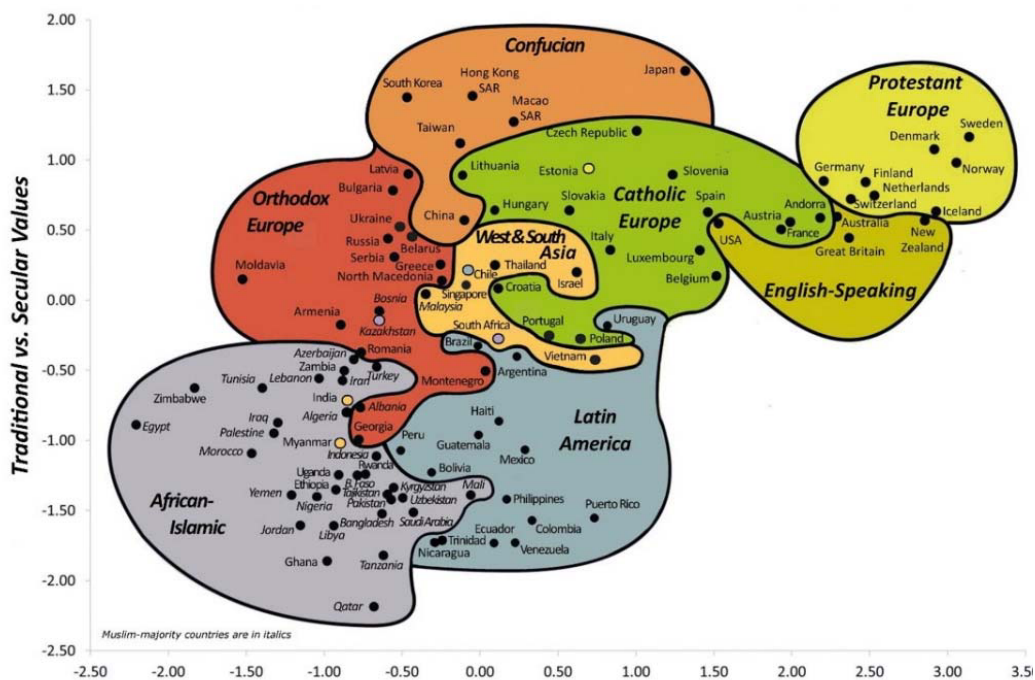

Рис. 1. Культурна мапа світу (2017–2020).

Джерело: Світове дослідження цінностей. 2020 в Україні [30, с. 8]

Як Світове дослідження цінностей [30, с. 18], так і дослідження, проведене Інститутом Горшеніна, демонструє пріоритет цінностей особистого добробуту (здоров'я, успіх, достаток, щаслива сім'я, відсутність стресів, особистісний розвиток), а також цінностей, що пов'язані з патерналізмом (якісні та безкоштовні освіта і медицина, гідні пенсії, соціальні виплати, забезпеченість робочими місцями, доступні ціни); і на третьому місці стоять власне європейські цінності (забезпечення прав і свобод людини й громадянина, рівність, солідарність, верховенство права, демократія, свобода слова, чесність та прозорість влади, рівні можливості для усіх громадян тощо – базові європейські цінності, закріплені в Лісабонській угоді 2007 р. та у преамбулі Хартії Європейського Союзу з прав людини) [41, с. 19].

Така тенденція, у цілому, характерна для центрально-східноєвропейських держав [48].

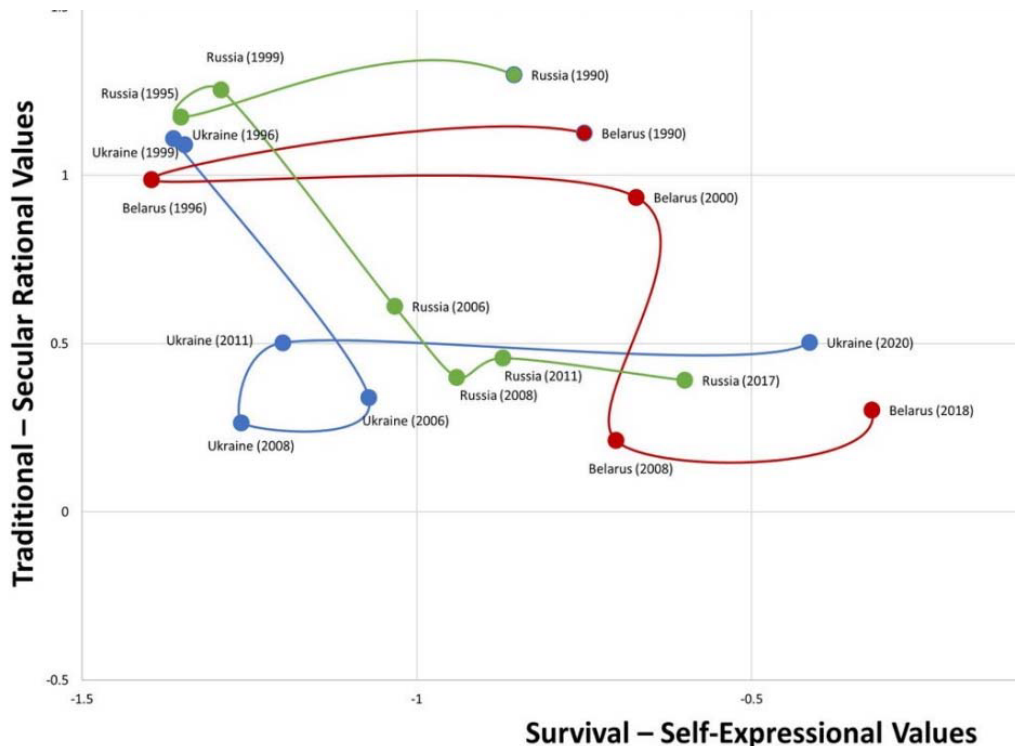

Рис. 2. Зміна цінностей у Росії, Білорусі, Україні.

Джерело: Світове дослідження цінностей. 2020 в Україні [30, с. 8]

Отже, сімейні цінності та місце сім'ї в ієрархії пріоритетів українців домінують, що дає змогу говорити про фундамент для розбудови стійкого розвитку й безпеки. При цьому, за твердженням авторів дослідження, українці оцінюють європейські цінності як ідеал, до якого варто прагнути, оскільки це принесе довгострокові здобутки. Тож поглиблення європейської інтеграції України варто інтерпретувати як культурологічний та ідейний чинник консолідації українського суспільства та модернізації державних, суспільних і громадських інститутів.

Важливо відзначити в контексті інтеграції України до ЄС як стратегічного пріоритету збіг у сприйнятті жителями держав-членів ЄС та громадянами України тих чи інших цінностей, які ми апріорі називаємо європейськими (порівняння відповідей українців з відповідями жителів держав-членів ЄС здійснив Інститут Горшеніна у 2017 р.). Мова йде про свободу віросповідання, верховенство права, демократію, особисту свободу, мир, права людини, рівність, самореалізацію, солідарність/підтримку ближнього, толерантність, повагу до інших культур, цінність людського життя. Водночас така тенденція не є однорідною. Якщо мешканці Заходу України більш схильні до аналогічного до європейського сприйняття цінностей, то мешканці Сходу вважають, що ці цінності мають ще бути імplementовані державою або ззовні [48, с. 20].

Показник солідарності аналізується через дослідження готовності громадян нести відповідальність за ті процеси, що відбуваються в державі. Цей індикатор буде вказувати і на відносини між інститутами й громадянами, і соціологи констатують його досить низький рівень [46, с. 434; 44, с. 198]. За такої ситуації існує ризик «формування в громадській свідомості феномену так званої «негативної консолідації», коли громадян об'єднує негативне ставлення до державних органів, несприйняття деяких напрямів державної політики або окремих політиків». Це, своєю чергою, підживлює ґрунт для популізму, відсутності відповідальності та, зрештою, неефективності в боротьбі з внутрішніми та зовнішніми загрозами [29, с. 3].

Слід зазначити, що українці мають одні з найбільш патерналістських поглядів [30, с. 87], порівняно з іншими країнами ЄС (менші цифри мають лише Греція і Кіпр). Окрім того, українці суттєво частіше, ніж у країнах ЄС, вважають, що забезпечення рівності доходів з боку держави важливе для демократії [30, с. 201].

Очікування щодо соціальної мобільності (Україна).

Відчуття солідарності могло би потужно зростати завдяки втіленню в життя популярних в українському політичному дискурсі ідей меритократії та побудови країни рівних можливостей з доступом до соціальних благ для всіх. Певним індикатором може бути зростання в суспільстві часток середнього класу, а також малого і середнього бізнесу. Комплексне дослідження щодо середнього класу в Україні провів у 2016 р. Центр Разумкова на основі аналізу критеріїв стійкого самовизначення людьми

себе як представників певного класу; самооцінки рівня матеріального становища; оцінки рівня освіти; відчуття спільності інтересів із представниками середнього класу; домінування в найближчому соціальному оточенні представників середнього класу. Отже, до середнього класу віднесли 14% опитаних, до його периферії – 35%, до нижчого класу віднесли себе 31% опитаних, до вищого – 1%. При цьому Центр і Захід України мають вищу долю середнього класу порівняно з іншими регіонами України [49, с. 43]. Віднесення близько половини населення до середнього класу чи його периферії свідчить про поступову розбудову егалітарної моделі суспільства, що є важливою передумовою солідарної готовності нести відповідальність за розбудову країни. Зростання малого і середнього бізнесу – ще один опосередкований індикатор розвитку соціальної мобільності – демонструється в Україні зростанням кількості працівників, залучених у цей сектор, які і становлять ядро середнього класу [50, с. 20]. Варто згадати, що у 2017 р. Кабінет Міністрів ухвалив стратегію розвитку малих і середніх підприємств, а Україна покращила свої позиції в Індексі економічної політики у сфері МСП 2020 ОЕСР та Doing Business 2020 Світового банку.

Інтеграція та соціальна афіліація (Україна).

Оцінити рівень інтеграції громадян України до суспільства доволі не просто через недовганю кількість відповідних досліджень, тож у цьому питанні доводиться вдаватися до опосередкованих показників. Одним з таких опосередкованих показників може бути «індекс щастя» громадян України. Відповідно до дослідження, проведеного Асоціацією незалежних дослідницьких агентств Gallup International у 2020 р. (у цьому дослідженні індекс щастя розраховується як відсоток тих, хто вважає себе щасливим, мінус відсоток тих, хто вважає себе нещасливим), Україна посіла місце в останній п'ятірці серед 42 країн світу з показником у +14% щасливих громадян, що незначно менше за показники Росії (+19%) та Іраку (+17%), дещо більше за Вірменію (+12%), яка у 2020 р. зазнала військової поразки від Азербайджану, а також вдвічі вище за Гонконг (+7), у якому відбувалися протести проти звуження місцевого самоврядування владою материкового Китаю. При цьому в Україні кількість щасливих (49%) все ж була більшою за кількість нещасливих (35%) [51]. За таким індикатором, як кількість самогубств (який опосередковано свідчить про наявність почуття належності та інклюзивності), Україна також займає досить сумні позиції

у світі. За даними Світової організації охорони здоров'я за 2019 р., за кількістю самогубств на душу населення Україна перевищувала середньо-світові показники на понад три чверті: 18,5 випадків на 100 тис. – проти 10,5 випадків у середньому у світі [52].

Соціальної інтегрованості та афіліації, безумовно, сприяє освіта, спрямована на зниження конфліктогенного потенціалу та подолання стану травмованої історичної пам'яті, яка має значний дезінтегративний потенціал [7, с. 11]. Процеси декомунізації освітнього простору та переосмислення історичних наративів, зміни в політиці національної пам'яті, у чому значну роль відіграв Український інститут національної пам'яті, зокрема, щодо перегляду інтерпретації Другої світової війни, у короткотерміновій перспективі можуть загострити процеси міжкультурної та ціннісної єдності, однак у середньо- і довготерміновій перспективі мають відіграти вагому консолідуючу роль. Важливим чинником соціокультурної консолідації є також «загальнозживана мова спілкування, яка формує спільні смисли, змісти, цінності та ідентичність суспільства і держави. Як свідчать останні соціологічні дослідження, в Україні розширюється сфера вживання державної мови: 46% українців зі своїми найближчими родичами (батьки, бабусі і дідусі, рідні брати і сестри) спілкуються переважно або тільки українською мовою (у т. ч. 32,4% – тільки українською мовою). Переважно або тільки російською мовою говорять 28,1% українців (у т. ч. 15,8% – тільки російською мовою). Ще 24,9% громадян України в однаковій мірі спілкуються українською та російською мовами [53].

Отже, проведений аналіз засвідчив досить високий, хоч і в окремих аспектах проблематизований показник толерантності, що дає можливість робити оптимістичні прогнози щодо перспектив розбудови стійкої соціокультурної цілісності українського суспільства на умовах плюралістичної української ідентичності.

Соціальний капітал як мережа соціальних взаємодій, яка забезпечує підтримку реалізації державної політики, підтримку та реформування інститутів, характеризується невисокою громадянською активністю, часто є ситуативною (антикризовою) і загалом вимагає активнішої державної політики. Одним з найбільш серйозних викликів перед формуванням цілісного соціального простору є налагодження довіри до владних структур з метою впровадження і громадської підтримки потрібних трансформацій.

Водночас можна говорити про зростання організаційної культури, самозабезпеченості й самоорганізації в Україні – про це свідчить зростання довіри до таких суспільних інститутів, як релігійні та благодійні організації. Загалом, проведений аналіз дає підстави говорити про поступовий рух до нарощування соціального капіталу в Україні.

Проведений авторами аналіз дає змогу стверджувати, що попри збереження українцями відданості традиційним та патерналістським цінностям, протягом останнього десятиліття вони демонструють дрейф у бік західних орієнтирів: українці оцінюють європейські цінності як ідеал, до якого варто прагнути. Тож поглиблення європейської інтеграції України варто інтерпретувати як культурологічний та ідейний чинник консолідації українського суспільства та модернізації державних, суспільних і громадських інститутів.

Соціальній інтегрованості та афіліації, безумовно, сприятиме подолання стану травмованої історичної пам'яті, формування спільного культурного простору.

НАУКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЄДНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ

2.1. Сучасні характеристики наукового інформаційного простору як соціокультурного явища

В умовах функціонування інфосфери сучасного суспільства науково-інформаційні ресурси є основною рушійною силою в практиці суспільних перетворень. У структурі сучасних інформаційних обмінів наявна також наукова інформація, що використовується у сфері наукового спілкування, розвитку наукової діяльності. Зосередження особливої уваги саме на науково-інформаційних ресурсах у розвитку інформаційного суспільства обумовлюється специфікою цього етапу постіндустріального розвитку. Його особливістю є посилення загальносуспільного інтересу до проблем зростаючого значення інформаційного виробництва і особливо – наукової інформації як вищої форми цього виробництва. Це поняття виникло з усвідомленням щораз більшого значення процесу активного використання інформаційних ресурсів у перетворювальній діяльності сучасного суспільства. Власне, у цьому разі йдеться про наближення прикладного використання нової інформації науково-практичного характеру саме в перетворювальній діяльності суспільства. Мається на увазі та частина із загального обсягу інформації, що в умовах прискорення суспільного розвитку використовується в інноваційній діяльності, у реагуванні суспільства на нові виклики.

Д. Белл кілька десятиріч тому зазначав, що «у міру того, як ми наближаємось до кінця двадцятого сторіччя, стає все більш очевидним, що ми вступаємо в інформаційну еру... Нова інформаційна ера базується не на механічній техніці, а на “інтелектуальній технології”, що дає нам можли-

вість говорити про новий **принцип** суспільної організації і соціальних змін. Це також ставить у центр уваги теоретичне знання як джерело оновлення і змінює природу технічного прогресу. Рівним чином це робить значущою і ідею глобалізації...» [1, с. СХХ].

Таким чином, нинішнє суспільство, і це особливо помітно в перші десятиріччя його становлення, наближаючи свій інформаційний ресурс до реальної суспільної діяльності, послуговується дуже складною, як ще іноді називають гібридною, структурою інформаційних ресурсів. Ці ресурси задовольняють потреби існуючих ще елементів індустріального виробництва і щораз більші запити суспільства, що трансформується, його інноваційних інтелектуальних технологій та все більше зростаючого значення теоретичного знання як джерела прогресу. Зважаючи на складну систему ресурсів цього періоду за призначенням, на різноманітні системи їх носіїв, від паперових до цифрових, поняття науково-інформаційних ресурсів є найбільш вичерпним при аналізі процесів трансформації технологій перехідного періоду в розвитку суспільства, а також при аналізі закономірностей розвитку інформаційної сфери суспільства з урахуванням постійного оновлення інформаційних технологій.

Це поняття вбирає в себе всю складність взаємозв'язків між соціальною інформацією [2, с. 56–87], необхідною для задоволення запитів всього комплексу соціальної практики, відповідних запитів у масштабах від особи до суспільства в цілому. Воно відображає інформаційну основу розвитку від еволюції виробничих сил, вдосконалення суспільних відносин, духовного зростання суспільства і до поняття наукового знання, творення вищої форми інформаційного продукту – виробітку і теоретичної систематизації об'єктивних знань про дійсність. Він включає в себе також всі рівні якісних показників визначення інформаційних продуктів, що циркулюють у системі інформаційного обігу, від негативних впливів у процесі передачі в інформаційних мережах до змістових показників – рівня наукомісткості цих продуктів.

У суспільній практиці якість застосовуваного знання співвідноситься з різними запитами, пов'язаними з його використанням тими чи іншими соціальними структурами суспільства. Ці структури, відповідно, об'єднуються цілями, характеризуються кваліфікацією, інтелектуальним рівнем,

реальними можливостями включення до творчої діяльності та іншими факторами.

Оскільки, на думку заступника Генерального директора ЮНЕСКО з питань комунікації та інформації А. В. Хана, інформаційне суспільство є функціональним блоком суспільства знань, можна прогнозувати, що питома вага теоретичної частини науково-інформаційних ресурсів буде зростати. Це можна пояснити тим, що концепція інформаційного суспільства пов'язана з ідеєю технічних інновацій, тоді як суспільство знань охоплює соціальні, культурні, економічні, політичні та інші аспекти суспільних перетворень, а також більш широкий та багатогранний погляд на розвиток суспільства майбутнього [3, с. 22–26].

У цьому разі цінним є насамперед сам факт розрізнення знаннєвої сфери на складові. У той же час звуження функціонального призначення концепції інформаційного суспільства лише до «технічних інновацій» є невиправданим. При такому підході з арсеналу пізнавальної діяльності суспільства викреслюється гуманітарне знання, що суперечить сучасним поглядам на значення цих наук «як способу упорядкування знань» [4, с. 187], як процесу возз'єднання так званих двох культур – природничих і гуманітарних наук; організаційне возз'єднання і новий розподіл суспільних наук і призначення за ними центральної ролі у світі знань» [4, с. 323].

Джерелом поповнення наукової складової науково-інформаційних ресурсів на сьогодні є і ресурси інформації глобального інформаційного простору, і наукове інфотворення вітчизняної академічної та університетської науки, і вітчизняні фонди наукової та іншої необхідної для національного розвитку інформації в національних, наукових та основних галузевих бібліотечних установах, в інформаційних базах аналітичних центрів України.

В умовах щораз більших викликів, що постають перед суспільним розвитком у сьогоднішній день, формування науково-інформаційного потенціалу для успішного їм протистояння у все більшій кількості випадків стає непосильним самостійним завданням для будь-якої окремо взятої країни. Адже наростаюча складність завдань потребує таких обсягів інформації для їх вирішення, таких форм її організації і різноманітності способів трактування, яких у своєму розпорядженні у все більшій кількості випадків не мають навіть США – творець Інтернету і найпотужніший виробник

інформаційних ресурсів. Необхідні ресурси дедалі частіше можуть бути сконцентровані лише на загальноцивілізаційному рівні, в усій багатогранності теоретичного й практичного сприйняття дійсності людством як цілісної системи.

В умовах теперішніх запитів на науково-інформаційні ресурси для вирішення завдань найвищого для сучасності рівня складності в нинішній суспільній практиці створюється інформаційний ресурс загальноцивілізаційного значення, що використовується в інтересах розвитку як окремих націй, так і всього суспільства в цілому. Цей ресурс є базою загальносуспільної інформатизації, на якій засновуються глобалізаційні процеси, базується прогрес всіх націй і держав.

На сьогодні глобальний інформаційний простір, що розвивається з допомогою відповідних технічних і правових засобів та організації міжнародного співробітництва, міжнародного розподілу праці, містить у своїх базах:

- найновішу інформацію про нові наукові здобутки в усіх сферах суспільної діяльності;
- інформацію про здобутки у сфері інформаційних технологій та інформаційного маркетингу;
- інформацію про правову базу міжнародної інформаційної діяльності та право, на базі якого функціонує інформаційний комплекс кожної держави чи нації;
- інформацію про структуру міжнародних та національних інформаційних ресурсів, розміщених у міжнародних та національних бібліотечних системах та архівних установах, про зміст розміщених у них фондів на різних системах носіїв, у тому числі каталоги оцифрованої інформації;
- інформацію про розвиток міжнародних інформаційних ринків;
- інформацію про економічні, політичні перетворення загальносуспільного масштабу, про здобутки культурного життя та ін.;
- інформацію про проблеми, що постають на порядку денному людства: екологічні, кліматологічні, соціальні й інші та пошук шляхів їх вирішення;
- інформацію про проблеми внутрішньоцивілізаційного співжиття та зусилля щодо їх подолання [5].

Водночас, за переконанням ряду українських дослідників, «зростання єдності, цілісності людства, утвердження колективності, як його органічної властивості, є однією з основних тенденцій загальноцивілізаційного процесу» [6, с. 8].

Уже сьогодні загальноцивілізаційна науково-інформаційна база суттєво допомагає в міжнародних взаємообмінах при налагодженні протистояння епідемії коронавірусу та інших епідемічних захворювань, у боротьбі з наслідками надмірного індустріального навантаження на екосистеми, сприяє зниженню тиску на довкілля значною мірою ще індустріальними компонентами технологічного процесу суспільної діяльності, дає змогу реалізації «ідеї про державне об'єднання зусиль людства» [7, с. 84].

Нова епоха, нові можливості доступу до інформації дають потенційну можливість пом'якшити, а в принципі – і ліквідувати соціальні болячки людства, характерні для минулих епох і сучасності, шукати дорогу в майбутнє через демократію, через майбутнє соціально справедливе «суспільство знань» [8, с. 78]. Мобілізація наявних загальносуспільних інформаційних ресурсів глобального інформаційного простору, а також інформаційних ресурсів кожної нації, держави в принципі створює можливості для формування оптимального економічного укладу, оптимальної суспільної організації у поєднанні з місцевою специфікою, сприяє реалізації можливостей гармонійного розвитку людини як творчої індивідуальності і свідомого повноцінного члена всієї системи соціальної спільностей, до якої вона належить. Реалізація цієї тенденції в процесі розвитку людської цивілізації набуває дедалі більшої актуальності і з розвитком суспільства все більше входить у систему основних показників його життєздатності. Як зауважує Е. Тоффлер, «наша надзвичайна спроможність зберігати та знаходити спільну пам'ять є еволюційним досягненням нашого виду... Двічі раніше в історії людство еволюціонувало свою суспільну пам'ять. Сьогодні, утворюючи нову інфосферу, ми балансуємо на грані ще однієї такої трансформації» [9, с. 159].

Водночас слід зазначити, що сучасні електронні інформаційні технології стали ефективним провідником економічних і політичних інтересів насамперед провідних країн-глобалізаторів, що розвивають найбільш успішно інформаційну базу своєї експансії в усіх регіонах світу. Така експансія сприяє швидкому поширенню уніфікації, що є загрозою самобут-

ньому розвитку націй і держав. Оскільки загальна уніфікація в кінцевому підсумку є тупиковим варіантом суспільного розвитку внаслідок звуження можливостей для багатоваріантного реагування на проблеми розвитку цивілізації в цілому, стає відчутним чинником посилення негативних інформаційних впливів на процес збереження й розвитку національної самобутності в умовах глобалізації, значення ролі сучасного національного розвитку в нейтралізації таких впливів набуває особливої актуальності. І «...подібно генетичній різноманітності, різноманітність національна – це захист популяції Homo Sapiens від випадкових мінливостей долі» [7, с. 240].

Таким чином, глобалізація як загальноцивілізаційний процес інтеграції економічних, фінансових, соціокультурних аспектів життєдіяльності країн світу поряд із своїми позитивними характеристиками при цьому здатна руйнувати і трансформувати традиційні форми культури, ідентичності, нівелювати у свідомості людей відчуття причетності до певного оточення, сталих та визначених цінностей і орієнтирів.

Загроза інформаційної уніфікації звужує можливості багатоваріантного інформаційного виробництва, заснованого на регіональній, національній специфіці, збіднює можливості національного культурного розвитку, у кінцевому підсумку – обмежує розвиток суспільного прогресу єдиною концепцією, що обіцяє цивілізації кризу в історичному вимірі. До негативних впливів, пов'язаних з розвитком глобальних процесів, слід віднести також концентровані інформаційні атаки на той чи інший регіон, на ту чи іншу країну ТНК, могутніх наднаціональних економічних структур, що формують сприятливу для своєї діяльності громадську думку, здійснюють відповідний вплив на діючу правову базу, нейтралізують опір місцевих конкурентів у всіх регіонах світу. І, нарешті, із вдосконаленням цих технологій розвиваються методики ведення інформаційних воєн, що вже в наш час нерідко за своїми результатами є більш ефективними від воєн традиційних. Удосконалюється здійснення спеціально орієнтованих впливів на інформаційний простір об'єкта агресії, враження інформаційної основи його діяльності.

У такій ситуації ефективна організація діяльності національного інформаційного комплексу для України і як для об'єкта глобальних інформаційних впливів, і як для повноправного суб'єкта міжнародної

діяльності, міжнародних інформаційних обмінів має надзвичайно велике значення. Цей комплекс задля протистояння негативним впливам глобальної уніфікації має в процесі наукового та науково-інформаційного інфотворення творчо й ефективно використовувати у своїй діяльності суверенні інформаційні ресурси – надбанні нинішнього і всіх попередніх поколінь українського народу. Надбанні, що є основою його існування й розвитку, забезпечення національно-культурної самобутності в глобалізованому світі, орієнтиром розвитку сучасного національного інфотворення [10, 11]. Ці ресурси мають бути орієнтирами для розвитку внутрішньої і зовнішньої національної інформаційної політики, організації національної інформаційної безпеки.

Інформаційний комплекс в умовах інформаційного суспільства в організаційному плані має бути мережею соціальних структур, що координують свою діяльність у національних інтересах, оснащену засобами для виробництва, комплектування, обробки та зберігання, організації безпеки значущої для цієї системи інформації. Він також повинен мати розгалужену систему соціальних інформаційних комунікацій, що має забезпечувати ефективне використання наявних у розпорядженні суспільства інформаційних ресурсів, сприяти їх оновленню й розвитку, необхідному для суспільного прогресу.

Національний інформаційний комплекс є інфосферою нації і держави. Адже лише держава на сьогодні має реальні інструменти для протистояння негативним проявам глобалізації. Вона має або ж відстояти право нації на самобутній розвиток і таким чином забезпечити багатоваріантність реагування нашої цивілізації на виклики сучасності, зміцнюючи таким чином її стійкість і життєздатність, або ж зникнути, гарантувавши цим самим зростаючу вразливість національного розвитку.

На важливу особливість загальноцивілізаційних інформаційних ресурсів вказує Р. Абдеев, говорячи про основні рівні самоорганізації суспільства: «...На першому етапі домінував пізнавальний аспект, на другому – енергетичний, а на третьому – інформаційно-управлінський, причому заперечування одного напряму іншим означало не відмову від досягнутого різноманіття, а зміну генеральної лінії розвитку, при якій все цінне, що було досягнуте раніше, зберігалось і одержувало подальший розвиток» [12, с. 315].

У сучасному суспільстві розвиток інформаційних процесів може також використовуватись при міждержавних протистояннях, в якості повноправної складової воєнних протистоянь – інформаційної війни. Розробка відповідних інформаційних технологій, що набувають значення бойових, дає змогу в наш час вирішувати і самостійні завдання нанесення втрат критично важливим структурам супротивника, підриву його політичної та соціальної систем, а також бути елементом комплексної дестабілізації суспільства і держави супротивника.

У сучасних умовах, у потоках стрімкої еволюції технологій, основні характеристики інформаційного суспільства, у тому числі й негативні, ще до кінця не з'ясовані. Тому навіть у середовищі спеціалістів ще не уявляються повністю можливості й наслідки інформаційної війни. У громадській думці ще не усвідомлюється той факт, що з розвитком інформатизації, охопленням електронними інформаційними технологіями всіх сфер суспільного життя інформаційна війна здобуває проникливі можливості. При цьому явище всепроникнення стосується не лише технологічної сфери, створеної сучасною людською спільністю, але здійснюється на значну глибину у свідомості самих людей. Глибина цього впливу залежить від потенційної можливості руйнування наявних у свідомості людей – об'єктів впливу – традиційних, власних інформаційно-психологічних установок, переконань, сформованих у вітчизняному соціальному середовищі і підтримуваних цим середовищем. Тому саме інформаційно-психологічна складова інформаційної війни набуває особливого значення і деякими дослідниками виділяється як самостійний предмет дослідження.

Події на Сході України, українсько-російське інформаційне протистояння, пов'язане з ними, стали трагічною ілюстрацією розвитку уявлень про поняття гібридної війни, що поєднує в собі комплексне застосування інформаційних, у тому числі інформаційно-психологічних та силових компонентів тиску на противника, підривних дій, від терактів до корупції, заходів щодо враження енергетики, економіки, фінансів, міжнародного іміджу країни в економічній та всіх інших сферах суспільного життя, активно підтримуваних відповідним інформаційним супроводом. Ці події стали також переконливим свідченням того, що комплексна інформаційна агресія в сучасних умовах потребує адекватних дій щодо її нейтралізації на рівні національного інформаційного комплексу. Такі дії мають реалізуватися

в чіткій координації всієї системи науково-інформаційного, інформаційно-аналітичного забезпечення суспільства для донесення до свідомості громадян змісту державної політики, діяльності, спрямованої на нейтралізацію агресії, спростування неправдивої аргументації, для нейтралізації всіх інших негативних впливів на вітчизняну інформаційну сферу.

Відповідно, держава як гарант відображення інтересів суспільного розвитку, що в перспективному вимірі не може бути відкремлений від розвитку національного, в інтересах суспільства має виконувати в контексті розвитку загальноцивілізаційних інформаційних процесів ряд внутрішніх і зовнішніх функцій.

Серед зовнішніх функцій на сьогодні найбільш важливими є:

- організація використання в інтересах національного розвитку інформаційних ресурсів загальноцивілізаційного значення та здійснення національного внеску у розвиток цих ресурсів;

- включення як на загальнодержавному рівні, так і на рівні організації підтримки суб'єктів національного інформаційного виробництва в активну діяльність на міжнародних ринках інформації;

- організація протистояння зовнішнім загрозам для національних інформаційних ресурсів, у тому числі інформаційним агресіям, інформаційним війнам проти держави.

Серед функцій внутрішніх особливого значення набувають на нинішньому розвитку інформатизації:

- функція забезпечення доступу до інформації всім категоріям громадян, всім соціальним структурам у системі суспільної організації;

- налагодження ефективного інформаційного обміну для забезпечення суспільного розвитку, еволюції правової держави і громадянського суспільства;

- сприяння національному інформаційному виробництву і особливо – науково-інформаційному інфотворенню, підвищенню ефективності використання інформаційних ресурсів, зростанню, таким чином, інформаційного потенціалу суспільства;

- організація безпеки національних інформаційних ресурсів, розвитку інформаційної бази національного розвитку.

Оптимізація процесу введення в систему національних інформаційних ресурсів інформації глобального інформаційного простору необхідна, вихо-

дячи з того, що «по-перше, історичну перспективу матимуть ті національні спільноти, які зможуть здійснювати суспільнозначимий вклад у розвиток і ефективно використання загальноцивілізаційної інформаційної бази, зуміють ефективно організувати найважливіше для нашого часу виробництво – виробництво інформації. По-друге, всяка із існуючих націй сьогодні має перспективу для свого збереження і розвитку при умові опори на власну інформаційну базу як повноправну складову глобального інформаційного простору» [13, с. 103–104]. При цьому під повноправною складовою розуміється база, поповнювана постійно важливою, суспільно значущою інформацією. Звичайно ж, генеруючи інформацію для своєї інформаційної бази, для реалізації тих чи інших міжнародних проєктів, вона має співвідносити нову інформацію з уже наявною в глобальному інформаційному просторі, без дублювання використовувати наявні вже масиви інформації.

Практичні підходи до реалізації національних інтересів у цих обмінах мають відображатись у процесах функціонування національного інформаційного комплексу, у зіставленні інформаційних обмінів з національними інтересами України.

Процес науково-інформаційного розвитку українського суспільства з точки зору національних інтересів має відповідати реалізації ряду вимог, серед яких на нинішньому етапі найважливішими є:

- верховенство інститутів українського суспільства над процесом інформаційного виробництва і використання інформаційних ресурсів;

- забезпечення перспектив:

- а) вітчизняного інформаційного виробництва з урахуванням потреб національного розвитку;

- б) прискорене підвищення ефективності використання інформаційних ресурсів, забезпечення зростання творчого потенціалу українського суспільства у використанні інформаційних ресурсів, у вдосконаленні інформатизації суспільства [2, с. 324];

- забезпечення умов для рівноправного міжнародного співробітництва в інформаційній сфері, організація виробництва, підготовка національних інформаційних продуктів для представлення на зовнішніх інформаційних ринках з урахуванням відповідних запитів глобального інформаційного простору. Адже, як зауважує Г. Почепцов, «якщо ми не продукуємо власного інформаційного чи віртуального продукту, то ми ніколи не будемо

переможцями. Ми є читачами, а не письменниками великого світу. І справа тут не в розмірах країни чи кількості людей, а в розмірі мозку» [14, с. 121];

– розробка методик ефективного використання інформаційного потенціалу глобального інформаційного простору в інтересах розвитку української нації і держави, формування постійно діючих механізмів ефективного використання цього джерела нових інформаційних ресурсів для їх адаптації і підготовки до використання в інтересах суспільного прогресу.

Під час розвитку сучасних інформаційних процесів на новому їх витку перед нами знову набуває актуальності прогностична ідея В. Вернадського про «державне об'єднання зусиль людства» [15, с. 84] в її застосуванні до національного розвитку в умовах глобалізації.

Важливою умовою розвитку інформаційної діяльності на сьогодні є вдосконалення державної політики у сфері засобів масової інформації, спрямованої на осучаснення нормативно-правової бази з питань діяльності засобів масової інформації, пріоритетність підтримки вітчизняного виробника інформаційного продукту в цілому і впровадження системи заходів, спрямованих на підтримку розвитку україномовних засобів масової інформації, створення сприятливих умов для залучення інвестицій, кредитів на придбання передових технологій та обладнання для інформаційного виробництва на підприємствах, в установах, організаціях інформаційної сфери, посилення ролі українських ЗМІ в утвердженні позитивного іміджу України в глобальному інформаційному просторі, для розвитку телерадіоінформаційної структури та ін.

І з розвитком соціальної структури суспільства, посиленням запитів на потрібну інформацію, а також у руслі розвитку процесів національної самоідентифікації має активізуватися робота з введення в суспільний обіг матеріалів національних інформаційних фондів. Адже «інформація сама по собі нічого не варта і нічого не значить... Якість інформації оцінюється перш за все тим, наскільки знання, одержані про предмет чи навколишню обстановку, допомагають у прийнятті рішень» [7, с. 166]. Бібліотечні, архівні, музейні та інші центри збереження інформації мають вдосконалювати роботу, пов'язану з введенням в обіг все більш широких пластів своїх інформаційних фондів у середовищі потенційних користувачів, започатковують різноманітні форми реферативної продукції, інформаційно-аналітичну продукцію в режимі «інформація на базі інформації», аналітичні

дослідження на актуальну суспільно значущу тематику, що базуються на ефективному використанні широких інформаційних масивів наявних фондів.

Очевидно, необхідною є також інформаційна активізація України в глобальному інформаційному просторі. Сьогодні потрібна ефективна державна підтримка (політична, фінансова, правова) діяльності національних ЗМІ за рубежем, вдосконалення правової бази стосовно інформаційної діяльності національних політичних та інших громадських організацій для посилення ролі українських ЗМІ в утвердженні позитивного іміджу України в глобальному інформаційному просторі, для розвитку телерадіоінформаційної структури та ін. У зв'язку з цим справедливою є думка про те, що «інформаційні ресурси країни відображають її статус на світовій арені. Країни, що слабкі економічно, в результаті відсутні і на інформаційній карті світу. Але інформація одночасно може допомогти економіці, оскільки приваблива в інформаційному представленні країна починає притягувати до себе інвестиції, її не забувають і туристи. *Вкладаючи гроші в інформацію, можна отримати результати в економіці чи політиці*» [16, с 34].

2.2. Організація науково-інформаційної діяльності в національному інформаційному просторі України

В умовах інтенсифікації впливу глобалізаційних процесів сучасності саме оптимальна організація науково-інформаційної діяльності в національному інформаційному просторі може забезпечити стійкість і розвиток націй. І якраз активне включення з допомогою цих процесів до інноваційного способу розвитку на основі вивільнення національного творчого потенціалу може вивести нації на рівень найважливіших самоорганізованих соціальних структур постіндустріального суспільства. При цьому саме науково-інформаційний ресурс у цій ситуації, при переході від індустріального до постіндустріального, інформаційного суспільства, стає найбільш затребуваним у суспільному розвитку.

Слід зазначити, що ефективність науково-інформаційної діяльності і діяльності вітчизняної науки в цілому тісно пов'язана з відповідним суспільним запитом. Основні характерні риси цього запиту в демокра-

тичному суспільстві відображаються в національних інтересах України [17, 18]. Ці інтереси, згідно з Законом України «Про національну безпеку України» від 21.06.2018 р. № 2469-VIII ВР України, відображають «...життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян» [19].

В науково-інформаційній діяльності набуває особливої важливості врахування основних трендів розвитку українського суспільства, що є концентрованим відображенням основних інтересів. При цьому плани комплектування новою інформацією мають передбачати те, що український вектор науково-інформаційного розвитку більшою мірою зорієнтований саме на західноєвропейській напрям розвитку.

Європейський Союз у своїх суспільних механізмах відпрацьовує інтегруючі інструменти для всієї Європи, що в минулі десятиріччя вдало розв'язували проблеми соціально-політичної, економічної, культурної трансформації, пов'язані з розвитком якісно нового етапу цивілізаційного розвитку – утвердженням інформаційного суспільства. Сьогодні знання та інформація в основі євротрендів є важливим стратегічним ресурсом суспільного розвитку, основою розвитку нового інформаційного суспільства, що успішно долає все нові й нові виклики сьогодення. ЄС використовує факт появи нових координуючих важелів, обумовлених розвитком технологічних можливостей глобальної інформатизації, для прискорення процесів утвердження принципів функціонування нового суспільства, на глобальному, регіональному рівнях.

Для України є вкрай важливим триматися на пульсі усіх інтегративних тенденцій процесу глобалізації, що має забезпечити рівноправність у міжнародному співробітництві в глобальному світовому просторі. Процеси входження в інформаційне суспільство країн Заходу, як показує час, є в комплексі найбільш переконливими, найближчими за принципами своєї організації, за впливами культурної традиції розвитку відповідниками політичних трендів розвитку для усвідомлення громадянами України, у порівнянні з орієнтирами в інших регіонах світу. За таких обставин орієнтація на Євросоюз з метою вступу до нього стає цілком логічним прагненням більшості українців, про що свідчать результати соціологічних досліджень [20].

Новий науково-інформаційний процес має враховувати орієнтаційні особливості переважної більшості українців, що сформувалися протягом останніх десятиріч. Він сприяє закріпленню європейської культурно-інформаційної специфіки розвитку інформаційного суспільства в Україні. З часу створення нової української держави в процес цього закріплення було вкладено значний інтелектуальний потенціал, що надав культурно-інформаційній орієнтації України суттєвої стабільності.

Слід зазначити, що в інформаційному суспільстві відбувається поступове зміщення змістових акцентів у функціонуванні вертикальних комунікацій у бік посилення їх наукової складової. У процесі вдосконалення українського державотворення протягом останніх десятиріч набуло якісно нового змісту як продукування ресурсів для обслуговування інформаційної вертикалі органів державної влади та місцевого самоврядування, так і більш ефективне використання для потреб органів державної влади наукового доробку та аналізу практичного досвіду зарубіжних управлінських структур.

У наш час вперше у свідомій історії людства на інформаційному етапі його розвитку обсяги продукованої інформації стали перевищувати потреби її практичного використання. І це дає не лише позитивні результати. В умовах глобальної інформатизації різко активізувалося масове інфотворення, реалізація можливостей самовиявлення особистостей в усіх соціальних групах суспільства, відбувається зростання в суспільному обігу інформаційних продуктів, пов'язаних із творчою активністю громадян, однак, при різному рівні їх підготовки до процесу інфотворення.

Сьогодні ми перебуваємо на тому етапі розвитку національного інформаційного простору, коли в суспільній свідомості ще не переважають прагматичні чинники у сфері електронного інфотворення. І переважна більшість активних учасників розвитку інформаційного простору використовує інформаційні обміни в Інтернеті на рівні побутового спілкування та розваг. І тому в нашому національному просторі на сьогодні відбір нових якісних даних з усіх сфер суспільної діяльності, наукових розвідок для використання в масштабних фундаментальних наукових дослідженнях стикається з проблемою переробки зростаючих обсягів надлишкової інформації різної якості, повноти й специфіки змістового відображення. У той же час із щораз більшим значенням науки в сучасному житті зростає значення процесу

відбору високоякісної інформації для наукових досліджень. І цей процес у силу його трудомісткості: необхідності застосування електронних технологій пошуку і систематизації ресурсів, комутації їх із все більш витонченими умовами цілепокладання у суспільному розподілі праці набуває самостійного значення. Він стає самостійним предметом діяльності інформаційних працівників наукових бібліотек, значно розширюючи їх функції порівняно з бібліотечним процесом традиційного комплектування фондів.

Формування відповідної сучасним вимогам до керування інформаційними ресурсами спеціалізації серед працівників наукових бібліотек створює можливості для увільнення висококваліфікованих дослідників в академічних інститутах, інших наукових центрах від невластивих їм у сучасних умовах підготовчих функцій у науковому процесі, від не завжди кваліфікованого мандрування в масивах глобальної інформації зі сподіванням знайти корисні дані. Така бібліотечна спеціалізація може прямо сприяти підвищенню ефективності наукових досліджень.

У процесі розвитку нашого суспільства набуває актуальності проблема аналізу всіх науково-інформаційних напрацювань зі світового досвіду суспільних перетворень, адаптація цього матеріалу для поглиблення наукового аналізу специфіки розвитку суспільних процесів всередині сучасної України, об'єктивного виявлення характерних особливостей, закономірностей цього розвитку, проблем національного розвитку в умовах глобалізації, впливів активізації глобальних процесів на розвиток нашого суспільства тощо.

Якщо звернутися до практичної реалізації цих завдань, можна виділити напрацьований уже протягом кількох років досвід організації забезпечення академічної науки новою науковою інформацією шляхом одержання права доступу до провідних зарубіжних баз такої інформації Національною бібліотекою України ім. В. І. Вернадського.

Розвиток наукової діяльності в інформаційному просторі нашої країни в сучасних умовах особливо пов'язаний з необхідністю зростання загальносуспільного усвідомлення інноваційних процесів як основного рушія суспільного прогресу. Не формальне, дійсне усвідомлення значення наукової діяльності для України як вихід із скрутного становища в сучасних умовах сприятиме і конкретизації суспільного замовлення на дослідницьку діяльність, і формуванню авторитету науки в ієрархії суспільних ціннос-

тей, створенню сприятливого клімату для наукової діяльності, і залученню української молоді до цього виду суспільної діяльності, що на сьогодні є серйозною суспільною проблемою.

Активне впровадження в суспільну свідомість нових здобутків фундаментальних наук у нервовому механізмі соціальних інформаційних обмінів сучасності стає все більш важливим фактором щораз більшого самоусвідомлення сучасного соціального організму. У процесі цього самоусвідомлення знаходять можливості для свого вирішення найскладніші проблеми соціальної еволюції, у тому числі і проблеми міжнаціональних взаємовідносин у багатонаціональних державах. Число таких держав зростало протягом останніх століть. В останні десятиріччя цей процес набув щораз вищої інтенсивності.

Зниження значущості кордонів для переміщення людей, ідей, матеріальних ресурсів більшості країн світу на сьогодні є характерною закономірністю активізації глобалізаційних процесів загальноцивілізаційного значення. У контексті їх розвитку, в інтересах насамперед економічних чинників глобальних перетворень відбувається перетікання кваліфікованої робочої сили в центри розвитку сучасного виробництва, наукових працівників – до центрів науки міжнародного значення, бізнесменів, спеціалістів, затребуваних у найважливіших у наш час галузях світової економіки. Така міграція сприяє на планетарному рівні зростанню продуктивності суспільного виробництва, розвитку науки й передових технологій, сприяє суспільному прогресу.

Проте поряд із цим полегшення міграційних можливостей при невинувачливих проблемах суттєвого розриву в життєвому рівні різних регіонів світу створило також спонукальні мотиви масового переміщення населення з тих регіонів світу, де стимулом до міграції стають зовсім інші причини, не пов'язані з глобалізаційними інтересами. Серед цих причин – воєнні дії, масштабні екологічні проблеми, природні катастрофи та інші негативні чинники, що загрожують виживанню людей, перспективам їх розвитку.

Слід зазначити, що переміщення значної маси населення з регіонів, що характеризуються низьким життєвим рівнем, у найбільш розвинуті країни Заходу проти очікувань не сприяє інтеграції мігрантів у соціально-культурне середовище цих країн. Це пояснюється і надто відмінною в багатьох випадках ментальністю, і відчутно відмінним культурним рівнем, релі-

гійними відмінностями тощо. У зв'язку з цим «плавильний котел» націй не спрацьовує належним чином і нерозв'язані міжнаціональні проблеми набувають суттєвої відчуженості.

У той же час суспільна енергія розвитку, яка проявляється в соціальних структурах на національному рівні їх структуризації, лишається дуже важливою для еволюційного процесу людства. Національні складові є тими важливими елементами в структурі сучасного суспільства, що можуть самостійно відтворювати еволюційну своєрідність, особливості життєздатності і самоідентифікації і, що є дуже важливим, генерувати оригінальні самобутні рішення у відповідь на цивілізаційні виклики сучасності. Лише на національному рівні соціальної структуризації залишається можливість вивільнення самобутньої, властивої нації в її своєрідності енергії суспільного розвитку, потрібної для власного й загальносуспільного прогресу. Своєчасна наукова розробка проблем національного розвитку в багатонаціональних державах, підтримана життєздатним розвитком своєрідної історичної традиції, може створити ефективні умови для розвитку в сучасності самої нації і багатонаціональної спільноти в масштабах держави. Наукова розробка цієї проблематики може створити ефективний ресурс для успішного протистояння негативним впливам глобальної асиміляції. Розвиток націй і в умовах постіндустріального суспільства дає змогу зберігати в національній своєрідності ресурс можливостей для багатоваріантної відповіді на щораз більше число викликів, що постають перед людством.

Науково обґрунтована, прогресивна еволюція будь-якої нації в багатонаціональній державі може успішно відповідати загальнодержавним інтересам, збагачувати спільну для всіх громадян держави інформаційну основу розвитку. При цьому загальнодержавні цілі в демократичному суспільстві можуть гармонійно забезпечувати дотримання інтересів усіх складових, об'єднаних національною своєрідністю. І таке виважене поєднання багатоманітності в духовній і культурній єдності може бути, при негативній організації суспільного життя, джерелом руйнівного протистояння, і при позитивному сценарії – сприяти загальнодержавному прогресу. Водночас в інформаційній основі загальнодержавного розвитку мають проявлятися в якості важливих для розвитку як загальнодержавні, так і національні інформаційні складові, що мають особливе, суверенне значення для конкретної нації і корисні для багатонаціональної спільноти.

Розвиток суверенних для націй у багатонаціональній державі науково-інформаційних ресурсів має проявлятися як дороговкази, ідеї подальшого розвитку. При наявності об'єднувальних загальнодержавних орієнтирів такі національні дороговкази можуть сприяти загальному розвитку багатонаціональної держави і без впливу загальнодержавного об'єднувального начала вони можуть входити в суперечності із загальними тенденціями, призводити до конфліктів.

На прикладі розвитку всіх демократій світу можна стверджувати, що розвиток нації, держави успішно здійснюється на основі узгодженого напряму розвитку, підтримуваного більшістю громадян. У більш концентрованому вигляді ця перспектива виявляється у формуванні сучасних уявлень про «сприйняття глибинної сутності свого народу, яка виражає його духовну першооснову, мету, сенс та фундаментальні принципи існування, що пронизують усе національне буття та зумовлюють суспільний розвиток. Її характер визначається менталітетом народу, рівнем розвитку його духовної та матеріальної культури, статусу на міжнародній арені, завданням конкретної історичної епохи» [21]. На думку дослідників, «національна ідея складається» з багатьох взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів: 1) національної ідентичності; 2) національного покликання; 3) національного ідеалу; 4) національних інтересів; 5) національних цінностей та пріоритетів; 6) механізмів реалізації національних інтересів (національної держави, національної стратегії, національної безпеки)» [21].

Ефективний розвиток суспільства неможливий при тому, коли його розділяють, розривають різні, а тим більше – протилежні ідеологічні установки. В усіх демократіях світу з багатопартійною системою партійна ідеологія зводиться до вибору конкретних напрямів і способів досягнення загальноновизнаної мети, мегатрендів, що допомагають громадянам здійснити вибір конкретних рішень для суспільного поступу, не руйнуючи основоположних принципів суспільної злагоди.

У позначеному революційними перетвореннями в усіх сферах суспільного життя сучасному суспільстві етнічні особливості можуть підтримуватися не лише при прямому спілкуванні представників того чи іншого етносу, при культурно-масовому спілкуванні на урочистостях та ін., але також з допомогою розвитку нових форм комунікації, що генеруються в процесі інформатизації, впровадження електронних інформаційних технологій.

Такі форми спілкування не залежать від місця перебування адресатів. Територіальний фактор, таким чином, перестає бути важливим у розвитку етносу, а система електронних комунікацій створює нові форми близькості між індивідами, їхньої спорідненості.

Таким чином, поняття нації розвивається з рівнем розвитку свідомості суспільства й особи. Уявлення про націю в XIX–XX ст. тісно ув'язується з належністю до певної території, із суверенітетом цієї території. Оскільки рівень розвитку у населення різних регіонів був різним, уявлення про зміст нації також суттєво різнилися багатозначністю самого терміна «нація». «...Слово “нація” означає різні речі для різних народів і в різних мовах», – такого висновку дійшла ще 1939 р. спеціальна комісія Британської академії наук на чолі з видатним ученим Е. Карром.

Отже, віддавна існують два основні підходи до нації:

- 1) як до етнічної спільноти та
- 2) як до політичної спільноти,

а також близько десятка проміжних підходів, які з часом оформились у відповідні теорії, кожна з яких заслуговує на спеціальний аналіз [22].

Проте важливе ставлення до розгляду нації в багатонаціональній сучасній державі має враховувати обидва підходи. Слід при цьому зазначити, що національна самосвідомість – явище, яке може існувати лише добровільно. Тому примусове співіснування етносів примусово без втрати етнічної самобутності не можливе. Прикладом цьому може бути згадка про здійснену без належного глибокого наукового обґрунтування спробу створити в союзній державі на багатонаціональній основі «нову історичну спільність людей – радянський народ».

У щораз більшій інтенсивності сучасних інформаційних обмінів при розвитку мережевого спілкування та ослабленні вертикальних інформаційних впливів на регіони, серед інформаційних орієнтирів у горизонтальному спілкуванні посилюється значення впливу ментальних чинників. Ці чинники відображають найдавніші специфічні складові реагування на навколишній світ і формують відповідну основу емоційної сфери людей. Вони проявляються в поведінці, світогляді людей на основі глибинної міфології, впливу святково-обрядової сфери, традиційних релігійних віруваннях. При зростаючих темпах суспільних перетворень, інтенсивності сучасних інформаційних обмінів і відсутності чітких ідеологічних установок сього-

дення вони стають важливим орієнтиром суспільної діяльності, суспільного розвитку. На сучасному етапі розвитку вплив цих чинників потребує поглибленого наукового дослідження.

Унікальність ментальних характеристик людей формується на основі великого числа компонентів, серед яких найбільш суттєве значення на сьогодні мають:

- особливості життєвої позиції, специфіки реагування на виклики середовища, у якому існує ця нація;
- усвідомлення своєї самоідентифікації в оточенні представників інших національностей, належність до системи національних ідеалів;
- специфічний, властивий цій нації темперамент у реагуванні на виклики дійсності;
- використання національних традицій інфотворчості;
- виражальні особливості рідної мови та ін. [23, с. 45–63].

Якщо розвиток і ефективність використання суверенних інформаційних ресурсів є гарантією етнонаціонального розвитку, то розвиток ментальної основи цих ресурсів є запорукою життєздатності національного інформаційного суверенітету. В умовах активізації глобалізаційних процесів у сучасному світі саме турбота про національну ментальність, підтримка й розвиток її імунітету є особливо важливою справою, оскільки стосується найглибших з відомих на сьогодні шарів людської самосвідомості, збереження національної самоідентифікації. Адже саме ментальність пронизує глибинні психологічні рівні, вона укорінюється в підсвідомих глибинах людської психіки. І тому ментальні настанови здаються людям чимось само собою зрозумілим і, спираючись на ці настанови у своїй поведінці, вони не замислюються, чому діють саме так [24].

Мотиваційні механізми поведінки індивіда, таким чином, під дією ментальних чинників часто знаходяться за межами раціонального осмислення. У той же час вони лишаються помітними суб'єктивними орієнтирами в новому інфотворенні і вносять у систему інформаційних обмінів специфічні корективи. А проте у відповідних наукових дослідженнях варто враховувати, що толерантність, взаєморозуміння в міжнаціональних відносинах є дуже важливим фактором гармонізації суспільного життя в багатонаціональній державі і цей фактор має проявлятися насамперед у загальнодержавному науковому інфотворенні.

Збереження й досконале вивчення ментальних характеристик народу в сучасних умовах є гарантом національного збереження та розвитку в умовах посилення глобальних процесів, є цінним ресурсом у загальноцивілізаційному вимірі, оскільки воно здатне примножувати багатоваріантність у реагуванні на виклики сучасності. Адже при постійному ускладненні проблем, з якими стикається цивілізація, саме багатоваріантність реагування є запорукою подальшого розвитку. Ментальні характеристики представників кожної з націй прямо пов'язані з особливостями їх творчого потенціалу. У свою чергу вивільнення цього потенціалу в умовах розвитку електронних інформаційних технологій, впровадженням інформатизації обумовлює зростання в трудовій діяльності сегмента творчої діяльності.

Слід також зазначити, що саме ментальна складова інформаційної основи життєдіяльності націй є найбільш вразливою для ворожих нашому суспільству інформаційних впливів. Це пояснюється і структурною складністю менталітету як соціально-психологічного явища, і невідтворюваністю втраченого змісту його інформаційно-психологічного ресурсу при пошкодженні чи заміщенні іншим ресурсом, оскільки умови творення цього змісту не можуть повторюватись.

Важливою складовою налагодження національного консенсусу в умовах становлення інформаційного суспільства має бути розбудова такої внутрішньосуспільної організації, при якій має знаходитись ефективний міжнаціональний компроміс структурної трансформації соціальної сфери на основі спільних загальнодержавних інтересів. При належній організації цьому може сприяти характерне для інформаційного суспільства стрімке зростання значення творчої праці, вдосконалення інформатизації в усіх видах суспільної діяльності, міжнародна й внутрішньосуспільна спеціалізація в напрямках суспільної діяльності, формування в горизонтальному вимірі так званих віртуальних спільностей за інтересами (спільностей, членів яких об'єднують стійкі інформаційні обміни на основі використання мережевих технологій). Все це фактори, недооцінка яких може створювати внутрішньосуспільну напруженість і конфліктні ситуації в суспільстві [25, с. 24–28].

Зростаючого значення для введення в суспільну практику результатів академічної науки має ініційований державою розвиток у національному інформаційному просторі системи інформаційних комунікацій: стратегічних, регіональних і місцевих. Ці інформаційні комунікації у своєму поєд-

нанні створюють скелетну систему інформаційних обмінів у межах національного інформаційного простору. Керування інформаційними потоками в цій системі в сучасному суспільстві поступово переноситься з адміністративних методик керування інформаційними ресурсами, характерних для індустріального суспільства, до змістового регулювання контексту, орієнтованого на різні рівні функціонування сучасних комунікацій. Таким чином, саме змістові характеристики, що залежать і від запитів користувачів, і від специфіки використання комунікацій, набувають значення основного інструмента керування інформаційним процесом: на вищому рівні інформаційного забезпечення суспільства переважно буде використовуватися найновіша наукова інформація та аналітика найвищого рівня організації, на середньому – інформаційний ресурс, що відображає науково-практичні розробки, інформаційно-аналітичні продукти, орієнтовані на особливості регіональних потреб користувачів і, нарешті, мережа місцевих комунікацій має відображати рекомендаційні матеріали, пов'язані зі специфікою місцевого використання інноваційних інформаційних ресурсів, оперативну інформацію, матеріали прогностичних і соціологічних досліджень, зміст передового досвіду всіх форм діяльності суспільства

Інформаційні комунікації, насамперед стратегічні, управлінські структури справедливо вважають ефективним механізмом керування інформаційними обмінами саме на сучасному етапі інформатизації, з постійно зростаючим числом джерел суспільного інформування. Адже вони забезпечують «скоординоване і належне використання комунікативних можливостей держави – публічної дипломатії, зв'язків із громадськістю, військових зв'язків, інформаційних та психологічних операцій, заходів, спрямованих на просування цілей держави» [26]. Вони узгоджують основні напрями інноваційного процесу, у якому проявляється цілепокладання суспільного розвитку, із відповідним управлінським інформаційним ресурсом держави. Вхідження академічної науки зі своїм науково-інформаційним ресурсом у систему цих комунікацій сприяє підвищенню якості інформаційних обмінів на загальнонаціональному рівні, об'єктивно сприяє зближенню науки з потребами сучасного суспільного розвитку, сприяє науковому обґрунтуванню планів суспільного розвитку, забезпечує зворотний зв'язок в їх реалізації.

Слід лише зазначити при цьому, що в атмосфері стрімкого розвитку технічного прогресу стають помітними також і певні насторожуючі тенден-

ції: на рівні стратегічних комунікацій в останні десятиріччя спостерігається зниження суспільної уваги до введення в суспільну практику здобутків наук гуманітарних. І розвиток цієї тенденції негативно позначається на збалансованості пізнавального процесу, на упорядкуванні знань, створює в суспільній свідомості все більш помітні проблеми також і для перспектив подальшого розвитку деяких високотехнологічних галузей суспільної діяльності [27].

Треба також зазначити, що успішне поширення результатів наукових досліджень у стратегічних комунікаціях значною мірою залежить від уважного вивчення й врахування перебігу особливостей трьох основних напрямів еволюції цих каналів інформаційних обмінів: впровадження технологічних рішень, спрямованих на забезпечення якісного донесення до користувача інформаційного сигналу, розвитку структури самої системи соціальних інформаційних комунікацій та оптимізації змісту контенту в інформаційних обмінах при врахуванні технологічних можливостей наявних каналів зв'язку.

Специфіка першого напрямку сучасного інформаційного процесу проявляється в постійному оновленні технологічних рішень функціонування системи соціальних інформаційних комунікацій. Такі рішення більшою мірою обумовлюються специфічними потребами різних категорій користувачів. При цьому пропонований контент має враховувати специфіку потенційної аудиторії користувачів, основних технологій зберігання, структуризації, організації продуктивного використання ресурсів, особливостей персональних комп'ютерів та широкого спектра локальних пристроїв до них. Технічні показники розвитку комунікацій значною мірою характеризують конкурентоспроможність використовуваної інформаційної системи: у доступі до ресурсів Інтернету, у створенні все більш ефективних пошукових систем для відбору ресурсів глобального інформаційного простору, в аналізі масивів електронної інформації, у розвитку базових ресурсів і технологій керування ними.

Вдосконаленням самої системи соціальних інформаційних комунікацій обумовлене постійним оновленням соціальної структури постіндустріального, інформаційного суспільства. При цьому має бути врахований процес створення комунікації для обслуговування нових соціальних структур, специфіки спільних інтересів їх членів в інформаційній проблематиці.

Зростаюче значення наукової складової в процесі суспільного розвитку, актуалізація процесу наближення результатів затребуваних суспільством наукових досліджень безпосередньо до практики суспільних перетворень, забезпечення конкурентоспроможності вітчизняної наукової продукції в міжнародних обмінах обумовлює зростання об'єктивної затребуваності суспільства в активізації вітчизняної науки й дієвого донесення її результатів у сферу суспільної свідомості. Крім того, щораз більше наповнення інформаційних комунікацій актуальною для суспільства науковою інформацією має стати орієнтиром у суспільно значущому розвитку творчої ініціативи, творчого потенціалу українського суспільства.

З розвитком процесів суспільної інформатизації, прискоренням інформаційних обмінів, зменшенням меж часової дистанції від процесу створення інформаційних ресурсів до їх використання особливо зростають вимоги до змістової якості наукових інформаційних продуктів. За образним порівнянням академіка О. Онищенка, сучасний інформаційний процес можна порівняти з користуванням водогоном. При цьому технічне забезпечення функціонування інформаційних процесів, по аналогії, можна порівнювати з експлуатацією трубопроводів, а змістове наповнення – з доставкою користувачам потрібної для життєздатності води.

Саме якісні параметри в системі функціонування стратегічних інформаційних комунікацій набувають у нинішніх умовах щораз більшого значення також і з огляду на специфіку інформаційної війни, у якій Україна перебуває нині зі своїм північним сусідом. У зв'язку з цим Доктриною інформаційної безпеки ставиться як абсолютно необхідне завдання – скоординоване й належне використання комунікативних можливостей в інтересах держави [28]. Реалізація цього завдання особливо пов'язана з якісним вдосконаленням змістової складової науково-інформаційного контенту у системі стратегічних комунікацій, орієнтованих на розвиток національного інформаційного простору [29], на підтримку національної інформаційної безпеки.

Процес підвищення ефективності інформаційних обмінів у системі стратегічних комунікацій має враховувати не лише актуальність важливих проблем, що постають перед суспільством, а й характер конкурентних взаємовідносин у глобальному інформаційному просторі, інформаційний ресурс якого стрімко зростає. Проблема ефективного освоєння цього ресурсу в інтересах розвитку вітчизняних стратегічних комунікацій, по-перше, пот-

ребує оперативного впровадження здобутків сучасної науки в цей процес. По-друге, у процесі освоєння зростаючих обсягів інформаційних ресурсів для реалізації сучасних наукових проєктів відчувається необхідність залучення безпосередньо до процесу дослідницької діяльності комп'ютеризованих наукових бібліотек. Такі бібліотеки мають бути активно присутніми в системі електронних комунікацій, відслідковувати і першими фіксувати нові здобутки сучасних інформаційних технологій, пошукових систем, робототехніки для функціонування в глобальних інформаційних масивах, формувати і доводити до академічних наукових установ загальне уявлення про напрями розвитку глобального інформаційного простору, здійснювати активну участь і у формуванні базової інформації для затребуваних на сьогодні тунелів реальності для сучасної дослідницької роботи, і супроводжувати дослідницький процес актуальною інформацією.

Такий підхід у сучасній організації наукової діяльності дає можливість увільнити дослідників, працівників переднього краю наукової діяльності від невластивих їм функцій операторів інформаційними ресурсами. Адже «... уся організація діяльності науковців, починаючи від академіків і закінчуючи молодими дослідниками, має підпорядковуватися основній меті – сприяти розвитку й ефективному використанню їхнього творчого потенціалу» [30]. У зв'язку з цим має переглядатися ставлення до ролі інформаційних працівників у наукових колективах, розвиватися конструктивні форми співдружності, не обмежувані традиційним книгозабезпеченням. По-третє, присутність наукових бібліотек, тісно пов'язаних з академічною наукою, у соціальних інформаційних комунікаціях сприяє покращенню наповнення цих комунікацій якісною науковою, науково-популярною інформацією, збагачення суспільної свідомості здобутками вітчизняної науки.

Варто також додати, що необхідне зростання ефективності функціонування наукових бібліотек у системі наукових комунікацій може бути суттєво збільшено при розв'язанні проблеми їх кооперації. Можливості кооперативних підходів до комплектування бібліотек новою інформацією і щораз більші можливості до використання оцифрованих ресурсів стануть важливою складовою підвищення якості сучасної бібліотечної діяльності, можливостей скоординованого дистанційного обслуговування користувачів, у тому числі й серед управлінських структур.

Слід зазначити, що такий висновок вже підтверджується практикою діяльності тих бібліотечних установ, які освоїли електронні інформаційні технології, поповнюють свої фонди електронною інформацією і змогли організувати обслуговування цією інформацією, у тому числі дистанційного, сучасних користувачів, збагачуючи інформаційні обміни в системі електронних комунікацій. Близько двох десятків років таке обслуговування здійснюють спеціальні підрозділи Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського [Служба інформаційно-аналітичного забезпечення органів державної влади (СІАЗ), Національна юридична бібліотека (НЮБ), Фонд Президентів (ФП) України], Львівська національна наукова бібліотека України ім. Василя Стефаника, а також ряд галузевих та обласних бібліотек. І безсумнівно – всі ці напрацювання мають бути взяті на озброєння бібліотеками академічних установ.

Таким чином, розвиток електронних інформаційних технологій сприяв зростанню значення стратегічних інформаційних комунікацій, створив можливості для суттєвого вдосконалення науково-інформаційного забезпечення як академічної, так і прикладної науки актуальною, високоякісною електронною інформацією. Реалізація цих можливостей обіцяє підвищення продуктивності академічної науки, оскільки в її науково-інформаційне забезпечення можуть бути включені інноваційні джерела наукового інформування в усьому багатстві оригінальних підходів, аргументації, характерних для глобального інформаційного простору.

Підвищення ефективності використання системи стратегічних комунікацій, таким чином, є важливою складовою реалізації Стратегії розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року для утворення національної інноваційної екосистеми і забезпечення розвитку та ефективної взаємодії елементів національної інноваційної екосистеми, рушія прискореного економічного зростання в Україні [31]. Активна присутність доробку вітчизняної науки в процесі якісного розвитку стратегічних комунікацій, забезпечення тісного зв'язку цього процесу з розвитком всього механізму комунікативних процесів в Україні стає важливим чинником підвищення наукового рівня суспільної свідомості. Цей чинник прямо пов'язаний із зростанням творчого потенціалу нації – важливої характеристики суспільної зрілості її в інформаційному суспільстві.

Таким чином, система наукових бібліотек України при їх комп'ютеризації і відповідній підготовці кадрів може суттєво сприяти зростанню ролі вітчизняної науки як важливого чинника модернізації країни, збільшенню внеску Національної академії наук у забезпечення ефективного економічного й соціального розвитку України, її обороноздатності та національної безпеки інформацією.

Сама специфіка розвитку інформаційних процесів постіндустріального суспільства створює умови для розширення функцій наукових бібліотек, що відображає процес їх адаптації до стрімкого процесу розвитку глобальних інформаційних ресурсів. Об'єктивна необхідність розвитку творчого потенціалу суспільства обумовлює трансформацію цих установ в ефективний інструмент керування інформаційними ресурсами, базовими для високопродуктивної наукової діяльності.

Ефективність стратегічних комунікацій у сучасному суспільстві значною мірою залежить також від використання суспільного інформаційного ресурсу, що зберігається у фондах бібліотек. Ці установи в процесі комп'ютеризації поступово перетворюються в центри комплектування, організації збереження та ефективного використання суспільно значущих, необхідних для національного розвитку ресурсів, що відбираються з моря продукуваної в сучасних умовах інформації.

Для потреб наповнення стратегічних комунікацій якісним ресурсом дуже важливою є також функція наукових бібліотек, пов'язана з їх можливостями аналізу ресурсів глобального інформаційного простору. Поряд із цим стратегічні комунікації ефективно проявляють себе в забезпеченні міжнародних наукових інформаційних обмінів, зв'язків з міжнародними академічними центрами, що відповідає процесу еволюції інформаційного суспільства.

МОВНО-КУЛЬТУРНІ ПРАКТИКИ УКРАЇНЦІВ І НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ: ДОСВІД І УРОКИ ДЛЯ СУЧАСНОСТІ

3.1. Процес формування українського етнокультурного самоусвідомлення: від Національного відродження до «червоного» двадцятого століття

Наукові дослідження з проблем етнокультурної та мовної самоідентифікації, зокрема їхніх полікультурних аспектів, розглядають мовні практики як сформовані історично, цілком природні, але такі, що перебувають у постійному русі, динаміці, яка безперервно змінює їхні конфігурації. Причиною цього є, зокрема, політичні зміни, еволюції духовної аури суспільства, його інтелектуальної та культурної атмосфери, які не завжди збігаються в часі. На ці чинники накладаються також впливи традицій цілих поколінь, окремих родин, особливо тих, представникам яких судилося відігравати помітну роль у суспільному та культурному житті.

Важливим і повчальним у цьому плані може бути розгляд зазначених проблем в історичній ретроспективі. Звідти йдуть витoki багатьох традицій і стереотипів, які, звичайно, у зміненому, модернізованому вигляді часто продовжують зберігатися та діяти в наші часи, істотно впливаючи на настрої суспільства й перебіг подій. Це можливо зробити як на прикладах окремих відомих діячів вітчизняної історії та культури, їхніх родин (вони бувають порівняно добре висвітлені в дослідженнях і джерелах), так і використовуючи більш «масові» біографічні зрізи – малі та великі групи, цілі соціальні прошарки, локальні й регіональні спільноти (але такі матеріали на наш час ще порівняно мало розроблено). Погляд у минуле засвідчує,

що мовна, етнокультурна, національна самоідентифікація особи тісно пов'язані, але зв'язки між ними не є такими однозначними, як це іноді зображується в наукових працях, а тим більше в публіцистичних публікаціях. Навпаки, вони є досить складними, обумовленими нелегкими історичними реаліями.

Дослідникам варто враховувати всю багатоманітність чинників, які визначають національну самоідентифікацію, громадянські позиції, етнокультурні орієнтації та мовні практики, а відповідно, погляди й діяльність як окремих людей, так і широкого загалу. Вивчення життєвого шляху багатьох відомих і маловідомих діячів минулого або й рядових свідків та учасників історичних подій переконує, що в їх основі можуть бути як глибоко осмислені, вистраждані світоглядні й політичні переконання, які формують позиції цілих суспільних груп, навіть поколінь, так і певний конформізм на ґрунті сприйняття політичних, суспільних, соціокультурних реалій як вимушено прийнятних за певних умов або непереможних, а іноді й суто ситуативні, навіть не в повній мірі до кінця усвідомлені рішення, особливо коли йдеться про глибоко особисті мотиви або й емоційні реакції, прийняті у вирі буремних подій.

Життя багатьох поколінь за умов авторитарного, а впродовж «червоного» ХХ ст. тоталітарного суспільства жорстко розділяло їхній світ на приватний і публічний, визначало значну розбіжність особистого розуміння з тим, що можна було демонструвати назовні. Особливою мірою це стосувалося політичного й етнонаціонального самоусвідомлення. Ці важкі для світоглядної стійкості окремої людини та цілих верств обставини неминуче обумовлювали і відчутну ерозію переконань, і формування різного роду міфів, спрямованих на виправдання конформізму, і відчуття відсутності перспектив, пристосуванство широкого загалу й радикальне утвердження поглядів окремих самодостатніх особистостей та суспільних груп.

Значний вплив на зовнішні мовно-культурні орієнтації та демонстративно виказувані вподобання, які далеко невичерпно відображали внутрішнє світосприйняття особи, завжди справляла загальна політична й культурна ситуація, з якою особа, особливо посідаючи певне суспільне становище, маючи певне коло спілкування, мусила рахуватися. Мовні практики в житті окремої людини або певних спільнот узагалі підпорядковуються дуже складним суспільним і культурним закономірностям. Пред-

ставники еліт, освічених верств населення, жителі великих міст з їхнім поліетнічним, багатомовним населенням або міжкультурного (не обов'язково при цьому прикордонного) порубіжжя загалом завжди були найбільш толерантними до різномовного спілкування, сприймають його як реалію життя, як норму. За загальним правилом, іншомовна людина або група в полікультурному середовищі сприймаються більш доброзичливо; у монокультурному, навпаки, – часто з настороженістю, навіть ворожістю. Однак при цьому власне етнонаціональне самоусвідомлення людей і похідні від нього ментальні, культурні, мовні характеристики можуть бути як твердо визначеними, принциповими, так і досить розмитими, непевними або такими, що перебувають у процесі еволюції, становлення певних особистих переконань. Ці явища не можна спрощувати. Вони потребують поглибленого аналізу.

Відомо, що ще на світанку становлення модерної української нації – за часів Козаччини – представники освіченої еліти (особливо гетьмани, генеральна старшина, полковники), а також церковні ієрархи в більшості вільно володіли, крім рідної, також польською мовою, що було природним за тодішніх політичних реалій. Але в часи Визвольної війни та десятиліття Руїни вона жодним чином не сприймалася більшістю з них як власна, природна мовна стихія. Нею була «проста мова», «руська», тобто народна, українська. Свідченням тому є також величезна документальна спадщина цієї доби.

За такими уявленнями вимальовуються реалії певної нечіткості, неостаточної визначеності ставлення козацької старшини до польської влади. Її політична зверхність визнавалася, але одночасно з нею йшла боротьба, на різних етапах якої велися переговори про визнання більшого чи меншого кола свобод і привілеїв українського козацтва, що тривалий час визнавало себе частиною польського політичного організму – Речі Посполитої. Тому так гостро відбувалася боротьба за визнання православної віри рівною в правах з католицькою. Усвідомлення політичної окремішності «козацької нації» прийшло безпосередньо до Б. Хмельницького та його оточення дещо пізніше – як результат перемог і рішучого розриву з Польщею. Однак за своєю типологією таке розуміння національної ідентичності походило значною мірою ще із старих середньовічних уявлень про націю як конгрегацію еліт. Навіть широкий козацький загаль, не кажучи вже про «посполитий»

люди, за такими уявленнями до «козацької нації» не належав, хоча в його масі паралельно відбувалися подібні процеси зростання усвідомлення себе окремою від Польщі цілісністю, переважною мірою на ґрунті православної віри. У цьому була і сила, і слабкість такого розуміння, тому що поряд з Україною перебувало єдиновірне православне Московське царство. Отже, в ідейному та політичному плані, а тим більше в реаліях тогочасного військового протистояння цього зародкового усвідомлення національно-державницьких засад виявилось недостатньо для утвердження України як самодостатнього й суверенного об'єкта європейської історії. Зазначене й привело спочатку до Переяслава, потім до Руїни, а згодом і до Полтави.

У часи занепаду Гетьманщини у XVIII ст. політична свідомість представників її панівної верхівки поступово дедалі більше визначалася визнанням втрачених можливостей, відходом славних часів Козаччини в минуле, відповідно, прагненням розбудувати для себе нову систему координат, домогтися підтвердження свого політичного й соціального статусу, прав і станових привілеїв. Найважливішим елементом при цьому ставало підтвердження власної лояльності до Москви. Це знайшло вияв і в істотній зміні мовних практик. Чимдалі володіння мовою, більш подібною до церковнослов'янської, ніж до народної, з часом і до прийнятої серед московської верхівки та при царському дворі, ставало важливою ознакою високого соціального статусу, приналежності до еліти – уже не стільки української, козацької, а імперської, освіченої (так само як раніше володіння польською або латиною).

З утвердженням Москви та Петербурга як центрів науки, освіти, книговидання, наближених за своїми засадами до європейських, усі зусилля києво-могилянської наукової й освітянської еліти (вони були чималими!) впливати на загальне спрямування інтелектуального та духовного розвитку величезної держави почали стрімко сходити нанівець. Це розуміли й численні вихованці Києво-Могилянської академії, які плідно працювали в російській столиці та на всіх просторах Російської імперії, що не могло не сприяти значним змінам у їхній власній самоідентифікації – етнополітичній, мовній, культурній. З великими особистісними проблемами й духовними втратами вони ставали іншими, ніж були в Україні.

Представники вільнолюбивої «козацької нації» перетворювалися, принаймні зовні, на цілком лояльних «малоросів», визнаючи історичну поразку

козаччини, погоджувалися із запропонованими їм можливостями виступати співбудівничими великої імперії, часто навіть захоплювалися цим проєктом, вважаючи його «своєю справою», у якій сподівалися відіграти провідні ролі. Показово, однак, що Катерина II і її оточення ніколи не визнавали справжності цього «самозречення» й робили все для поступового згасання збереженої українцями вірності ідеалам Гетьманщини – спочатку дипломатичними, а потім і силовими методами. Боротьба навколо хоча б певного збереження та захисту українських, переважно козацько-шляхетських інтересів тривала ще і в перших десятиліттях XIX ст. Вона завершилася лише з підтвердженням станових привілеїв «малоросійського дворянства». Але від активної участі в реалізації російського імперського проєкту воно було усунуто.

Українські діячі XVIII ст., працюючи на російських теренах, у переважній більшості все ще продовжували відчувати себе не «московитами», не «росіянами», а насамперед представниками культури, яка формувалася на той час як загальноімперська, заснована на ідеях єдності трьох східнослов'янських православних народів – російського, українського та білоруського. При цьому заради об'єктивності треба зазначити, що на той час, коли процеси їх національного відродження та формування модерних європейських націй ще тільки-но набирали сили, коли в усьому слов'янському світі і його визнаному інтелектуальному й духовному центрі – Празі ще домінували уявлення про його органічну єдність, це коло ідей видавалося цілком природним. Навіть у перші десятиліття XIX ст. ідеологія східнослов'янського «росізму» залишалася регіональним варіантом «всеслов'янської» ідеї.

Якщо подивитися на сутність тодішніх реалій, застосовуючи методи герменевтичного проникнення в минуле, їх можна зрозуміти. З позицій нинішнього часу, з висоти завершених процесів етнонаціонального розвитку, становлення й утвердження сучасних націй, декларативні заяви сучасних російських учених і пропагандистів щодо «єдності російського й українського народів» виглядають уже зовсім по-іншому. З погляду політичного – як цілеспрямована провокація, з наукового – як прояв елементарної безграмотності й обскурантивного мислення. Узагалі, апелювання до постатей Козацької доби й наступних часів як до прихильників такої «єдності» є виявом відвертої та брутальної інтелектуальної нечесності,

розрахованої на необізнаних в історії читачів. Минуле може становити для нас урок лише за умови, коли ми його розглядаємо в притаманних йому ідеях, процесах, складних і суперечливих політичних та культурних реаліях, не модернізуючи його.

Для родоначальника нової української літератури І. Котляревського (1769–1838), його ровесників і людей більш молодшого покоління на зламі століть проблеми існування на порубіжжі культур набули надзвичайної актуальності. У центрі їхніх духовних шукань постали завдання духовного спротиву всенівелюючому й руйнівному для України наступу російського самодержавства, пошуку в умовах поразки козаччини та повної ліквідації Гетьманщини і Війська Запорозького нової етнонаціональної ідентичності, моделей збереження культурної пам'яті народу. В «Енеїді» це знайшло вияв у глорифікації Гетьманщини, певних надіях на можливість відродження хоча б деяких елементів козацького самоврядування. У мотивах простонародності, «природності», певної провінційної відстороненості від шляхів розвитку імперської культури, які пронизують усю творчість І. Котляревського, реалізовувалося прагнення до збереження власної ідентичності, протистояння асиміляції [1].

Водночас досить показовим для розуміння настроїв та етнокультурних і мовних орієнтацій освічених українців було те, що І. Котляревський – за своїм духом палкий український патріот – у приватному спілкуванні зі своїми знайомими постійно й досить невимушено переходив з української на російську мову та навпаки, тобто практикував двомовність. Вона на той час встигла стати характерною рисою приватного й публічного культурного побуту «малоросійського дворянства». Причина цього, на нашу думку, полягала не стільки в тому, що в панському середовищі українська мова вже мала принижений статус як мова простого люду, а російська – офіційний статус письмової та літературної. Указом 1804 р. узагалі всю навчальну практику було переведено на російську мову, навчання українською фактично підпало під заборону. Але у випадку з І. Котляревським треба враховувати також і значну інтегрованість його (і вже цілого покоління дворянської інтелігенції на Наддніпрянщині) у світ російської книжкової культури. Вона перебувала тоді на піднесенні, переважаючи українську, переважно старосвітську, консервативну за своїм характером книжність в освоєнні культури європейської, її інтелектуальних і духовних новацій.

Російська мова на ділі ставала носієм нової за змістом інформації, мовою модерної науки та культури, наукових й освітніх інституцій, українська ж поступово відходила в побутовий простір спілкування. Значною мірою саме із цього, а потім уже на ґрунті ідеологічного та адміністративного тиску, який посилювався спочатку досить поволі, крок за кроком, розгорнулося те «зросійщення» українських еліт, про яке так багато й емоційно написано українськими дослідниками в подальшому.

Загалом освічені українці першої половини – середини ХІХ ст. були здебільшого двомовними. При цьому дрібні поміщики, які постійно мешкали у своїх маєтках, часто залишалися україномовними, як наприклад мати М. Гоголя, Марія Іванівна Гоголь-Яновська (уродж. Косяровська, 1791–1868), яка впродовж усього життя російською мовою взагалі не користувалася. Російська значною мірою була призначена для публічного спілкування, наукової та культурної творчості, офіційного й приватного листування. Тому російськомовність української панівної верстви, як ознаку значною мірою зовнішню, навіть показову, не варто вважати свідченням зречення її від свого народу, його історії та культури. Треба враховувати, що певна «роздвоєність», зовнішня лояльність до влади представників старих українських козацьких родів, що демонструвалася через мову, значною мірою була обумовлена ще й невизначеністю, «підвішеністю» їхнього правового статусу. Колишня українська козацька старшинська верства одержала від російського царату в обмін на цю свою показну лояльність чимало станових і майнових привілеїв, але далеко не все, на що сподівалася. Після численних «чисток», відсіювання не лише так званих «однодворців», а й частини більш заможної дрібної старшини представники українських козацьких родин остаточно отримали підтвердження свого «всеросійсько-го» дворянського статусу лише на початку 30-х років ХІХ ст.

Справжні, дещо приховані настрої серед української провінційної еліти були іншими. Французька письменниця Мадам де Сталь, подорожуючи Україною на самому початку ХІХ ст., своїм проникливим поглядом не могла не помітити загального опозиційного настрою українського дворянства, його відчутної ненависті до російського самодержавства. Ці настрої ще більш виразно виявилися під час наполеонівського нашествия 1812 р. – його багато хто чекав в Україні. І сам Наполеон, полишивши спалену Москву, не випадково спочатку намагався рухатися саме сюди. Його

передові розвідувальні кінні загони проривалися до самого Чорнобильського Полісся. Не дарма й І. Котляревський, у минулому хоробрий бойовий офіцер, хоча і взяв участь у формуванні «допоміжних» козацьких частин, у війні відмовився брати участь – буквально «відкрутився» від служби, посилаючись на хворобу матері.

Двомовною була і творчість трохи молодшого за І. Котляревського його сучасника Г. Квітки-Основ'яненка (1778–1843), зовні вповні лояльного до влади. Проте настрої його були позначені неприйняттям імперії, непримиренністю щодо її руйнівного наступу на Україну й цькування української літератури цензурою та російськими літературними критиками. Як письменникові, видавцеві, літературному критику та публіцисту Г. Квітці-Основ'яненку належала загалом дуже помітна роль у розвитку й захисті позицій української мови в літературно-художній творчості. За спостереженнями літературознавця В. Агеєвої, характерним виявом його спротиву стала поява в українській літературі характерного образу солдата-москаля як чужого, іншого, цивілізаційно та культурно, морально нижчого за українців [2, с. 36]. Ця тема знайшла згодом продовження й розвиток у Т. Шевченка та письменників наступних поколінь.

Політична й культурна ситуація в Російській імперії після наполеонівських воєн, Віденського конгресу 1815 р. почала відчутно змінюватися не на користь українських інтересів. Ідеї чи, скоріше, ілюзії щодо можливості провідної ролі українців у житті Російської імперії, які побутували у XVIII ст., відійшли в далеке минуле. Певний час, ще до другого – третього десятиліть XIX ст., розмовляти українською було модним навіть в обох імперських столицях. Згодом, на ґрунті піднесення національного руху в Росії, який одразу став набувати агресивної спрямованості проти представників інших народів, зокрема й через конкурентне протистояння в урядових колах, чиновницькому середовищі, там почалося відторгнення всього українського. Воно особливо посилилося після придушення польського Листопадового повстання 1830–1831 рр. Із цього погляду можна зрозуміти й дещо екзальтоване піднесення «вірнопідданських» почуттів серед українського дворянства у зв'язку з його придушенням царатом – то були спроби публічно задекларувати власну лояльність.

Представники наступного за І. Котляревським і Г. Квіткою-Основ'яненком творчого покоління П. Гулак-Артемівський (1790–1865) та його

молодші колеги й учні – славісти, літератори, фольклористи та етнографи, об'єднані навколо гуртка харківських поетів-романтиків, – Л. Боровиковський (1806–1889), І. Росковшенко (1808–1889), О. Шпигоцький (1809–1889), І. Срезневський (1812–1880), А. Метлинський (1814–1870), М. Петренко (1817–1862), М. Костомаров (1817–1885), О. Корсун (1818–1891), Я. Щоголів (1824–1898), незважаючи на свій великий внесок у розвиток і вивчення української словесності, на всьому своєму життєвому та творчому шляху відчували дуже несприятливу стосовно української мови й культури ситуацію. Це, зокрема, не давало їм можливості виходити за межі публічної російськомовності. О. Корсун, який займався видавничою справою, скаржився свого часу в листі Т. Шевченку на категоричну відмову українського «панства» купувати українські книжки: «Нет, не читаю таких книжок. Я тэрпэть не мужу малосерыйского языку!» [3, с. 12]. Ці обставини гостро відчував і Є. Гребінка (1812–1848). Талановитий український поет, він, працюючи в Петербурзі, мусив публікувати свої прозові твори російською мовою.

Сорокові роки XIX ст. для всієї України – її сходу й заходу – позначені значним піднесенням національного самоусвідомлення, активізацією інтелектуальної думки українства, початком кристалізації модерної національної ідеї. Підсумком цього першого етапу розгортання українського національного руху стало утворення в Києві Кирило-Мефодієвського товариства, першої у вітчизняній історії політичної організації (1846–1847), а також події 1848 р. на Галичині, які стали відгомном європейської «Весни народів»: діяльність Головної руської ради, започаткування українських культурних організацій, преси.

Відтоді на західних землях України в умовах відносної політичної свободи, а також значної конкуренції з польським національним рухом, який мав у містах Галичини значно міцнішу та сприятливішу базу розвитку, серед українства розгорнувся досить складний і суперечливий процес національного піднесення й пошуку безпосередньо моделей реалізації українського (руського) національного проекту.

Він пройшов крізь життя кількох поколінь не лише західноукраїнської інтелігенції, а й широкого народного загалу та знаменувався міцним утвердженням на зламі XIX і XX ст. ідей самостійності української нації, її єдності на заході й сході. Однак, зрозуміло, нації етнічної, а не політичної,

не державницької ще, оскільки в умовах австрійського панування на Галичині й домінування у її суспільно-політичному та економічному житті поляків (хоча й теж бездержавних на той час) ставити це питання ще не було можливим. Час для цього прийшов лише в роки Української революції – з Листопадовим зривом, проголошенням ЗУНР та Актом Злуки.

Перебіг процесів зростання модерного національного самоусвідомлення на Наддніпрянщині, сході та Півдні України як за часів миколаївської Росії, так і пізніше був значно більш складним та драматичним через відсутність політичних свобод, придушення будь-якого вільнодумства, загальне посилення уніфікаційної політики царизму, спрямованої в Україні на викорінення у свідомості людей залишків старих козацьких традицій і «загальне обрусіння краю» (тобто русифікацію), націленої, щоправда, у першій половині – середині XIX ст. ще не стільки проти українства, скільки проти політичного й культурного впливу польської шляхти, її «конспірацій», які сприймалися тодішньою владою як найбільша загроза існуванню імперії Романових.

Досить характерними та поширеними ознаками настроїв в українському суспільстві за часів миколаївської реакції першої половини – середини XIX ст., після придушення руху декабристів, а особливо після розгрому Кирило-Мефодієвського товариства стала певна зневіра в перспективах українського національного піднесення, відступ багатьох його учасників з попередніх позицій. Це позначилося на подальшій долі не лише таких визначних особистостей, як М. Костомаров, який зазнав репресій, І. Срезневський, а й А. Метлинського та багатьох інших.

Очевидно, саме в цей час прихована опозиційність освічених українців до царату, їхнє відчуття себе скривдженими спадкоємцями Гетьманщини почали трансформуватися в конформістське усвідомлення себе як «малоросійства». Це знаходило свій прояв у мовних і культурних практиках, водночас входило в різку суперечність зі зростанням національної свідомості та інтелектуальних і культурних ініціатив національно свідомої частини української інтелігенції, яка єдналася в громадівському русі. Боротьба за витіснення «малоросійства» українофільськими ідеями, а наприкінці століття – упевненим українським самоусвідомленням, політичним і культурним вибором становила зміст тодішнього суспільного життя, зрозуміло,

конкуруючи при цьому з процесами боротьби між лібералізмом та консерватизмом, революційним рухом.

Для мети нашого дослідження становить інтерес з'ясувати, яким чином процеси, що відбувалися на українських землях у складі Російської імперії, впливали на розвиток і конкретні прояви особистісних аспектів етнопонаціональної та етнокультурної самоідентифікації наших співвітчизників минулих поколінь. Яким чином змінювалися їхні погляди на національну справу та, відповідно, мовні й культурні традиції та уподобання під впливом як зовнішніх, майже непереборних на той час обставин, так і внутрішньої ідейної еволюції суспільства. Цікавим і корисним буде поглянути на ситуацію крізь призму насамперед ряду визначних особистостей доби.

Приналежність особистості М. Гоголя українській культурній традиції в наш час не викликає сумнівів. Він виріс в україномовній родині, у середовищі української народної культури, з молодих років захоплювався українським фольклором та етнографією, замолоду починав писати, як і його батько В. Гоголь-Яновський (1777–1825), українською мовою. Світоглядні переконання його були вкорінені в ідеали й традиції козащини, і навіть їхня імперська складова значною мірою відтворювала останні ілюзії козацької старшини XVIII ст. щодо можливості посідати в тій імперії поважне місце. Недарма він рішуче відкинув і своє, дане за народженням, прізвище Яновський, «сумнівне» в його очах своїм, можливо, польським походженням, і назвався козацьким прізвищем Гоголь, пов'язаним з одним з українських гетьманів. Визнання Гоголя та його прижиттєва літературна слава багато в чому була пов'язана з тим, що він відкрив Україну, її історію й культуру майже невідому на той час широкому колу читачів [4].

Російська мова М. Гоголя була навченою, засвоєною, не природною, а рідна йому українська, за його ж висловом, – «нашою мовою». Тому його російськомовні твори рясніли українськими словами і висловами, створюючи яскравий національний колорит. Часто для видавничої роботи його рукописи нещадно редагували, аби хоча б якось привести до тогочасної російської літературної норми. Українськість М. Гоголя, його органічна любов до неї, неприязне ставлення до темних сторін життя чужої йому за своїм духом тогочасної Росії не залишилися поза увагою багатьох російських письменників і діячів науки й культури. Він усвідомлювався ними часто

як чуже, стороннє для російської літератури явище, іноді навіть з відкритим несприйняттям і ненавистю (В. Белінський, В. Розанов, А. Ахматова).

Водночас варто нагадати сучасні оцінки творчості М. Гоголя з погляду українського. «Гоголь для мене – це видатний український письменник, який писав російською мовою і став класиком російської літератури», – писав І. Малкович у передмові до українського видання «Тараса Бульби» [5]. Численні намагання в минулому багатьох критиків «зректися» М. Гоголя, викреслити його ім'я з національного пантеону як «недостатньо свідомого українця» не витримали критики часом. Однак це зовсім не заважає визнанню того, що в плані власне літературної творчості ім'я М. Гоголя безперечно належить російській літературі, на розвиток якої він справив величезний вплив. Вона вся «вийшла з його “Шинелі”». Видатний український філософ і культуролог академік НАН України М. Попович зазначив: «Гоголь безумовно належить і до спадщини української, і до спадщини російської. Він безумовно наш, він безумовно і російський». Зазначене жодною мірою не применшує значення імені М. Гоголя для України. Світова культура знає загалом чимало прикладів подібної подвійної приналежності літературної та художньої спадщини видатних діячів культури, це є нормальним і загальноновизнаним. Такою є, наприклад, традиція сприйняття М. Зрінї (Zrinyi, 1620–1664), угорського та хорватського державного і військового діяча, поета, публіциста, який вважається класиком літератур обох народів. Молдавани вшановують пам'ять П. Могили й А. Кантеміра. Наступні століття, особливо ХХ ст., дали безліч подібних прикладів.

Т. Шевченко, молодший М. Гоголя лише на кілька років, належав уже до зовсім іншої генерації – дуже вузького ще на той час кола діячів, які, відкидаючи «малоросійську» лояльність до влади, не лише вповні відчували себе свідомими українцями, а й декларували своє національне самоствердження. Він своєю творчістю витворив сучасну українську літературну мову, утвердив український національний міф, сам став головним символом української нації та національної ідеї для наступних поколінь. Водночас, це є дуже характерним для нього, Т. Шевченко мав широкі погляди на політичний і культурний розвиток інших народів, не цурався інших мов та культур – ні польської, ні російської, з повагою й інтересом ставився до всього справді значущого, волелюбного, витвореного ними. За перебування його у Вільні, а згодом у Києві, де польський культурний елемент був дуже силь-

ним, Т. Шевченкові чимало доводилося спілкуватися в польському середовищі. Цікаво, що пізніше, під час перебування на засланні, його не випадково запитували, чи не належить він сам до поляків? Т. Шевченко відчував свою духовну близькість до польських патріотів, з якими його єднало ставлення до російського царату. Писати й друкувати прозові твори, вести свої щоденникові записи та листування Т. Шевченко змушений був російською мовою, але не через «подвійне» національне самоусвідомлення, як це було в багатьох діячів попереднього покоління, а через те, що російськомовним було переважне коло його кореспондентів і потенційних читачів. Україномовного книговидання та ринку художньої літератури на той час ще не існувало. Усі сучасні спекуляції московських пропагандистів навколо теми «російської приналежності» мистецької та літературної творчості Т. Шевченка завідомо є спробою фальсифікації.

Українсько-польським культурним та ідейним зв'язкам і взаємовпливам загалом належить значне місце в розвитку етнонаціональних процесів в Україні XIX ст., особливо на Правобережжі, яке значною мірою було на той час яскраво окресленим міжкультурним пограниччям. Однак усі спроби російських ненависників України зобразити розвиток українського національного руху як результат «польської інтриги» не мають під собою підстав. Вони спрямовані на заперечення його самостійності й органічності, були та залишаються облудними спекуляціями, спрямованими як у XIX ст., так і нині на виправдання антиукраїнської репресивної політики російського самодержавства.

У реаліях історії йшлося про співдружність представників двох слов'янських народів у боротьбі за своє національне визволення, а також про поступову інтеграцію частини польської шляхти, які вважали Україну своєю батьківщиною, у могутній процес українського національного піднесення, який збирав під свої знамена представників різних національностей. Витоки цього руху беруть початок у польськомовній та україномовній творчості літераторів «української школи» польської літератури першої половини XIX ст. – Т. Падури (1801–1871), Й. Залеського (1802–1886), Й. Гоцинського (1802–1888), Ю. Словацького (1809–1849), М. Грабовського (1804–1863), М. Чайковського (1804–1886), здебільшого учасників Листопадового повстання 1830–1831 рр., згодом емігрантів. У середині XIX ст. поширення українофільських поглядів серед наступного покоління

представників польської шляхти обумовило свідомий перехід багатьох з них безпосередньо до українського національного табору. До них належали насамперед В. Антонович (1834–1908) і Т. Рильський (1841–1902), яким судилося відіграти значну роль у піднесенні українського національного руху. Більше того, вони започаткували династії відомих діячів українського суспільного руху та національної культури.

Власне, інтеграція до лав українського національно-культурного, а згодом і суспільно-політичного руху представників інших національностей розгорнулася ще з ранніх етапів його розвитку. Ще на початку XIX ст. до нього органічно увійшли нащадок грузинських князів М. Цертелєв (Церетелі, 1790–1869), видатний український етнограф-фольклорист, один з перших дослідників і видавців української народної поезії; визначний учений-філолог І. Срезневський (1812–1880), уродженець російського Ярославля, який з раннього дитинства жив і згодом здобув освіту в Харкові.

Пізніше, уже в другій половині XIX ст. до лав українського руху увійшли росіянин М. Петров (1840–1921), відомий історик української літератури й церкви, громадський діяч; росіянка з далекої Мурманщини, учена в галузі української історії та етнографії О. Єфименко (уродж. Ставровська, 1848–1919); С. Русова (уродж. Ліндфорс, 1856–1940), педагог і громадська діячка, яка походила з французько-шведської родини; згодом, на зламі століть – А. Кримський (1871–1942), видатний український учений та організатор науки, який поєднував у своєму родоводі кримсько-татарські і польсько-литовсько-білоруські корені; поляк В. Липинський (1882–1931), визначний політичний діяч, історик, теоретик українського консерватизму; етнічний росіянин за походженням Д. Донцов (1883–1973), один з провідних ідеологів українського націоналізму. Цей перелік можна доповнити десятками відомих імен.

Друга половина й кінець XIX ст., коли в середовищі української наукової і творчої еліти міцно утвердилася національна ідея, відбулося становлення української інтелектуальної й культурної самостійності, розгорнулася політизація українського національного руху, позначені, з іншого боку, наростанням системних репресивних заходів самодержавства проти української мови як носія національного самоусвідомлення. Їхньою метою була ізоляція як освічених верств, так і широкого загалу українців від впливу ідей національного відродження.

Видання так званого Валуєвського циркуляра 1863 р., а в 1876 р. сумнозвісного Емського едикту, спрямованих на викорінення української мови зі сфер науки, освіти й культури, започаткували реалізацію в Україні політики суцільного зросійщення. Це визначило не лише істотну зміну мовнокультурних практик серед переважної більшості освічених українців, особливо тих, що перебували на службі в різного роду державних установах або так чи інакше були залежними від їхнього впливу. Ішлося про значно більш послідовне, ніж у попередні часи, з використанням як примусових, так і заохочувальних засобів, насаджування ментального «малоросійства» – перетворення українства на байдужу до національних інтересів, мови й культури пасивну масу «загальноросійських» («общерусских») патріотів. Із цього приводу І. Дзюба у свій час влучно зазначив: «Навіть розумніші з-поміж царських міністрів бачили справжню антиукраїнську політику не в тому, щоб забороняти говорити по-українському (бо це й неможливо), а в тому, щоб зробити так, щоб люди самі не хотіли...» [6, с. 146]. Іншою стороною цієї політики стала організація та заохочування агресивно налаштованих проти всього українського кіл – чиновництва, духовенства, обивателів. Їхня «патріотична» позиція свідомо протиставлялася зусиллям вузького кола діячів української науки та культури. Достатньо нагадати про дуже несприятливі умови, які було створено для них наприкінці XIX – початку XX ст. у провідних університетах України – Св. Володимира в Києві та Харківському. Доволі характерним є те, що не університети, а провінційні гімназії та духовні семінарії на рубежі століть виховали чимало відомих діячів національно-визвольного руху, майбутніх учасників Української революції 1917–1921 рр., наприклад М. Міхновського, С. Петлюру, В. Винниченка.

Проте загалом коло україномовної, «національно свідомої», як її прийнято називати у вітчизняній літературі, частини освіченого українства, яка відкрито цікавилася розвитком національної культури, розмовляла українською мовою, була читачем української літератури, залишалася досить вузьким. За деякими оцінками, на початок XX ст. воно становило на українських землях Російської імперії приблизно 2 тис. осіб – картина різко несутірна із ситуацією на західних землях України.

Визначні діячі української науки та культури, чия діяльність розпочалася ще в першій половині – середині XIX ст., мусили писати, публікува-

тися й публічно спілкуватися здебільшого російською мовою. Розвиток українознавчої думки, художньої літератури в другій половині століття, становлення інтелектуальної самодостатності українства, безумовно, у тодішніх умовах стали справжнім громадянським подвигом патріотично налаштованої наукової еліти. Але досягнуто все це було як шляхом гострих ідейних протистоянь, так і значних дипломатичних зусиль у відносинах із представниками влади, а отже, зрозуміло, багатьох важких вимушених компромісів, а часом і певної обумовленої обставинами непослідовності, конформізму. Навіть сама по собі російськомовність українських видань, насамперед «Киевской старины» як провідного органа українського національного руху впродовж усієї останньої чверті XIX ст., «розмивала» українську національну свідомість, не давала їй змоги кристалізуватися, остаточно визначитися політично. Вона в очах широкого загалу залишалася регіональним виявом російського національного самоусвідомлення, а коли виходила за ці межі, то виявом «южнорусского сепаратизма».

Український рух через зазначені складні обставини тривалий час залишався досить поміркованим, навіть консервативним. Його провідні діячі, зокрема В. Антонович, М. Петров, П. Житецький, О. Лазаревський, О. Левицький, а також молодий М. Драгоманов, стояли на позиціях «українофільства», далекого від боротьби за національно-державне самоствердження України.

Власне, ідейно дуже близькими до них були й галицькі українофіли – народовці В. Шашкевич, Ф. Заревич, Д. Тянячкевич, К. Устиянович та ін. З переходом провідної ролі в національному русі до галицьких радикалів, створенням у 1890 р. у Львові Української радикальної партії на чолі з І. Франком – першої в Україні політичної організації європейського зразка та майже одночасним виникненням у 1891 р. на сході Товариства тарасівців, провідну роль у якому відігравали М. Міхновський, І. Липа, М. Вороний, Б. Грінченко, М. Коцюбинський, на зміну українофілам остаточно прийшло нове покоління – націоналістів, переконаних борців за українську національну справу, визволення України та здобуття власної незалежної державності. Відтоді про «малоросійство» вже не йшлося, мовою національно свідомої молоді стала виключно українська. Леся Українка і велике коло діячів культури та літератури її покоління вже твердо стояли на українських національних позиціях.

З кінця ХІХ ст. назва «Україна» набувала дедалі ширшого вжитку в громадському та приватному житті. На рубежі ХХ ст. спільними зусиллями національно свідомих діячів усіх поколінь із заходу, сходу й Півдня України було остаточно утверджено розуміння єдиної української національної ідентичності, попри всі регіональні відмінності та стереотипи старих форм «руської» або «козацької», «запорозької» чи «малоросійської» самоідентифікації. Незаперечним символом національної консолідації стало прийняття у 1898 р. рішенням урочистих зборів письменницької громадськості у Львові, присвячених 100-річчю започаткування І. Котляревським нової української літератури, назви «Україна» – як офіційного найменування країни, усіх її історичних земель та «українець» – як самоназви всього її громадянства. Учасниками прийняття цього знаменного акта були І. Франко, М. Павлик, М. Грушевський, Н. Кобринська, В. Гнатюк, О. Кобилянська, О. Маковей, Б. Лепкий, І. Петрушевич, І. Труш, Ф. Колесса й ряд інших видатних українців.

Не менш символічним і знаменним для справи утвердження української єдності та національної ідентичності актом стало відкриття у 1903 р. пам'ятника І. Котляревському в Полтаві, яке зібрало разом представників усієї України – її сходу, заходу й півдня, різних поколінь діячів української культури та науки: Х. Алчевську, М. Аркаса, Д. Багалія, С. Єфремова, М. Коцюбинського, М. Лисенка, П. Мирного, М. Міхновського, О. Олеса, О. Пчілку, В. Стефаніка, К. Студинського, Лесю Українку, Г. Хоткевича.

У ті ж роки М. Грушевським було започатковано видання його багатотомної «Історії України-Руси» – праці, що утвердила у вітчизняній науці розуміння окремішності та цілісності історії України як самостійного суб'єкта європейського цивілізаційного процесу. Фундаментальна праця, випуск перших п'яти томів якої було здійснено у Львові (1898–1905), знаменна й тим, що відкрила шлях подальшому розвитку української академічної гуманітаристики українською мовою.

Виявом високої відданості національній справі й інтелектуальної сміливості провідників українського національного руху стало проголошення єдності нації, роз'єднаної не лише кордонами іноземних держав, а й значною мірою історичною долею окремих земель, особливостями їхнього політичного та суспільного устрою, відсутністю спільного економічного життя, етноконфесійними, культурними й багатьма діалектними мовними

ознаками, світоглядними особливостями, традиціями як панівних верств, так і безпосередньо широких народних мас. Європа, за винятком країн Балканського півострова, здебільшого зовсім цього не знала. Там модерні нації консолідувалися, як правило, у межах територій давно усталених самостійних державних утворень, зусиллями населення, практично повністю підлеглого лише цим державам, і цей процес істотно підтримувався також єдністю економічного розвитку, формуванням єдиних національних ринків. Навіть бездержавна на той час Польща, приклад боротьби за незалежність якої завжди справляв на українство значний вплив, була єдиною у своїх історичних державницьких традиціях і, крім «кресів», у мовних та етноконфесійних характеристиках. І, навпаки, Сербія та Хорватія, при своїй значній мовній єдності, виявилися розколотими на конфесійному ґрунті через значні цивілізаційні відмінності.

Міцною масовою опорою інтелектуальних і духовних, творчих устремлень патріотично налаштованої української інтелігенції була непорушність світоглядних, культурних та мовних традицій широкого загалу українців, насамперед багатомільйонного селянства. Проте, на відміну від Галичини, де масовим читачем преси і творів українського письменства дедалі більше ставав селянин, в українських землях, які перебували під владою Російської імперії, умови для цього були вкрай несприятливими. Відсутність масового українського книговидання та української школи виступала найбільшою перепорою. На кінець XIX ст., за переписом 1897 р., кількість письменних людей в Україні становила 13% – це був найнижчий показник серед народів Росії.

Проте суспільно-політичне піднесення першого десятиліття XX ст., завоювання революції 1905–1907 рр., які відкрили нові можливості для українського книгодрукування, видання українських газет, діяльності культурно-просвітницьких організацій та осередків, насамперед «Просвіти», сприяли тому, що українська мова здобула право на існування в публічному просторі. Суспільні зміни істотно змінили мовно-культурну ситуацію, а з нею значною мірою й етнокультурні орієнтації міського населення, посприяли пришвидшенню національної самоідентифікації мільйонів українців. Цей процес уже не змогли зупинити й нові хвилі репресій і терору царату проти українського руху в роки Першої світової війни та розв'язаної більшовиками громадянської війни.

Отже, процес формування українського етнокультурного самоусвідомлення, утвердження національної ідентичності та суспільних позицій української мови, як важливої бази, на якій вона ґрунтується, в умовах тривалого бездержавного існування України був важким і звивистим. Наводячи приклади досить неоднозначного співвідношення між усвідомленням власної «козацької», «малоросійської», «українофільської», нарешті – української національної ідентичності та реальними мовними практиками – публічними, груповими й приватними – багатьох відомих діячів української культури, літератури, освіти, суспільного життя та більш широкого загалу на різних етапах Національного відродження впродовж тривалого «українського ХІХ ст.», ми намагалися окреслити всю суперечливість і тривалість, поступовість змін, які відбувалися в суспільстві. Розгляд цих явищ у більш вузьких зрізах міжкультурних взаємодій у межах специфіки окремих регіонів України дає ще більш складну картину. Співвідношення цього нелегкого досвіду минулого із сучасними процесами розвитку етнополітичної, етнокультурної, мовної ситуації може дати чимало матеріалів для роздумів.

Могутній вияв національного самоствердження народу в час Української революції 1917–1921 рр., здобуття Україною державної незалежності, розбудова її освіти, культури й науки, що знайшла продовження в роки Розстріляного відродження 1920-х – початку 1930-х років, заклали настільки міцні підвалини національного розвитку, що наступ комуністичного тоталітарного режиму вже не зміг їх повністю нівелювати впродовж усього «червоного століття». Ознакою національного піднесення, великої інтенсивності національно-консолідаційних процесів стала інтеграція до українського суспільно-політичного табору та національного культурно-мистецького руху впродовж усієї першої половини ХХ ст. численних вихідців з інших етнопонаціональних спільнот.

Попри всі ідеологічні настанови більшовицького режиму, піднесення української школи, літератури, видавничої справи, творчої ініціативи як професійних діячів культури, так і широкого загалу, які виявилися в розгортанні діяльності культурно-мистецьких товариств, стали могутнім чинником будівництва нової культури й утвердження української національної ідентичності. Підтриманий патріотично налаштованою частиною українських більшовиків курс на «українізацію» об'єктивно сприяв формуванню

політичного й культурного потенціалу, необхідного для розбудови в майбутньому суверенної української демократичної держави.

У свій час, аналізуючи трансформації національної політики комуністичної партії та радянської держави, І. Дзюба у своїй програмній праці-маніфесті «Інтераціоналізм чи русифікація» (1965) на великому документальному матеріалі розкрив гостроту боротьби, яка точилася у 1920-х роках серед більшовиків щодо необхідності її демократизації з метою забезпечення умов вільного національного розвитку.

Тож курс на згортання «українізації», прийнятий у 1930-х роках, був пов'язаний насамперед з прагненням більшовицького режиму забезпечити збереження успадкованої від дореволюційних часів імперської традиції. Він був обумовлений не лише економічними причинами й завданням не допустити в майбутньому можливості виходу України зі складу СРСР, а й необхідністю утримати чисельне переважання росіян, українців і білорусів разом узятих над іншими народами багатонаціональної держави. Саме це і визначило в майбутньому негласну спочатку реанімацію ідеї «єдиного руського народу» – без цього росіяни залишилися б у явній меншості. У цьому ж полягала й головна причина надто гострої, порівняно з тією, яку зазнали інші республіки СРСР, політики русифікації, придушення національної культури, репресій проти її діячів, вилучення зі сфери публічних комунікацій більшості надбань української національної культури. Її небезпека для російського центру полягала в дуже високому рівні самодостатності, що ставило її на один щабель з культурами суверенних, державницьких народів Європи.

На Україну припав чи не найвищий за чисельністю жертв рівень масових репресій 1930-х років. Особливою мірою вони знекровили творчу, культурну, освітянську еліту, яка була рушієм національного поступу. Зокрема, як зазначалося в колективному листі українських письменників-емігрантів (Нью-Йорк, 1954) до Другого всесоюзного з'їзду письменників СРСР, у 1930 р. на Батьківщині друкувалося 259 українських письменників, у 1938 р. їх залишилося тільки 36. З 223 зниклих з обрію письменників померли своєю смертю, тобто на волі, лише семеро [7, с. 12–13]. Однак насправді масштаб репресивних заходів більшовицької влади проти українських літераторів був набагато більшим. Достатньо згадати, що у виданому в 1928 р. О. Лейтесом і М. Яшеком під егідою Науково-дослідного інсти-

туту ім. Т. Шевченка в Харкові унікальному за своєю повнотою й широтою охоплення діапазону літературного життя України словнику «Десять років української літератури» було наведено імена 1 тис. 486 українських літераторів усіх ідейних і творчих спрямувань, які друкувалися після 1917 р. З них ледве десята частина згадувалася пізніше в радянських словниках українських письменників [8, с. 51–52].

Колективізація та «розкуркулення» селянства, голодомори 1933 та 1947 р., більшовицький розгром у 1930-х роках установ науки й культури, загибель у роки Другої світової війни мільйонів українців, репресивні заходи проти населення Західної України в повоєнний час, суцільне руйнування пам'яток української старовини, музеїв, архівів, бібліотек, яке розпочалося ще в 1930-ті роки та завершилося за воєнного лихоліття, призвели до значного соціально-психологічного пригнічення українського суспільства. Одним з результатів цих процесів стали масові переселення з центральних та західних областей України, значною мірою – примусові та за «органборами», а часом і просто шляхом утечі – на Донбас, Кавказ, Закавказзя, до Криму, Казахстану, до інших регіонів тодішнього СРСР. У зовсім новій соціокультурній ситуації, під впливом обставин та адміністративним тиском українські переселенці мушили спочатку зовні, а потім дедалі більшою мірою і внутрішньо ідентифікувати себе як росіяни «руські» та «радянські люди». Переписи населення красномовно засвідчують факт величезного скорочення кількості українців й одночасно зростання кількості громадян російської національності. Як за переписом 1913 р. (у межах Російської імперії), так і за переписом 1959 р. у СРСР чисельність українців становила все ті ж 37 млн осіб, на той час як чисельність росіян за цей період зросла з 60–70 млн до 114 [6, с. 31]. У повоєнні роки посилювався вплив в Україну російських переселенців, яких направляли сюди «на відбудову економіки». Водночас силою традиції, яка значною мірою підтримувалася значним переважанням сільського населення, позиціями україномовної освіти, національна ідентичність українців, їх україномовність до самих 1960-х років не зазнавали помітних змін.

У післявоєнний час, особливо за доби так званої псевдоліберальної «відлиги» кінця 50-х років ХХ ст., можливості подальшого придушення українського національного руху, який за своїми світоглядними засадами відчутно протистояв комуністичній ідеології, шляхом прямого терору

значною мірою було втрачено. Це викликало пошук КПРС нових, більш майстерних форм протистояння йому. Однією з перших акцій у цьому плані стало прийняття Верховною Радою УРСР у квітні 1959 р., тобто слідом за союзним законодавчим актом 1958 р., Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в УРСР». Зовні спрямована на врахування викликів науково-технічного прогресу (у дуже невдалій і неефективній формі) загальносоюзна шкільна реформа 1959 р. стала знаменною тим, що відкрила шлях для суцільної русифікації освіти і всіх сфер життя, отже, і розмивання національної ідентичності народів на всьому просторі СРСР.

Особливою ж мірою нагнітання негативних тенденцій у розвитку етнонаціональної ситуації в післявоєнній Україні І. Дзюба в праці «Інтераціоналізм чи русифікація» справедливо пов'язував з проголошеним у 1961 р. новою Програмою КПРС цілеспрямованим курсом на «зближення» націй з метою їх остаточного «злиття». Відповідно до нього надавався пріоритет навчанню російською мовою в загальноосвітній школі. Викладання у вищій школі ще більшою мірою було переведено на російську мову під приводом того, що серед студентів в Україні є чимало росіян [6, с. 148].

Значну роль у реалізації курсу на «зближення народів», фактично на денационалізацію українців, маргіналізацію населення, особливо в густонаселених промислових регіонах сходу й півдня, у великих містах, відіграла цілеспрямована політика асиміляції – перманентне переселення в Україну етнічних росіян, людей переважно з «глибинки» (військово-службовців, інженерних кадрів, робітників, частково й селян – насамперед до Криму). За рахунок цього в Україні, за спостереженнями І. Дзюби, утворився дуже сильний й агресивно налаштований прошарок російського міщанства, «колосальний і постійно діючий, політично реакційний, культурно і морально знижуючий фактор». Він став духовним спадкоємцем попередніх поколінь колонізаторів та відчував себе «господарем становища і вищим елементом». Не цікавлячись життям народу, серед якого вони опинилися, його мовою та культурою, ці переселенці в більшості неприязно ставилися до них [6, с. 87]. Вельми показово, що в ті роки діти численних на той час військовослужбовців-росіян, навіть коли їхні батьки вже по кілька років жили в Україні, звільнялися у загальноосвітній (тоді – «середній») школі від вивчення української мови та літератури.

Усе це з новою силою активізувало по всій території України ситуацію «культурного порубіжжя», але вже не як природного феномену перетинання і взаємодії національних культур, а явища примусового, що принижувало мільйони українців до стану населення другорядного, порівняно з природними носіями російської мови.

Треба зазначити, що в середині 1960-х років І. Дзюба бачив розвиток цих процесів ще на самому їх злеті. Упродовж наступних десятиліть вони продовжували набирати сили та, не зустрічаючи організованого спротиву значною мірою деморалізованого суспільства (через «точкові» репресії, а почасти й завдяки традиційній толерантності українців і загальній атмосфері обивательського конформізму), істотно змінили загальну демографічну, культурну й мовну ситуацію в Україні. Щоправда, після усунення від керівництва КПРС М. Хрущова з його гаслом «Чим швидше всі будуть розмовляти російською мовою, тим швидше ми побудуємо комунізм» партійне керівництво відмовилося від курсу на прискорене «злиття» соціалістичних націй. Але відтоді справа денаціоналізації набула більш системного, навіть витончено казуїстичного, «науково обґрунтованого» характеру в Україні – насамперед цілеспрямованими заходами секретаря ЦК КПУ з ідеології В. Маланчука. Одночасно з антиукраїнською хвилею, арештами патріотів, владою було розгорнуто шалену антисемітську кампанію та боротьбу із «загальносоюзним» дисидентським рухом, у комплексі націлені на протидію об'єднанню всіх демократичних сил.

Результатом загального спрямування здійснюваної комуністичним режимом національної, освітньої, мовної й культурної політики стало зростання великої та загрозової за своїм політичним змістом для самого існування нації соціальної й соціокультурної дистанції між українським селом – як останнім базовим в умовах радянської дійсності носієм національної самосвідомості та традиції й російськомовним містом, що вже відчутно їх втрачало. Ця тенденція, можливо, меншою мірою торкнулася лише міст Західної України (через виховану давніми національними демократичними традиціями протидію з боку населення), але й там ціною відчутного пониження тої провідної ролі, яку мусить відігравати в національному житті місто з його високою, у тому числі професійною національною культурою.

Упродовж 70–80-х років ХХ ст. в українському культурно-інформаційному просторі продовжував істотно скорочуватися відсоток українського

книговидання, читання журнальної та газетної періодики. Кіно- й телепростір були майже повністю заповнені російськомовною продукцією. Мовою офіційних заходів, не лише партійних, спілкування навіть у колах науковців та освітян стала російська. Української трималися лише письменники, учені-гуманітарії, частина мистецької спільноти. «Радянська», «багатонаціональна» ідентичність поволі ставала політичною й культурною реальією для значної частини населення, насамперед у містах, і сама Україна починала дедалі більше мислитися в категоріях не національних, а адміністративно-політичного поділу СРСР. Зрозуміло, прихований спротив цьому був серед усіх верств населення досить значним. Однак у більшості він приречений був повторювати ті форми двомовності, а почасти й розпливчастої національної ідентифікації, які вже мали місце у ХІХ ст. З тією принциповою різницею, що тоді ці явища були поширені в порівняно вузькому середовищі освічених верств населення, а із 60-х років ХХ ст. почали стрімко поширюватися серед усієї маси населення міст, порівняно мало захопивши лише українське село.

3.2. Проблеми утвердження національної ідентичності в незалежній Україні: реалії сьогодення і завдання консолідації суспільства

Наприкінці радянської доби показники «російсько-української двомовності», якими тривалий час вимірювався процес інтернаціоналізації життя й формування «нової історичної спільноти – радянського народу», сягнули своїх найбільших значень на користь російської мови. У 1992 р., коли новостворений академічний Інститут соціології розпочав свої дослідження мовно-культурної ситуації, переважно українською мовою спілкувалося в родині лише 37% респондентів. Спадщина домінування російської мови виявилася настільки інерційною, що лише у 2020 р. показник переважання україномовного спілкування сягнув 51%. І російською, і українською, залежно від обставин, у родині чи вдома у 1992 р. спілкувалося 32%, у 2020 р. – 21% опитаних [9].

Етнокультурна маргіналізація населення великих промислових міст та агломерацій, робітничих селищ на сході та Півдні України вже нанесла

й продовжує завдавати справі національної консолідації українського суспільства особливо великої шкоди. Вона полягає, зрозуміло, не в безпосередньо переважанні там російської мови. Ідеться про явище зовсім іншого порядку – перебування досить великої частки наших співвітчизників під інформаційно-культурним впливом дуже зредукованої, суто радянської за своїми цінностями та уявленнями російськомовної ерзац-культури – переважно маскультури, поп-культури, кітч-культури. З високою російською національною культурою, її спадщиною і яскравими прогресивними, демократичними спрямуваннями у її сучасному розвитку цей по-суті «колоніальний» варіант культурного простору в дусі «русского мира», має дуже мало спільного. На український ґрунт транслиювався (на окупованих РФ територіях і нині триває поширення) примітивізований пропагандистський варіант російськомовної культури, призначений насамперед для населення республік колишнього СРСР, зокрема твори «військово-патріотичної спрямованості», література промонархічного та прорадянського спрямування тощо.

Водночас власні російськомовні напрями в літературі, мистецтві, інформаційному просторі, які постають на українському ґрунті, не мають нині змоги перетворитися на самостійне, повнокровне, оригінальне явище в культурному просторі України, як це в порівнянні нині можна бачити на прикладах культури й громадського життя інших національних меншин. Причини цього полягають у крайній ідейній і політичній зашореності російськомовного культурного сегмента, його несамостійності (зокрема, і в організаційному та фінансовому плані), відчутній підпорядкованості тому колу ефемерних ідей і стереотипів, які транслює на весь обшир колишнього СРСР російський імперський центр. Зазначене зводить російськомовний культурний дискурс в Україні до вкрай заполітизованого та обивательського рівня. Він існує поряд з українським національним культурним простором, але ніби в зовсім інших світоглядних і навіть часових вимірах.

Дуже показовим є те, що протиставлене проросійськими колами поширенню цінностей української культури з перших років після здобуття Україною незалежності відоме гасло «Пушкин – это наше все!» відобразило, власне, той факт, що ідейний потенціал для захисту панівних у минулому позицій російської культури в них відсутній: далі шкільної навчальної про-

грами радянських часів розуміння російської культури, насамперед її гуманістичного спрямування, у його авторів не йшлося.

У наш час вітчизняні засоби масової інформації містять чимало повідомлень про побутові випадки агресивних випадків російськомовних громадян та окремих організацій проти української мови, культури, людей, які розмовляють українською. Зазначене є свідченням не лише організованої антиукраїнської істерії, а насамперед різкого падіння серед російськомовних обивателів рівня гуманітарної культури, їх зневажання принципів толерантності, поваги до особистості.

На жаль, усі ці явища й деструктивні процеси мають в Україні давні корені. Ще в 1960-ті роки І. Дзюба, говорячи про «агресивне міщанство», зазначав, що городяни в атмосфері радянського суспільства привчалися відчувати свою соціокультурну «інакшість», ілюзорну «вищість» стосовно україномовної сільської округи. Наслідки цього гостро даються взнаки й донині. Більше того, ця політика денационалізації, маргіналізації населення знайшла безпосереднє продовження та активізацію в роки незалежності України – завдяки зацікавленості в ній як вітчизняних олігархічно-кримінальних сил, так і цілеспрямованим, ще з 1990-х років інформаційним операціям і фінансовим вливанням РФ. Відчутна ізольованість населення сходу та півдня від загальноукраїнського інтелектуального й духовного простору, інформаційного поля (масштабів цього не варто применшувати) приносить гіркі результати. У свідомості, на жаль, дуже значної частини населення цих регіонів так і не змогли утвердитися уявлення про внутрішню свободу, самостійність, відповідальність за своє життя, толерантність, інтерес до інших народів та культур і повагу до них, які традиційно притаманні українському народові та є важливим елементом його менталітету. Власне, вони є в основі гуманістичних, демократичних цінностей європейської цивілізації.

Водночас є всі підстави розглядати зазначені негативні прояви не лише як результати ворожих дій. Значною мірою вони обумовлені також серйозними прорахунками в діяльності органів державної влади, громадських і творчих організацій, наукового співтовариства. Суперечливість і ситуативність етнонаціональної, культурної, освітньої, інформаційної політики, визначення засад та реалізації політики національної пам'яті впродовж перших десятиліть незалежності України призвели до значної стихійності

й млявості процесів етнонаціонального та мовного самовизначення населення. За оцінкою відомого українського соціолога, члена-кореспондента НАН України Є. Головахи, процеси національного самовизначення громадян безпосередньо до 2013 р. відбувалися дуже повільно, «але революція й війна його прискорили. Росія нас змусила пришвидшити процес прийняття себе як громадян України». Якщо в 1992 р. 69% громадян вважали себе за національністю українцями, то у 2020 р. – уже 93%. Росіянами в 1992 р., вважали себе 24% опитаних, у 2020 р. – тільки 6%. Отже, чимало людей змінили уявлення про свою національну ідентичність. Хоча треба враховувати, що багато етнічних росіян залишилися на окупованих територіях Криму та Донбасу. Дані соціологічних досліджень засвідчують значні зміни і в мовній ідентифікації: у 1992 р. українську вважали рідною мовою лише 62% наших співгромадян, а російську – 35%, у 2020 р. 77% – українську та лише 22% – російську. Однак, незважаючи на це, розбіжності між показниками національної та мовної ідентичності залишаються доволі значними. На думку Є. Головахи, особливо важливим показником для національно-консолідаційних процесів є переважання в громадян відчуття їх загальнонаціональної, державницької ідентичності над регіональною, крайовою, яка зазвичай теж буває дуже сильною. За даними соціологічних моніторингів, здійснюваних Інститутом соціології НАН України, кількість опитаних, які передусім вважають себе громадянами України, збільшилася із 46% у 1992 р., до 62% у 2020 р. Натомість відсоток людей, які на перше місце ставлять саме свою приналежність до певного етносу, упродовж останніх 20 років не змінився й становить лише 3%. Зазначене є ознакою консолідації нації на політичних, а не етнічних засадах. Тобто представники всіх етносів вважають себе українцями саме в сенсі приналежності до української політичної нації [9]. Із цього погляду варто згадати, що свого часу ще на початку ХХ ст. В. Липинський висунув тезу: «Усі, хто живе в Україні, є українцями», яка відповідає загальноприйнятим у світі уявленням про національну приналежність.

Аналізуючи вже в умовах російської агресії на сході та Півдні України негативні чинники, що продовжують стримувати процес утвердження загальноукраїнської національної ідентичності, дослідники наголошують насамперед на збереженні елементів пострадянської ідентичності, на існуючому дотепер конфлікті ідентичностей, обумовленому наявністю до-

волі сильних позицій регіональних субідентичностей, що мають істотно відмінні ціннісні доміанти, а також на низькому рівні міжрегіональної взаємодії в соціокультурній сфері, ще недостатньому розвитку багатьох важливих спрямувань вітчизняної культури, слабкій динаміці формування історичної пам'яті, пасивності взаємодії державних і громадських чинників у сфері національно-патріотичного виховання, тобто причинах, власне, внутрішнього характеру, нівелюванню дезінтегруючого впливу яких своєчасно не приділялося належної уваги. У цьому плані треба звернути увагу на те, що альтернативні даним соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України (про які йшлося вище) результати, одержані Центром ім. О. Разумкова (за період 2008–2009 рр.), засвідчували значне поширення в Україні саме локальної ідентичності на противагу загальноукраїнській. Зрозуміло, що ці дослідження проводилися за відмінними між собою методиками, мали на меті виявити різні аспекти самоідентифікації громадян, однак не можна не визнати, що окреслені Центром ім. О. Разумкова загрозливі тенденції згодом дали про себе знати повною мірою [10, с. 38–39].

Анексія РФ Криму, події на Донбасі та розгортання відкритої збройної агресії проти України сколихнули суспільство і відчутно змінили ситуацію з етнонаціональною й політичною ідентифікацією громадян, у тому числі і в регіонах, близьких до театру воєнних дій. Це стало одним із чинників, який дав можливість у 2014–2015 рр. зірвати плани путінського проекту «Руська весна» щодо відторгнення від України східних та південних регіонів і створення квазідержави «Новоросія». Однак весь подальший розвиток подій свідчить про те, що агресивні плани РФ не лише повною мірою залишаються в силі (хоча на певний час були «законсервовані»), а й набувають нових загрозливих для України обрисів.

Публікація влітку 2021 р., тобто напередодні відзначення 30-річчя незалежності України, від імені президента РФ В. Путіна на сайті Кремля провокаційної статті про «історичну єдність росіян і українців» особливо актуалізує нині проблеми чіткого розуміння й реалістичного осмислення ситуації. Як бачимо, у ній прямо стверджується, що український народ є невід'ємною частиною російського, тобто як самостійний суб'єкт європейського і світового цивілізаційного процесу взагалі, на думку авторів згаданої статті, не має права на існування. Отже, і правомірність самоідентифікації наших співвітчизників себе як українців оголошується примар-

ною. Власне, у «теоретичному» плані цей опус не містить нічого нового, повторюючи давно й рішуче відкинута як українською, так і російською науковою та суспільною думкою, навіть усіма компартійними і радянськими документами ХХ ст. ідеї. «Новизна» його полягає лише в тому, що із часу Валуєвського циркуляра 1863 р. та Емського едикту 1976 р. подібні документи ніколи більше не видавалися на рівні найвищої влади. За їхнім змістом стоїть примара жорстких заборон і репресій, агресивних воєнних приготувань.

Слугуючи обґрунтуванню в очах російської і світової громадськості експансіоністських ідей ліквідації української державності як такої, що суперечить імперським інтересам Росії, вона, безумовно, спрямована й на ідейно-політичний розкол українського суспільства, нагнітання в ньому внутрішніх протистоянь, а також – у першому наближенні – і на зондування реакції окремих спрямувань українського політикуму, широкого громадянського загалу, зокрема і в регіональному розрізі.

Належного аналізу й осмислення потребує ставлення до згаданого антиукраїнського пропагандистського демаршу Кремля широкої громадської думки в Україні. За даними дослідження суспільно-політичних настроїв населення, організованого 23–25 липня соціологічною групою «Рейтинг», 75% опитаних вважають саме Україну спадкоємицею Київської Русі (Росію – лише 8%). П'ятдесят п'ять відсотків не згодні з тезою, ніби «росіяни та українці – один народ, який належить до одного історичного і духовного простору», 41% – із цим погоджуються. Однак за цими узагальненими по усій Україні даними стоять дуже значні регіональні відмінності, на які не можна не звертати уваги. Серед мешканців сходу України більшість вважає спадкоємицею Київської Русі – Росію, 60% погоджуються з тезою про «один народ», а поміж прибічників Опозиційної платформи, партій Є. Мураєва та А. Шарія таких 80% [11].

Щоправда, не всі соціологи вважають питання, винесені «Рейтингом» на опитування, коректно сформульованими з науково-методичного погляду, що не могло не вплинути на відповіді. За даними альтернативного дослідження, здійсненого Центром ім. О. Разумкова, з тезою, що жодної історичної основи для уявлень про окремий від російського український народ не було та не могло бути, а виокремлення українців і білорусів як окремих народів стало результатом радянської національної політики,

згодні лише 12,5% громадян України, не згодні 70%, ще 17% не визначилися [9].

Не зважаючи на певну розбіжність у цифрах, наведені дані вивчення громадської думки насправді подають дуже тривожні сигнали, що свідчать про незавершеність процесів національної самоідентифікації населення України, особливо на українсько-російському порубіжжі.

Попри те що на вкрай агресивний стосовно України новий політичний маніфест Кремля прозвучали десятки спростувань як від політиків, так і від науковців, умовно «офіційної позиції» із цього приводу озвучено не було. Як зазначили щодо цього українські історики в оприлюдненому на сайті Інституту історії НАН України аналітичному розборі тез пропагандистської статті, їхній відгук не є офіційною позицією української науки. «Бо у нас немає офіційної науки. На відміну від російської історичної спільноти, українська не є спільнотою пропагандистів. Оцінки різних епізодів і контекстів історії України є предметом постійних дискусій за участю багатьох українських та іноземних істориків. Ми є частиною великого і відкритого світу історичного цеху, який у палких суперечках, уважному дослідженні джерел та через власне сприйняття та совість шукає виходів для наших сучасників із попередніх історичних травм і конфліктів... У нас немає обов'язкових шпаргалок чи “темників” з готовими відповідями на усі “ворожі маніпуляції та фальсифікації”. Тому появи цього тексту передували тривалі суперечки, у ході яких, зокрема, були визначені певні пріоритети та тональність» [12].

Наголосимо водночас, що в таких випадках найбільш ефективною вважаємо навіть не пряму дискусію, різкі політичні заяви тощо, а розгортання полеміки в національному інформаційному просторі – у друкованих та електронних ЗМІ, на радіо, телебаченні, у соціальних мережах та блогосфері, із застосуванням найрізноманітніших форм подання матеріалу, ефективною роз'яснювальною кампанією, спрямованою на викриття історичної й наукової неспроможності, маніпулятивного характеру та інтелектуальної нечесності висунутих російською стороною аргументів. Адже йдеться не стільки про контрпропаганду, скільки про справу піднесення національної свідомості наших співвітчизників. Приклади ефективною роботи в цьому напрямі були на самому початку російської агресії, у 2014–2015 рр., напрацьовані і в електронному просторі, і у виданні Інститутом історії

України НАН України серії науково-популярних брошур. Однак адресна спрямованість наукових видань та історичних матеріалів, опублікованих в електронних ЗМІ, була недостатньою. Необхідним є охоплення значно більш широкою аудиторії, застосування інших форм комунікації, що потребує серйозної організаційної підтримки з боку владних структур.

Крім того, треба особливо зважати на те, що публікація на сайті Кремля про «історичну єдність росіян і українців», за великим рахунком, потребує не критичного розбору та спростування її конкретних тез з боку професійних українських істориків і політологів. Суть питання полягає зовсім не в науковій площині, не у фальсифікації історичного минулого. Маємо справу з політичним пропагандистським документом, проголошеним з високого державного рівня, спрямованим на виправдання планів агресивної політики РФ стосовно України.

Усе це висуває для України, крім завдань державно-політичного, дипломатичного і військового характеру, нові більш високі вимоги щодо боротьби за зміцнення патріотичної згуртованості народу, отже, особистої національної самоідентифікації українських громадян.

Не є таємницею, що сучасний рівень патріотичної консолідації населення України, стан його національного самоусвідомлення є ще не зовсім достатнім для вповні успішної протидії «гібридній» російській агресії. Наслідки асиміляційних процесів попередніх століть, стереотипи відчутної політичної пасивності населення, його обережні вичікувальні настрої свідчать про загальну нестійкість ситуації.

За такої ситуації і державна влада, і громадянське суспільство, і наукові та творчі сили мусять з особливою відповідальністю вживати виважені та добре скоординовані комплексні зусилля для посилення впливу серед широкого загалу населення всіх національностей, мовних і конфесійних прихильностей, політичних уподобань ідей людської свободи, гідності, гуманізму, демократії, вільного розвитку особистості, соціальної справедливості як основних засад української національної та державницької ідеї. Вкрай важливим є також постійно робити наголос на відстоюванні українських національних інтересів – як інтересів загальнонародних, таких що відповідають потребам і сподіванням кожного громадянина незалежно від етнічної самоідентифікації, мовних практик та культурних уподобань.

Регіональні особливості ситуації «культурного порубіжжя»: увага до «больових точок» у боротьбі за консолідацію нації

На спеціальну увагу заслуговують проблеми співвідношення між національною, тобто загальноукраїнською ідентичністю, і відчуттям населенням своєї регіональної ідентичності в окремих регіонах України, яким найбільш притаманна ситуація «етнічного порубіжжя».

Треба враховувати при цьому, що загалом населенню *південної та східної України* (воно там чисельно переважає у великих промислових агломераціях; значною мірою остаточно сформувалося за рахунок великих переселень, викликаних процесами індустріалізації у ХХ ст.), навіть тим етнічним росіянам, які самі або предки яких з'явилися там порівняно нещодавно, притаманне відчуття міцної регіональної ідентичності, укорінення у своєму краї, з його особливими традиціями, ментальністю, краєвою міфологією. Насамперед це стосується таких великих міст України, як Харків та Одеса, які ще в ХІХ ст. посіли першорядні місця серед промислових, освітніх і культурних центрів тодішньої Російської імперії.

Харків, у свій час, завдяки міцним громадським і культурним традиціям, успадкованим ще з козацьких часів Слобожанщини, став першим центром Українського національного відродження, його початковий період не дарма здобув назву «Харківський». Заснованому в 1804 р. зусиллями В. Каразіна за дієвої підтримки громадської ініціативи університету, об'єднаним навколо нього науковим і літературним силам, виданню перших вітчизняних українознавчих збірників та альманахів належало визначне місце в справі зміцнення патріотичної ідентичності широкого кола освічених українців. Пізніше, однак, із 40-х років ХІХ ст., коли головний центр наукової, видавничої та громадської діяльності української інтелігенції остаточно перемістився до Києва, значення Харкова в українському національному поступі, незважаючи на перетворення його на потужний економічний центр, на діяльність у ньому багатьох визначних діячів науки й культури, почало відчутно зменшуватися. Згодом наростання периферійних тенденцій в інтелектуальному й духовному житті Харкова залишило за ним значення лише регіонального центру Слобожанщини, меншою мірою причетного до визначення провідних спрямувань загальноукраїнських процесів. Піднесення Харкова впродовж 20-х – початку 30-х років ХХ ст., коли він на короткий час став столицею УСРР, головним осередком яскравого украї-

нського «Червоного ренесансу» або «Розстріляного відродження», багатьох інших новацій у національному житті, так само виявилось нетривким.

Далеко неповною мірою реалізовані в історичному плані і в сучасності націотворчі можливості Харкова відчутно контрастують з його справді величезним економічним, освітнім та культурним потенціалом, досягненнями в галузі машинобудування, приладобудування, технічних наук і критичних технологій, високим освітнім та професійним рівнем не лише інженерних кадрів, а й загалу кваліфікованого харківського робітництва. До роздумів над цією проблемою неодноразово зверталися і діячі культури, і вчені. На думку відомої дослідниці української культурної й літературної традиції В. Агеєвої, у перші десятиліття радянської влади Харків «не прижився» як столиця, тому що йому «катастрофічно бракувало символічного й культурного капіталу – тож банкрутство від початку виглядало неминучим. І всемогутній Раднарком не міг тут зарадити». На підтвердження цієї тези вона наводить слова М. Хвильового про «смердюче промислове місто, велике, але не величне», яке «забуло слобожанське народження, забуло слобожанські полки, не утворило американської казки». Не сприймав Харків, як місто без обличчя, і молодий тоді ще П. Тичина [13].

Історики, зрозуміло, зважають не на соціокультурні, а на політичні причини повернення в 1934 р. статусу столиці Києву – як давньому, природному, харизматичному центру України.

Головною об'єктивною причиною постійного відходу Харкова на другі плани стала безпосередньо його доля – бути українсько-російським прикордонням і в політичному, і в культурному плані. Харків, за влучною характеристикою В. Кравченка, від початку був «столицею Пограниччя» [14, с. 45–87]. Як з погляду Москви та Петербурга, у геополітичних планах яких, спрямованих на південь (України), він займав чимале місце як головний імперсько-православний форпост, так і в очах української громадськості, для якої він із середини ХІХ ст. став символом найбільш зрусифікованої околиці.

Харків був від початку «запрограмований» на такі ролі безпосередньо своїм місцезнаходженням і призначенням у периферійному просторі України та особливою мірою Російської імперії, а згодом СРСР. І справа тут не в близькості до сучасного кордону між Україною та Росією, а у відсутності поблизу важливих виходів у широкий цивілізаційний простір, з яким

можлива справді продуктивна комунікація. Харків просто приречений був розділити долю інших провінційних міст величезного східноєвропейського простору, розташованих між ним і Москвою – Белгорода, Курська, Воронежа, Орла, Липецька, а на сході України – міст промислового Донбасу. Природно, це обумовило в ньому і домінування провінційного варіанта російської культури, який ще й інтенсивно насаджувався всіма владами, і відчутне тяжіння до Москви, як, по суті, безальтернативного впродовж тривалого часу політичного та культурного центру. Певна регіональна замкненість, соціально-психологічне відгородження від Києва та інших провідних центрів України, не раз проголошене публічно харківськими політиками прагнення жити за своїми, «харківськими» законами, інші сформовані впродовж десятиліть життєві стереотипи, на жаль, ще й на сьогодні відчувуються в духовній аурі Харкова, серед його пересічних мешканців. Нині ж різка зміна політичної ситуації, розрив тривалих зв'язків з північно-східним закордонням обумовлюють складні та суперечливі реакції з боку помітної частини населення Харкова й малих міст Слобожанщини.

Дещо подібну картину, можна спостерігати й на *Донбасі*, українському регіоні, традиційно доволі замкнутому на собі, з виразно визначеною соціально-економічною «шахтарською» ідентичністю населення. За відгуками в пресі, простим його мешканцям, а більша частина їх ніколи в житті не виїздила за межі краю, у цій величезній агломерації робітничих міст і селищ Донецьк впродовж тривалого часу був абсолютним полем тяжіння, вважався їм містом майже столичним. Центр «шахтарського краю» уособлював для них «усю повноту людського життя». Хоча відносно не так далеко і Харків, і Дніпро (тодішній Дніпропетровськ) – міста теж переважно російськомовні, але істотно інші за настроями й укладом життя.

Напередодні драматичних подій 2014 р. населення Донбасу, за висновками українських дослідників, не було схильне розглядати себе як частину так званого «руського мира». Великому місцевому бізнесу взагалі весь час були притаманні мрії про поширення свого впливу на всю Україну [15, с. 100, 111]. Саме це значною мірою й зірвало плани експансії на весь Схід і Південь України, проголошення ефемерної «Новоросії». Рух за її створення зміг у подальшому знайти собі пристанище лише в окремих пропагандистських заходах та інформаційних комунікаціях. Проте відторгнуті населенням Сходу та Півдня України плани стосовно «Новоросії» відтоді

не відкинуті Кремлем назовсім, а залишаються в нього «в резерві» з надією на настання зручного часу для їх реанімації.

Проблеми національної та соціальної ідентичності населення Донбасу – і його підконтрольних Україні територій, і окупованої РФ частини (ОРДЛО), отже, і подальшого розвитку політичної ситуації, і в подальшому реінтеграції до складу нашої держави – є дуже непростими. Етносоціальна та етнокультурна ідентичність жителів усього Донбасу визначена результатами міграцій і примусових переселень «робочої сили» дореволюційного й радянського часів, тривалих процесів цілеспрямованої асиміляції та нівелювання мовно-культурних особливостей різних за етнічним походженням і традиціями частин населення, їх маргіналізації. За радянських часів Донбас негласно розглядався владою здебільшого як стратегічно важливий в економічному плані, а тому й дещо привілейований у плані розв'язання соціальних проблем населення регіон СРСР – «всесоюзна кочегарка». Він лише формально був підпорядкований Українській РСР задля збільшення «пролетарського впливу» в Республіці, протидії її «національним ухилам». У краї здійснювалася жорстка політика централізації та русифікації. Показово, що у величезній більшості оригінальні назви розташованих тут підприємств, установ, організацій, вулиць у населених пунктах – російською мовою. За визначенням соціолога Г. Коржова, російська мова та авторитарно-кримінальний тип міської ментальності були факторами адаптації в цьому регіоні [15, с. 112; 16, с. 39, 42]. Населення Донбасу десятиліттями мало вкрай дозовані уявлення про суспільне та культурне життя інших регіонів України, навіть сусідніх. У регіоні мало дивилися українське телебачення, не читали українську пресу. Водночас тут насаджувалися ідеї «всесоюзного» радянського патріотизму, протиставлення «бандерівському» заходу України.

Важливою рисою менталітету населення Донбасу традиційно є відчуття колективізму, робітничої солідарності, що є зрозумілим для регіону з високою концентрацією працівників на великих підприємствах. Однак ці загалом позитивні в умовах індустріального суспільства прояви обернулися, з іншого боку, значним пригнобленням людської індивідуальності, самостійності, підприємливості, персональної відповідальності за свою долю, породили патерналістські відносини – прийняття повної підпорядкованості робітників волі адміністрації, керівників, а нині – власників підпри-

сметств з надіями на те, що вони у свою чергу мусять нести відповідальність за забезпечення потреб трудівників. В умовах кризи старої радянської економіки це обернулося депресивними настроями та соціальною дезадаптацією значної частини населення, втратою соціальної перспективи, глухими протестними настроями, разом з тим значною криміналізацією життя – усім тим, що було використано організаторами проросійського сепаратистського руху. Нині, в умовах російської окупації, коли в центрі інтересів мешканців ОРДЛО елементарне виживання, пристосування до несприятливих умов, за тими свідченнями, які надходять з регіону, значного поширення набувають споживацькі настрої: «Росія зобов’язана забезпечувати...», «Україна повинна піклуватися про своїх громадян...». Усе разом це витворило такий клубок суперечностей, розв’язувати який доведеться в майбутньому не одне десятиліття.

Принципово іншу картину являє *Придніпровський регіон* з його великими економічними, адміністративними та культурними центрами – насамперед Дніпром і Запоріжжям. Значний відпір, який у 2014 р. отримали експансіоністські плани російських агресорів щодо створення на українських землях квазідержави «Новоросія», пояснюється чималою мірою настроями населення та бізнесових еліт Наддніпрянщини. Дніпровський регіон завжди був міцно інтегрованим у всі загальноукраїнські процеси, має розвинуті історичні й культурні традиції. Саме його розташування на берегах р. Дніпро, на землях Війська Запорозького, з легендарною Хортицею, які є національними символами України, виступає для всього регіону важливим чинником загальноукраїнської ідентичності. Він володіє значним економічним і науково-технічним потенціалом, пов’язаним з новітніми технологіями, прогресивними виробництвами. Високий рівень розвитку науки й освіти, культури населення, інженерно-технічних фахівців позначається на його ментальних характеристиках, уявленнях про соціальні перспективи. Симптоматично, що навіть В. Путін ніколи не намагався згадувати Запоріжжя у своїх виступах-обґрунтуваннях ідей «Новоросії» – настільки сама історія міста та його назва міцно укорінені в українську історію й національну ідентичність.

Південний *Причорноморський регіон* демонструє дещо відмінні моделі національної ідентичності. На противагу східноукраїнській «глибинці» Одеса, а також значною мірою й інші міста Північного Причорномор’я

та Приазов'я – Миколаїв, Херсон, Маріуполь, що вирости безпосередньо на фронті – порубіжжі цивілізацій і культур, віками відкриті навколишньому світові, готові до активної взаємодії з ним. Завдяки торговим комунікаціям Чорного та Середземного морів вони тісно пов'язані як з близькими, так і більш віддаленими країнами Європи, Близького Сходу, Азії, Африки, Америки. На думку дослідників, зазначене впродовж тривалого історичного часу вирішальним чином визначило соціально-психологічні установки населення Півдня України, особливо мешканців великих міст (поряд з тим й усієї їхньої розмаїтої поліетнічної сільської округи), його готовність до подолання «межі» світів як на ментальному, так і практичному рівні, такі риси, як самостійність, підприємливість, готовність до ризику [15, с. 94–95].

У південних областях України і компактно, і розсіяно поруч мешкають українці й росіяни, болгари, молдовани, приазовські греки, гагаузи, німці, євреї. При всій своїй етнокультурній розмаїтості регіон відзначається загалом значною толерантністю міжетнічних відносин. Однак проблеми на мовно-культурному ґрунті в ньому все ж існують і постійно потребують уваги влади й громадськості для їх конструктивного розв'язання. Представники невеликих етнічних груп – болгари, греки, гагаузи порушують питання щодо більшого врахування їхніх освітніх і культурних проблем, адміністративного виділення місць компактного проживання. Традиційною мовою публічного спілкування в цьому великому поліетнічному просторі залишається російська. Тому реалізація визначених на державному рівні завдань розширення використання української мови, насамперед у сферах освіти, інформації, обслуговування, часто викликає напруження. Позитивом є те, що зазначені питання стають об'єктом суспільної уваги. Завдяки цьому громадська думка починає впливати на ситуацію. Водночас очевидним є й те, що останнім часом, особливо в Одесі, посилилася діяльність організованих груп, які провокують різного роду ексцеси на мовному ґрунті, виступають з публічними заявами щодо порушення українською владою та «націоналістами» прав російськомовного населення, влаштовують протестні акції під відеозапис для російських ЗМІ. Отже, ці питання потребують постійного відстеження з метою недопущення нагнітання напруження.

Західний регіон України, подібно до приморських міст та областей Півдня України, теж перебуває в порубіжній зоні інтенсивних міжетніч-

них і міжкультурних контактів, є загалом позитивно відкритим для них. Тут здавна сформувалися особливі традиції та культура міжетнічного спілкування, толерантності, прагнення до взаємного порозуміння. Поширеними є явища білінгвізму – вільного володіння та користування в побуті різними мовами, міжетнічні шлюби. У міжнародній громадськості давно викликає великий інтерес досвід Чернівців – міста, яке є унікальним прикладом толерантного співіснування представників багатьох етнокультурних і конфесійних груп. Часто існує подвійна особиста етнічна самоідентифікація людей, що є притаманним для багатьох європейських країн. Але є й подвійна національна ідентичність, яка вже переходить у площину державно-політичного вибору.

Приналежність сусідніх держав – Польщі, Словаччини, Угорщини, Румунії до Європейського Союзу, особливий режим переміщення осіб у прикордонній смузі, здобуття Україною безвізового режиму чималою мірою сприяють освоєнню українськими громадянами зарубіжного досвіду, більш глибокому ознайомленню як з досягненнями, так і зі складними, часто навіть жорсткими у їх сприйнятті реаліями економічного й соціального життя країн ЄС, їхніми правовими, громадянськими та культурними традиціями. Нагромадження й осмислення нових уявлень і життєвих навичок, у міру зростання їхньої критичної маси, без сумніву, стане чинником дієвих змін у внутрішньому житті українського суспільства. Важливу роль у розвитку транскордонних зв'язків відіграє відсутність як мовних бар'єрів, так і значної етнокультурної дистанції з населенням суміжних країн.

Зв'язки жителів західних прикордонних регіонів із зарубіжними країнами (не лише умовне «заробітчанство», а й бізнесові, освітні тощо) у сучасних кризових умовах, зрозуміло, розв'язують чимало соціально-економічних проблем українських громадян. Водночас вони створюють багато нових, незнаних раніше в такому обсязі проблем безпосередньо в Україні. Ідеться про посилення регіонального самоусвідомлення, певні напруження, які виникають серед громад етнічних румун, угорців, які в сусідніх країнах розглядаються як діаспори та, відповідно, значною мірою орієнтуються на свої зарубіжні «національні материки». Досить приманним для них стає відсторонення представників зазначених етнічних меншин від українських національних інтересів, поширення подвійного громадянства та еміграційних настроїв, особливо серед молоді.

Водночас на більш високому, громадсько-політичному рівні йдеться про посилення автономістських, федералістських настроїв. На Закарпатті та в Північній Буковині (Чернівецька область) вони активно підтримуються й навіть провокуються сусідніми державами, особливо радикалізованими колами їхнього політикуму та громадських організацій. Так, вимоги Угорщини до України щодо змін у системі її освітньої політики вже давно стали предметом розгляду в міжнародних інстанціях.

Водночас ідеї регіоналізації, федеративного устрою нашої держави, які в незалежній Україні найперше дали про себе знати зовсім не на сході, а на Галичині, пов'язані не з впливом зовнішніх чинників, а насамперед з традиціями її внутрішнього суспільно-політичного та культурного розвитку. Давні витoki їх – у досвіді культурної та політичної самоорганізації галицьких українців в умовах іноземного панування, у фактичній федералізації Австро-Угорської монархії, у феномені Галицького сейму, в ідеях Галицького П'ємонту, у спадщині Західно-Української Народної Республіки, у наступних десятиліттях протистояння утискам з боку панської Польщі. В умовах сучасної незалежної України епізодичні «федералістські» настрої окремих галицьких діячів пов'язані з гострим несприйняттям галицькими українцями панування олігархічних кланів, які пов'язуються у свідомості широкого загалу з «національно-несвідомими» сходом, Півднем і центром України, з «московськими впливами». У цілому ж є очевидним, що за цими настроями жодного справжнього «сепаратизму» на національному або політичному ґрунті немає. Однак небезпека подібних непродуманих підходів і заяв полягає в тому, що вони подають певні сигнали регіонам, де ідеї сепаратизму дійсно мають під собою певний ґрунт і знаходять підтримку ззовні.

Істотно відмінною та провокуючою драматичні наслідки на тривалу історичну перспективу є ситуація в анексованому Росією *Криму*. Він уже сотні років поспіль є ареною постійних насильницьких змін базових характеристик етнокультурного простору внаслідок завоювань, переселень і депортацій окремих груп населення. У роки Другої світової війни з нього примусово було виселено корінний кримсько-татарський народ, представники якого отримали можливість повернутися на свою батьківщину лише впродовж останніх десятиліть. У післявоєнний час на основі «оргнаборів» на півострів було фактично теж примусово переселено значну кіль-

кість етнічних росіян. Не маючи навичок ведення сільського господарства в незвичних для них природних умовах, ці колишні селяни зрештою в більшості осіли в кримських містах, утворивши значний прошарок соціально депресивного населення. Сюди ж, до степового Криму, було переміщено чимало українців, зокрема із Закарпаття – території, яка відійшла до Польщі, але вони укорінилися як сільські мешканці.

Синдром «перекоти-поля» до нашого часу залишився характерним для російських переселенців до Криму – переважно за походженням селян з глибинних районів нечорнозем'я, а також для військовиків, зокрема й численних ветеранів-відставників, які теж добре пам'ятають, з яких російських земель вони походять, і значною мірою продовжують вважати своєю батьківщиною зовсім не Тавриду, а материкову Росію або колишній СРСР. Нинішній курс російських окупантів на зміну демографічної ситуації в Криму, переселення до нього значних контингентів військовиків, державних службовців і членів їхніх родин, без сумніву, лише погіршить ситуацію.

Саме із цими непростими тенденціями, які визрівали тривалий час, уже впродовж багатьох десятиліть були пов'язані в минулому прагнення кримських діячів науки, освіти й культури якимось посприяти консолідації з розмаїтого конгломерату нечисленних корінних жителів, маси російських переселенців, а також кримських татар, які у 1990-х роках почали повертатися на рідну землю, єдиного цілого – у їхньому уявленні «багатонаціонального народу Криму». Притаманна їм «острівна» психологія не давала особливої можливості вийти за межі своєї «малої батьківщини». Цей загалом ідеалістичний за своїм характером проєкт було спрямовано на пошуки шляхів толерантного міжетнічного спілкування, хоча певна федералістська спрямованість йому була притаманна й інспірувалася ззовні.

Зрозуміло, загальний характер і напрям суспільного розвитку на півострові спрямовувалися не культурними ініціативами інтелігенції. За радянських часів він жорстко визначався призначенням Криму бути базою Чорноморського флоту та ракетно-ядерного потенціалу СРСР, а також «всесоюзною здравницею». Це обумовлювало домінування на півострові вкрай спрощеного «пропагандистського» варіанта радянсько-імперської культури, розуміння Криму виключно як історично російської національної території з повним ігноруванням спадщини його корінних народів. За часів незалежності України, користуючись відчутною пасивністю влади в розв'я-

занні проблем Криму, боротьбою в ньому кримінальних кланів, Росія через свою агентуру, а також спираючись на організаційні можливості військового контингенту Чорноморського флоту, систематично працювала в напрямі встановлення в українському Криму свого визначального економічного й політичного впливу та культурної монополії, а ніяк не «розвитку міжетнічної згоди» на півострові. Свідченнями цього стало, зокрема, створення в Севастополі на рубежі ХХ–ХХІ ст. філії Московського університету, яке відкинуло по-суті запропоновану кримчанами на той час ідею розвитку кооперації між МГУ й Таврійським національним університетом, також систематична організація політично заангажованих наукових і культурних заходів, фестивалів, спрямування на кримський книжковий ринок нескінченного потоку проімперської, промонархічної літератури. У культурному та ідеологічному плані анексія Криму починалася саме із цього й готувалася тривалий час – ще зі зламу століть.

Разом з тим загальний депресивний характер економіки Криму, пов'язаної насамперед з обслуговуванням рекреаційного сектору впродовж коротких курортних сезонів, значне приховане безробіття, крайня криміналізованість півострова, а також притаманна населенню внаслідок цього соціальна апатія призвели до відчутної редукації суспільних відносин, крайнього спрощення інтелектуальних і духовних запитів широкого загалу. Природно, що Крим ще з радянських часів став вмістилищем поширення найпримітивнішого провінційного варіанта російськомовної масової культури. Усе його високе інтелектуальне й культурне життя зосереджувалося в дуже вузькому прошарку працівників науки та освіти. Частина їх після російської окупації Криму змушена була виїхати на материкову Україну, ще деяка намагається отаборитися в провідних центрах материкової Росії. Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, як заклад української культури, що відіграє нині значну роль в інтелектуальному й культурному розвитку кримських татар, перемістився до Києва. Інші нечисленні осередки української культури в Криму фактично перестали існувати ще в перші роки окупації. Яскравим прикладом цього є Музей Лесі Українки у Ялті, діяльність якого з 2014 р. фактично призупинена тим, що його будівлю «зачинено на ремонт». У свій час, завдяки активній підтримці з боку громадськості, музей і впорядкований ним вебсайт перетворилися на дієвий осередок культурного життя національно свідомої української спільноти Криму. Певною

мірою його функції перейняв на себе сайт «Музей Лесі Українки у Ялті» на порталі «Українське життя у Севастополі» (адреса в Інтернеті: <http://lesiaukrainka.ukrlife.org/kray.html>), на якому збережено основну інформацію про музей та матеріали про організовані ним у минулі роки культурно-мистецькі й суспільні акції. Але традиція функціонування музею як центру подій культурного процесу, на жаль, перервалася.

Суспільне життя проукраїнськи налаштованої кримсько-татарської громадськості так само перемістилося у віртуальний інформаційний простір та окремі суспільно-політичні й культурологічні ініціативи. Сприяння з боку держави й міжнародної громадськості, яке знайшло вияв в організації «Кримської платформи», підтримує її сподівання. Водночас переважна більшість кримських татар на своїй батьківщині опинилася у вкрай несприятливих умовах. Вони значною мірою змушені з ними миритися, щоб уникнути загрози масових репресій та нової можливої депортації. Однак терористичні заходи російської влади, в основі яких не лише політичне протистояння, а й прагнення витіснити кримських татар з економічного життя анексованого півострова, не можуть не призводити до подальшого поглиблення кризи.

Підсумовуючи, зазначимо, що описані характеристики соціокультурного регіонування України поєднують як стійкість ментальних рис сформованих історично етнокультурних спільнот, так і гнучкість, адаптивність у сучасних умовах значних глобальних трансформацій (зростання економічної, культурної відкритості, розширення інформаційних впливів) та загальноукраїнських еволюційних змін, прискорених сучасними геополітичними потрясіннями. До питання чинників впливу на формування загальноукраїнської ідентичності, зокрема інформаційних, ми звертаємося в окремих розділах цієї праці.

РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ПОЛІФОНІЧНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО БУТТЯ В НАЦІОНАЛЬНИХ СОЦІОГУМАНІТАРНИХ ПРОГРАМАХ І СТРАТЕГІЯХ

4.1. Посилення міжрегіональних зв'язків як чинник формування цілісного соціокультурного простору України

Соціокультурні відмінності між жителями різних регіонів у межах однієї держави і нації є цілком природним і поширеним явищем, що за сприятливих обставин (відсутність зовнішньої агресії, сталі політичні інститути, позитивний соціально-економічний розвиток тощо) не загрожує ні національній єдності, ні існуванню держави. Яскравими прикладами є сучасні Німеччина та Франція, де мешканці різних регіонів мають суттєві відмінності у способі життя, побуті, народній культурі, архітектурі, говорять різними діалектами, однак при цьому регіональні відмінності не руйнують цілісного соціокультурного простору цих держав, адже об'єднуючих чинників більше і вони суттєвіші за регіональні особливості, що виступають умовами культурного збагачення спільної спадщини, а не створення розділових ліній.

В Україні ж, як під впливом історичних чинників, так і внаслідок сучасних несприятливих обставин, проблематика соціокультурних відмінностей набула більшого драматизму. Століття роздільності українських земель між різними імперіями з відмінними культурами й укладами життя, а також асиміляційна політика сусідніх країн посилювали природні соціокультурні відмінності між українцями, що проживали у віддалених один від одного регіонах. Особливо сильної травми цілісності соціокультурного простору

України було завдано сталінською політикою за часів Радянського Союзу, в тому числі Голодомором, масовими репресіями, примусовим переселенням народів, політикою русифікації, що призводило до змін етнічного складу та соціокультурних характеристик регіонів України, особливо найбільш промислово розвинених, із високою концентрацією міського населення. Тож, беручи до уваги історичні чинники розвитку України, можна стверджувати, що її регіональні специфікації соціокультурних відмінностей мають цілком об'єктивні причини [1, с. 286].

Водночас проблематиці формування цілісного соціокультурного простору України тривалий час бракувало уваги влади, суспільства, дослідників. З одного боку, це було спричинено меншою увагою до соціокультурної проблематики загалом, яка на тлі економічних проблем 1990-х років стояла на нижчому щаблі серед державних пріоритетів. З іншого боку, і державі, і суспільству бракувало розуміння необхідності «зшивання» України в цілісний соціокультурний простір. У регіональному контексті в Україні традиційно більше уваги приділялося нерівномірності економічного розвитку та відмінностям у політичних вподобаннях, ніж соціокультурним особливостям, хоча саме останні є стійкішими та в тривалій перспективі породжують більш складний комплекс проблем для єдності держави.

У перше десятиліття після відновлення незалежності України у 1991 р. проблематика цілісності соціокультурного простору України відтіснялася на задній план соціально-економічними проблемами, що розглядалися урядом як пріоритетніші. Слушно зауважують автори монографії «Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні», підготовленої співробітниками Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, що певний час пріоритет у поясненні причин та механізмів трансформації суспільства віддавався економічним і технологічним чинникам. І лише з часом українські науковці почали розуміти, що «не менше значення у суспільно-трансформаційних процесах мають чинники соціокультурні, які за своєю природою є нематеріальними, тобто надекономічними і надтехнологічними», і що «радикальна зміна духовно-ціннісних орієнтацій, поява альтернативних стилів у мистецтві, утвердження нових суспільних ідеалів та моральних норм впливають на суспільні процеси із силою не меншою, ніж чинники суто матеріальні» [1, с. 82–83]. При цьому основна увага дослідників приділялася питанням

націєтворення, ідентичності, міжетнічних відносин. Натомість проблематика формування цілісного соціокультурного простору держави переважно залишалася поза фокусом дослідників. Щодо державної політики формування цілісного соціокультурного простору, то вона в перші десятиліття існування України як держави була фактично відсутня.

Натомість активну політику поглиблення регіональних відмінностей соціокультурного простору України проводила Російська Федерація, яка забезпечувала домінування свого інформаційного та масовокультурного продукту, що впливали на формування світогляду, цінностей та моделей поведінки, нав'язувала штучні ментальні конструкції, у яких протиставляла жителів одних українських регіонів іншим, підживлювала ідеї регіональних ідентичностей, зокрема в Донецькій, Луганській, Закарпатській областях, працювала над розширенням соціально-економічних зв'язків східних українських регіонів із сусідніми російськими. На Закарпатті активну політику посилення соціокультурних та економічних зв'язків місцевого населення з Угорщиною проводив Будапешт, що в умовах недостатньої уваги Києва до проблематики регіону також сприяло відцентровим тенденціям соціокультурного відчуження.

Поруч із деструктивною політикою РФ, негативний вплив справляла і надмірна концентрація в окремих регіонах України всієї повноти влади в руках місцевих політично-бізнесових кланів, що контролювали основні виробничі потужності, регіональний інформаційний та культурний простір, визначальним чином впливали на призначення місцевих керівників усіх рівнів. Прагнучи зберегти фактично монополіні позиції збагачуватися у «своїх» регіонах, ці політично-бізнесові клани не лише намагалися мінімізувати вплив Києва, але й лімітували співпрацю з іншими регіонами України, не допускаючи «чужинців» з інших областей ані до місцевого бізнесу, ні в місцеву політику. Це посилювало фрагментацію соціокультурного простору держави, сприяло формуванню регіональних ідентичностей, що у свою чергу використовувалося місцевими політично-бізнесовими кланами для захисту своїх «вотчин» від «посягань» центральної влади та конкуруючих позарегіональних бізнесових груп. Більшість місцевих ЗМІ з основного інструментарію об'єктивного інформування населення, яким вони мали би бути, перетворилися на інструмент захисту інтересів панівних у регіоні фінансово-промислових груп [2, с. 54]. У результаті

на Донбасі, у Криму, Закарпатті формувалися специфічні регіональні ідентичності, що були сильнішими за загальнонаціональні. Досить відчутні місцеві ідентичності також формувалися на Одещині, Дніпропетровщині, Харківщині, Львівщині.

Усвідомлення необхідності посилення єдності України прийшло у вітчизняну політику після Помаранчевої революції 2004 р. й невдалої спроби створення прихильниками В. Януковича «Південно-східної української автономної республіки». Затверджена в лютому 2007 р. Указом Президента В. Ющенка Стратегія національної безпеки України серед ключових завдань називала «створення сприятливих умов для зміцнення єдності українського суспільства на основі європейських демократичних цінностей», «реалізацію комплексу заходів державної політики, спрямованих на консолідацію українського суспільства та пошук загальнодержавного консенсусу щодо ключових питань розвитку держави» [3]. Проте поставлені цілі не були належним чином реалізовані, зокрема через брак продуманості й системності роботи, слабку інформаційну й комунікаційну складову, спрямованість відповідної політики переважно в минуле, а не в майбутнє.

Брак цілісності соціокультурного простору України став одним із вагомих чинників, які сприяли російській гібридній війні проти України. Завдяки значним соціокультурним впливам на окремі регіони на сході та півдні України Російській Федерації вдалося нав'язати певній частині українських громадян свої пропагандистські наративи, що, серед іншого, призвело до початкової неготовності місцевих адміністрацій, населення та силових структур чинити належний опір окупації, сприяло швидкому захопленню російськими військами Автономної Республіки Крим, окремих районів Донецької та Луганської областей.

Усвідомлюючи значення соціокультурного чинника, РФ на окупованих територіях проводить політику, спрямовану на розрив соціальних, культурних, інформаційних, економічних зв'язків цих областей із рештою України. Блокуються українські ЗМІ, витіснено з усіх сфер українську мову, знищено українські культурні організації, ускладнено перетинання ліній розмежування аби мінімізувати людські контакти між жителями окупованих територій та підконтрольних державі українських регіонів. Все це суттєво ускладнить Україні інтеграцію цих територій після їх деокупації.

Проведене в лютому 2015 р. Київським міжнародним інститутом соціології дослідження впливу російської пропаганди на громадян України показало, що результативність російської пропаганди була значно вищою у східних та південних областях, ніж у західних та центральних [4]. Значною мірою така ситуація була зумовлена соціокультурною близькістю особливо східних регіонів України з Росією, що було наслідком не лише особливостей історичного розвитку, а й активною роботою у східноукраїнських областях пропагандистської машини РФ.

Усвідомивши шкоду, завдану єдності України деструктивними впливами Російської Федерації, українська влада, починаючи з 2015 р. проводить політику обмеження впливу РФ на українське суспільство, блокуючи пропагандистські російські інформаційні ресурси та підконтрольні російським спецслужбам соціальні мережі, обмежуючи в'їзд до України російським пропагандистам, у тому числі і діячам масової культури.

Однак протистояння зовнішнім деструктивним впливам – це лише частина справи. Одночасно Україна має докладати зусиль для формування цілісного соціокультурного простору як міцного підґрунтя державної єдності. Значну роль у цьому може і має відіграти посилення міжрегіональних зв'язків в Україні.

Необхідно зазначити, що проблематика цілісності соціокультурного простору тісно пов'язана з формування національної ідентичності, яке вітчизняні дослідники вважають одним із пріоритетних для української держави. Як слушно зауважує М. Рябчук, політична боротьба в Україні розгортається переважно між прибічниками двох самоідентифікацій – «советських і антисоветських українців». Обидві групи вважають себе українцями, але при цьому перші ідентифікують себе як близько споріднений із росіянами та білорусами східнослов'янський етнос, з якими потрібно спільно пишатися радянським минулим і спільно будувати майбутнє; для другої групи – Україна і її незалежність є екзистенційною цінністю. Особливість українського випадку в тому, що жодна з ідентичностей не має суттєвої переваги, яка дала б їй змогу виграти в конкуруючій: «Ідеться, сутнісно, про українсько-український поділ, про дві несумісні (чи важко сумісні) версії української ідентичності, два різних розуміння, що таке Україна, українці, українська культура, українське минуле й українське майбутнє. ... Гібридна війна, яку Росія розв'язала проти України, виопуклила не лише

ціннісний, але й ідентичнісний аспект цього конфлікту. Адже і “Русский мир” для одних, і “Європа” для інших є водночас і системою цінностей, і об’єктом самоідентифікації, актуальної чи бажаної. Росіяни роблять акцент на мовній, етнічній, конфесійній спорідненості, аби ідентифікуватися з українцями (“майже один народ”, як повторює В. Путін) і відмежуватися від ціннісно ворожого їм Заходу; українці ж роблять акцент на свободі та демократії, аби ототожнитися з європейцями і відмежуватися від авторитарної Росії» [5].

Сучасний стан цілісності соціокультурного простору України

Цілісність соціокультурного простору тісно взаємопов’язана з проблематикою духовної, культурної, інформаційної, політичної, економічної єдності соціуму, нації, держави. За цими важливими напрямками доводиться констатувати значну фрагментованість українського соціуму.

Відчуття взаємопов’язаності регіонів у громадян України є слабким; людям бракує розуміння, що їхній добробут та успіх залежать також і від решти країни. Більшість українців переконані, що області та регіони мало пов’язані між собою та мало залежать одне від одного. Хоча є й обнадійливі сигнали: міжрегіональну залежність усе ж відзначають представники молодшого покоління, а також громадяни України, які частіше переїжджають з одного регіону в інший [6, с. 12].

При цьому більшість у різних регіонах ідентифікують себе з українським громадянством, хоча для різних регіонів ці показники різняться за «абсолютністю» такої ідентифікації [7, с. 28]. Ще більш красномовними є ці особливості, якщо порівняти їх із показниками самоідентифікації жителів різних регіонів України з громадянством вже три десятиліття неіснуючого СРСР, коли така ідентифікація в регіональному зрізі коливається від 20% до 40 і 50% із заходу на схід і південь відповідно [7, с. 28].

Проте варто зазначити й оптимістичний момент: високі показники ідентифікації з радянським минулим жителів південних та східних областей усе ж більш ніж удвічі поступаються їхній самоідентифікації із громадянством України. Варто також наголосити, що за цих обставин швидше йдеться про певну ностальгію за минулим (у т. ч. навіяну російськими пропагандистськими інформаційними й телевізійними продуктами, що цілеспрямовано ідеалізують радянську добу), а не про конструювання майбутнього.

Соціологи констатують виразні регіональні відмінності щодо релігійного й конфесійно-церковного самовизначення українських громадян [8]. Також має місце фрагментація і між православними віруючими: УПЦ МП, що перебуває в юрисдикції Московського патріархату і веде служіння російською мовою, традиційно має більше прихожан у східних та південних областях України. УПЦ КП, що була символом розриву з Москвою та вела служіння українською, мала більш сильні позиції в Центрі та на Заході країни, хоча після початку російської агресії проти України у 2014 р. досить активно нарощувала кількість прихожан у східних та південних областях. Також україномовна УАПЦ мала чимало прихожан у західних областях. У грудні 2018 р. УПЦ КП та УАПЦ об'єдналися в Православну церкву України (ПЦУ), яка в січні 2019 р. отримала від Вселенського (Константинопольського) Патріархату Томос про автокефалію. Однак уже в травні 2019 р. Почесний Патріарх ПЦУ Філарет відкликав свій підпис під рішенням про створення ПЦУ і проголосив відновлення УПЦ КП, яка була знята з реєстрації і вилучена з Єдиного державного реєстру юридичних осіб.

Отже, в Україні ведуть діяльність три православні церкви: ПЦУ, УПЦ МП, УПЦ КП, з якими себе ідентифікує певна частка жителів у різних регіонах. При цьому значна частка православних віруючих визначають себе «просто православними», без ототожнення з певною церквою [8], що, очевидно, свідчить про небажання ідентифікувати себе з існуючим церковним розколом.

При цьому жителі всіх регіонів України демонструють досить високий рівень толерантності до сповідування інших релігій [8].

Таблиця ідентифікації громадян України в регіонах з різними типами культур, укладена співробітниками Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, на підставі результатів дослідження, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» спільно із соціологічною службою Ukrainian Sociology Service з 25 грудня 2014 р. по 15 січня 2015 р. [9] доводить, що переважно з українською, європейською та світовою культурною традиціями асоціюють себе жителі Галичини (76,7%), Волині (65,1%), Центру (61,5%), Поділля (61,0%), Полісся (58,5%), Києва (54,7%), відносна більшість жителів Південного Заходу (47,1%), натомість меншість жителів Донбасу (15,8%), Слобожан-

щини (29,7%), Причорномор'я (31,4%), Нижнього Подніпров'я (37,6%). При цьому зі слов'янською, радянською та «руського мира» традиціями себе асоціюють 90,8% жителів Донбасу, 60,7% – Слобожанщини, 53,9% – Нижнього Подніпров'я, 53,1% – Причорномор'я, 43,4% – Південного Заходу, 36,3% – Поділля, 31,3% – Києва, 31,2% – Волині, 29,9% – Полісся, 25,0% – Центру, 22,3% – Галичини. Щоправда, серед цієї групи основну частку ідентифікації все ж визначає слов'янська культурна традиція, меншою мірою – радянська, і найменше – «руського мира». Остання ідентифікація є порівняно сильною лише серед жителів Донбасу (18,8%), у решті регіонів вона властива менше 6% мешканців [1].

Фрагментованою в регіональному розрізі була і залишається політична культура населення України, що характеризується відсутністю консенсусу щодо низки ключових питань державного розвитку: від підтримки проголошення державної незалежності України та оцінки комуністичного минулого [10, 11, 12, 13] до візії майбутнього поступу, що її можна проілюструвати ставленням до перспективи вступу до НАТО – хоча, порівняно з попередніми (особливо довоєнними) роками, має місце значний прогрес щодо зростання підтримки цього кроку, все ж немає поки що змоги говорити про суспільний консенсус у всіх регіонах щодо цієї однієї з ключових цілей зовнішньої політики України, зафіксованої як у Конституції України, так і в ключових стратегічних документах державного розвитку [14]. До позитивних моментів варто віднести наближення українського суспільства до консенсусу щодо іншої ключової зовнішньополітичної цілі, що також зафіксовано в Конституції України, – відносна більшість мешканців усіх регіонів України підтримують перспективу вступу України до Європейського Союзу [14].

Треба зауважити, що попри об'єктивні та суб'єктивні складнощі, зумовлені непростим історичним спадком, агресивною політикою Російської Федерації та тривалим ігноруванням соціокультурної проблематики самою українською державою та суспільством, усе ж маємо значний потенціал для формування цілісного соціокультурного простору України. Значною мірою цей потенціал визначається спорідненістю поглядів на основні соціальні, економічні, політичні проблеми, пріоритети життєвих цінностей жителів різних регіонів. Це підтверджується як кількістю, так і якістю досліджень, проведених в Україні останніми роками.

Так, автори дослідження «Україні – 30. Від Незалежності до взаємозалежності» називають поділеність України «загальноприйнятим кліше», яке «є далеко не цілком достовірним», адже «існують сильні зв'язки, які об'єднують українців, – особливо це їхні погляди та моделі поведінки» [6, с. 7]. Аналізуючи результати проведених у різних регіонах фокус-груп, дослідники виявили, що попри часто відмінні політичні точки зору, «українці по всій країні поділяють ті самі цінності: вони цінують факт врахування їхніх голосів на виборах; вважають неправильною фальсифікацію на виборах 2004 р. та неприпустимим – побиття поліцією невинних студентів у 2014 р. ... Українців об'єднують не лише спільні погляди та цінності. Що напевно важливіше (і найчастіше це виявляється на підсвідомому рівні), – це певний тип поведінки, глибоко сформований століттями плюралістичної історії України» [6, с. 8].

Подібних висновків можна дійти, аналізуючи й інші дослідження: погляди жителів різних регіонів України щодо бажаної моделі соціально-політичної організації суспільства і держави є близькими. Ідеться, наприклад, про перспективу жити в демократичній країні (середній бал по Україні за цим показником становить 8,3, тоді як у Росії – лише 7,4. Як бачимо, за оцінкою важливості для них демократії мешканці Сходу України суттєво ближчі до жителів Заходу України, ніж до жителів Росії) [7, с. 45]. Важливою цінністю для українців незалежно від їхніх політичних уподобань є боротьба за власні права: учасники фокус-групових досліджень з усіх регіонів України демонструють переконання, що українці «за своєю природою вільніші», більш «вперті», любителі свободи і готові «йти до кінця» [6, с. 30–31]. Близькими є й погляди жителів України на такі питання, як потреба зменшити різницю в доходах населення; необхідність для уряду нести більше відповідальності за те, щоб усі громадяни були забезпечені, а також щодо позитивного впливу конкуренції на розвиток. Відмінності у відповідях жителів різних регіонів на ці питання становили не більше одного бала за 10-бальною шкалою. Погляди мешканців різних регіонів України на питання необхідності збільшення частини державної власності в бізнесі і промисловості різняться більш суттєво, однак ці відмінності не перевищують двох балів за 10-бальною шкалою [7, с. 52]. Об'єднують громадян України різних регіонів і ціннісні пріоритети [7, с. 34].

Питання мови, що є важливим у контексті формування соціокультурного простору, і яке часто використовують у політичних спекуляціях для провокування регіонального розколу, то хоча ситуація менш однорідна порівняно з національною самоідентифікацією, проте також не така, що могла б слугувати перепоною для формування соціокультурної цілісності України: щонайменше дві третини мешканців у всіх регіонах вважають українську мову рідною – як єдину рідну чи одночасно з російською. Водночас немає жодного регіону, де б третина чи більше мешканців вважали рідною виключно іншу мову, а не українську [7, с. 26].

Оптимістичним підтвердженням перспектив збереження єдності України стали події 2014 р., коли кремлівський план створення так званої Новоросії провалився, а російські гібридні атаки з провокуванням сепаратизму у східних та південних регіонах України наštтовхнулися на активний опір місцевого населення в більшості областей, зокрема в Одесі та Харкові. Тільки з використанням російських військ Кремлю вдалося окупувати Автономну Республіку Крим, а також окремі райони Донецької та Луганської областей.

Поставивши громадян України перед реальною загрозою територіального розколу й окупації, що до 2014 р. більшістю громадян вважалося неможливим, російська військова агресія підшттовхнула їх до переосмислення питання ідентичності, відсунувши на другий план регіональні особливості і змусивши усвідомити, що, перш за все, ми всі – громадяни України [15].

Перспективи формування цілісного соціокультурного простору України

Очевидним є факт, що збереження й зміцнення української державності потребує посилення інтегрованості України, що неможливо без формування її цілісного соціокультурного простору. При цьому об'єктивні складнощі в безпековому, політичному, економічному, соціальному та інших вимірах, що наразі стоять перед Україною, треба сприймати не лише як виклик, що відволікає увагу та ресурси від соціокультурної проблематики, а і як можливість, адже докорінні зміни у функціонуванні суспільства є слушною нагодою і для соціокультурних трансформацій.

Сьогодні українська держава, суспільство загалом та окремі соціальні групи перебувають на етапі радикальної перебудови всіх аспектів буття.

Через процеси децентралізації відбувається перенесення значної частини повноважень із центру на місця, оновлюється функціонал державних інституцій, реформуються економіка і система соціального забезпечення, трансформуються уявлення людини про свої права та громадські обов'язки. І хоча ці процеси відбуваються з різним рівнем успішності, все ж можна стверджувати, що в Україні мають місце процеси модернізації, на необхідності якої так довго наполягали дослідники та політики.

Ці процеси модернізації відкривають і нові перспективи для формування цілісного соціокультурного простору України з головним фокусом на майбутнє, а не на минуле. Відкриваються можливості для творення нового, об'єднуючого загальноукраїнського наративу, що відповідатиме на питання якою ми хочемо бачити Україну завтрашнього дня, і що не викликати заперечення жителів різних регіонів. Так, розбудова цифрової економіки, викорінення корупції, вільні комунікації зі світом – це ті орієнтири, навколо яких готові об'єднуватися громадяни, що й показали результати президентських виборів 2019 р., коли більшість українців зробили вибір на користь кандидата, найменш ангажованого з традиційною до того потребою обирати між умовними східним і західним векторами, між російсько-радянською та націонал-патріотичною ідентичностями.

Звісно, це не означає, що фокус на формуванні об'єднуючого для всіх регіонів наративу України майбутнього може вирішити всі проблеми, пов'язані з необхідністю формування загальнонаціональної ідентичності чи підмінити собою політику національної пам'яті. Утім, спрямованість на майбутнє, на розбудову модерної української держави має визначати вектор руху і формувати політику за всіма іншими напрямками, що робитиме її однаково привабливою для жителів усіх регіонів.

Навіть традиційно складне для нашої держави питання мови також має враховувати сучасні тенденції. Якщо і світовим трендом, і пріоритетом сучасної державної політики в Україні є діджиталізація, то логічним стане докладання зусиль для створення громадянам зручного цифрового доступу до основних сервісів, локалізованих українською мовою. У цьому контексті важливими вбачаються такі кроки, як приміром, переговори у вересні 2021 р. Президента України В. Зеленського з генеральним директором компанії Apple Т. Куком про українізацію на продуктах компанії персонального помічника «Siri», яким наразі за відсутності української опції мільйони

українців користуються російською мовою. На перший погляд, це дрібниці, однак насправді вони не лише дають українським громадянам змогу користуватися зручним цифровим функціоналом рідною мовою, але й сприяють формуванню власної української ідентичності, окремої від російської.

Тренд діджиталізації та зростання інтересу до ІТ потребує також особливої уваги до українізації відповідної навчальної літератури, відеоуроків, програмного забезпечення для розробників. Не є таємницею, що середній рівень володіння англійською мовою в Україні наразі доволі низький, тож значна частка молодих програмістів вивчають мови програмування за російськими книжками, навчальними відеоматеріалами та онлайн-сервісами. При цьому більшість із них навчалася б за українськими аналогами, особливо якби вони з'явилися раніше за російські та були безкоштовними в українських бібліотеках. Певні позитивні приклади вже мають місце, але, вочевидь, ще багато роботи попереду. Володіти українською мовою й послуговуватися нею має стати не лише необхідністю, бо вона є державною та рідною, але також і вигідно та зручно. Молоде покоління громадян активно користується онлайн-послугами, вивчає програмування та суміжні спеціальності, і якщо йому буде доступніше та зручніше застосовувати рідну мову, то це сприятиме «лагідній» українізації, що, безперечно, не викликатиме спротиву.

При формування цілісного соціокультурного простору України важливим є обмін кращим досвідом між громадами з різних регіонів щодо втілення реформ, у тому числі реформи децентралізації, а також щодо створення зручних сервісів для громадян. Вбачається корисним створення спеціалізованих міжрегіональних форумів, у межах яких громади з усієї країни об'єднувалися б для обміну досвідом за різноманітними напрямками. Скажімо, вело-активістам Львова, Харкова, Одеси корисно мати спільний майданчик для обговорення організації велосипедних доріжок в умовах щільно забудованих міст. Еко-активісти промислових центрів могли б ділитися досвідом боротьби за чисте повітря, а також успіхами в розв'язанні проблеми утилізації сміття. Таких тем безліч, і за порівняно невеликих витрат державного та/або місцевих бюджетів, налагодження співпраці жителів різних регіонів дало б подвійний ефект: прискорення успішної модернізації країни завдяки обміну досвідом і кращими практиками, і водночас – «зшивання» її регіонів через постійну позитивну комунікацію. Так формуватиметься цілісний загальноукраїнський соціум.

Необхідно на державному рівні сприяти посиленню всебічних комунікацій між регіонами. Потрібні державні програми стимулювання співпраці між середніми і вищими навчальними закладами та науковими установами з різних областей країни. Корисним було б фінансування з державного або місцевих бюджетів регулярних шкільних екскурсій до інших регіонів, щоб уже зі шкільного віку молоді громадяни відчувати цілісність країни, а також знали, що на інших територіях живуть такі ж самі люди, як і вони. Позитивною практикою могло би стати запровадження певних пільг для вступу до вищих навчальних закладів абітурієнтів з інших областей, адже, приміром, львів'яни, що отримують освіту в Дніпрі чи Харкові, чи одесити, що отримують освіту в Чернівцях чи Івано-Франківську, краще відчуватимуть єдність країни, ніж їх ровесники, які ніколи не виїжджали за межі свого краю.

Державне сприяння мають отримати міжрегіональні культурні обміни – регулярні гастролі українських театрів, виконавців популярної, народної і класичної творчості; виставками, колекціями музеїв. Заяви окремих політиків та експертів ніби мистецтво має розвиватися чисто на ринкових умовах – свідомо чи ні грають на руку російській гібридній війні проти України, адже фактично вітчизняному мистецтву пропонується без державної підтримки протистояти російському, яке щедро субсидіюється та активно підтримується російською державою. Такі односторонні «ринкові умови» є нічим іншим, як наданням неконкурентних переваг російській стороні. Посилення культурних міжрегіональних зв'язків в Україні – це без перебільшення питання національної безпеки, яка не буває ані безкоштовною, ні прибутковою, але ще дорожче вартує суспільству і державі її недооцінка та недофінансування. При цьому державна підтримка має надаватися на прозорих умовах, на конкурсній основі й моніторитися на предмет недопущення зловживань.

Окрему увагу варто приділяти розбудові, модернізації та постійній підтримці мереж бібліотек в Україні з постійним поповненням їхніх фондів україномовними виданнями вітчизняної та перекладеної літератури. Невисокий рівень матеріального благополуччя більшості населення України не дає змоги регулярно купувати нові книжки: висока ціна була позначена як основна перешкода для купівлі книжкової продукції у всеукраїнському опитуванні, проведеному компаніями GfK Ukraine та «Київ-

стар» у 2014 р. – близько половини тих, хто не купив жодної книжки за останні три місяці стверджували, що не могли собі цього дозволити фінансово [16]. На високі ціни на книжкову продукцію скаржилися також учасники опитування, проведеного науково-дослідною частиною Інституту журналістики у 2014 р. [17]. І хоча насправді ціни на книжкову продукцію українського виробництва є нижчими за європейські аналоги (хоча й дорожчими за російські, які субсидіює російська держава), проте на тлі невисоких доходів українських громадян вони здаються дорогими. Отже, для значної частини населення бібліотеки залишаються єдиною платформою отримання легальної можливості задовольнити освітні, інформаційні, культурні та інші читацькі потреби (споживання «піратського» контенту в мережі Інтернет є нелегальною і шкідливою опцією). Окрім регулярного поповнення книжкових фондів, також необхідно модернізувати бібліотеки, перетворюючи їх на сучасні мультисервісні центри, орієнтовані на інформаційні, культурні, просвітницькі, соціальні потреби громадян [18]; інформаційні й соціально-комунікаційні хаби, інструменти формування громадянського суспільства та соціокультурного простору.

Ще одне важливе питання – в українських ЗМІ бракує позитивної інформації про розвиток подій у регіонах. Такі сюжети і публікації могли б стати регулярними в ЗМІ, що фінансуються з державного та місцевих бюджетів. Що ж стосується приватних медіа, яким держава не може давати рекомендації щодо визначення контенту, то регулярне проведення для них престурів до різних областей для підготовки відповідних матеріалів позитивно впливало б на ситуацію. Організацію таких заходів можна покласти на місцеві державні адміністрації.

Потрібно більше інформувати громадян про взаємозалежність і взаємне доповнення областей України, про успіхи міжрегіональної співпраці, про те, як бізнесмени з одних регіонів створюють робочі місця в інших, як інвестують у місцеву інфраструктуру в різних куточках країни, відновлюють місцеві пам'ятки архітектури тощо. Такі історії можуть бути не лише сюжетами для новин і публікацій, а й темами для ток-шоу, розважальних телепередач, художніх фільмів і телесеріалів.

Згідно з результатами фокус-групових досліджень, проведених у січні – березні 2021 р., мешканців різних територій України єднає почуття гордості за свою державу, коли вона отримує міжнародне визнання, а про-

ведення в Україні чемпіонату з футболу «Євро-2012» більшість учасників дослідження назвали важливою об'єднуючою подією країни [6, с. 7, 11, 17]. Зрозуміло, що Україна не може часто приймати в себе масштабні міжнародні змагання і конкурси, проте необхідно приділяти більше уваги популяризації досягнень нашої держави, активніше розповідати про історії успіху – як держави в цілому, так і окремих постатей із різних регіонів, про внесок українців у світову історію. І не лише сюжетами на телебаченні і публікаціями в пресі та інтернет-виданнях, але й створенням художніх та документальних фільмів, телесеріалів, що міститимуть розповіді про успішних українців та життєстверджуючі сторінки історії України. Наразі, звертаючись до історії, вітчизняна кіноіндустрія частіше фокусується на драматичних і трагічних сторінках. Натомість громадяни, що мають потребу в позитивному контенті, переглядають у мережі Інтернет російське кіно, яке глорифікує російську та радянську історію. Ці глядачі отримують хибне враження ніби історія України – це історія поразок, а історія Росії та СРСР – історія успіху. Це сприяє консервації ситуації, коли частина населення починає ідентифікувати себе з іншою державою – тією, яка має створений кінематографом образ більш успішної, ніж власна. Тож варто більше зосередитися на історіях успіху України та її громадян, бо це позитивно сприйматиметься жителями різних регіонів і викликатиме прагнення ідентифікувати себе з цими успіхами.

У контексті теперішніх масштабних державних програм будівництва й ремонту доріг, а також реставрації пам'яток архітектури в різних регіонах України, потрібно стимулювати й розвиток внутрішнього туризму. Наразі лише кілька регіонів України є привабливими для масового внутрішнього туризму – це області з узбережжям Чорного і Азовського морів, а також вкриті Карпатськими горами. Водночас північні, центральні та східні області значно менше відвідуються туристами з інших регіонів, а отже – про них менше знають, їх менше відчують як «свої». При цьому насправді всі області України мають свої особливі природні й рукотворні місця, що потенційно привабливі для туризму. Необхідна спеціальна державна політика, що стимулювала би інвестиції в туристичну інфраструктуру, а також робила внутрішній туризм економічно привабливим і доступним для громадян. Потрібне створення якісних і сучасних циклів телепередач і друкованих видань, що розповідатимуть про малознайомі туристичні

місця України, а також створення відповідного зручного в користуванні та цікавого інтернет-контенту.

Важливим чинником формування цілісного соціокультурного простору України має стати посилення міжрегіональної бізнесової співпраці в Україні. Спільні економічні інтереси – важливий чинник формування спільної ідентичності, натомість наразі торговельні і виробничі зв'язки деяких українських прикордонних областей краще розвинуті з регіонами сусідніх держав, аніж з іншими областями України. Особливо слабкими є бізнесові зв'язки між західними і східними областями, що, серед іншого, стимулює поглиблення ментальної відчуженості їх жителів. Для розв'язання цієї проблеми необхідно на державному рівні стимулювати створення виробничих ланцюгів, що поєднуюватимуть різні території країни.

Спорідненою умовою є формування ефективного внутрішнього ринку праці. Внутрішня трудова міграція сприяла б формуванню цілісності держави, натомість виїзд на заробітки за кордон створює додаткові бар'єри, адже жителі західних областей переважно їдуть працювати до країн Євро-союзу, тоді як жителі східних – до Росії. У контексті діджиталізації вбачається доцільним створення ефективної й доступної загальнодержавної електронної бази даних зі зручними інтерфейсом та мобільним додатком, що допомогло б роботодавцям у пошуку персоналу, а громадянам України – оперативно отримувати інформацію про всі доступні опції працевлаштування в інших областях власної держави. Сприяли б розв'язанню проблеми й створені за участю держави програми працевлаштування випускників вищих та спеціалізованих навчальних закладів, що даватиме змогу роботодавцям та студентам знаходити одне одного ще в процесі навчання, незалежно від місця розташування.

Зосередження в процесах формування цілісного соціокультурного простору України на процесах модернізації, проведенні вигідних для жителів усіх регіонів реформ (з обов'язковим урахуванням їх соціального ефекту) також сприятиме протидії деструктивним впливам Російської Федерації, яка використовує регіональне різноманіття України, у тому числі в питаннях мови, релігійних конфесій, історичної пам'яті тощо для провокування соціально-політичної дестабілізації, поглиблення існуючих та створення нових ліній розподілу в українському соціумі. При цьому російські пропагандистські наративи переважно спрямовані в минуле – апеляція до міфів

про «триєдиний народ» часів Київської Русі, про досягнення і «стабільність» за часів Радянського Союзу, культивування перемоги в Другій світовій війні тощо.

Поруч із заборонаю в Україні російських пропагандистських каналів комунікації, важливо також створювати і популяризувати власне українські наративи, переважно спрямовані в майбутнє. Адже, як показують соціологічні дослідження, якщо серед жителів різних регіонів є суттєві відмінності щодо оцінок минулого, то все ж переважає спільне бачення базових цінностей, що визначають бажаний вектор розвитку в майбутнє – демократія, забезпечення прав людини, здоров'я, щасливе сімейне життя, матеріальне благополуччя, можливості для самореалізації.

Формування цілісного соціокультурного простору України потребує комплексного переосмислення підходів, що застосовувалися раніше: замість акценту на спробах переконати жителів одних регіонів прийняти ціннісні настанови, культурні особливості, моделі взаємодії та соціальної організації інших регіонів – доцільно зосередитися на творенні нового, об'єднуючого загальноукраїнського наративу модерної й успішної України, водночас стимулюючи посилення всебічних зв'язків і взаємозалежності між усіма областями держави.

4.2. Національний соціокультурний простір: державні стратегії в нормативних документах

Амбівалентність, різновекторність поглядів у будь-якому суспільстві слід визнати ознакою соціальної норми – як реакцію на різні (регіональні, поколіннєві, соціальні, культурні) умови становлення окремих особистостей чи формування різних спільнот, так і як передумову стійкості суспільства, його адаптивності, здатності реагувати на різні виклики. Конкурентність ідей та ідеологій, дискусії щодо перспектив розвитку є важливим чинником ефективності історичного поступу національної спільноти. Водночас важливо, особливо для перехідних суспільств із травматичним досвідом минулого, щоб явище суспільної різноманітності не набувало деструктивних тенденцій. Мусимо визнати, що висновок науковців НАНУ, зроблений свого часу при оцінці рівня консолідації українського суспільства, все

ще залишається актуальним: «Поряд із прагненням до консолідації суспільство завжди має миритися із наявністю певної конфронтації. У деяких проявах остання може бути навіть каталізатором консолідації. При цьому є межа, за якою конфронтація руйнує і консолідацію в соціальній системі, і соціальну систему як таку. Це особливо небезпечно в кризових умовах (фінансово-економічна криза, війна тощо). Чи маємо небезпечну межу конфронтації в нинішній Україні, у якій кілька кризових ситуацій поєднані? Мусимо відповісти ствердно. І саме тому повинні нині говорити про подолання конфронтації, розуміючи при цьому саме небезпечну її межу» [19].

Одним із принципово важливих напрямів суспільної рефлексії цих явищ є вироблення стратегій державної політики щодо осмислення та реалізації проєктів майбутнього суспільства. Малоімовірною видається перспектива, що подібні проблемні сфери можуть досягнути нормалізації поза системною правотворчою діяльністю та без розробки стратегічних підходів до розв'язання та стабілізації загального суспільного клімату. Значні глобальні та локальні трансформації покладають у цьому контексті особливе навантаження на державу як на продуктивну силу суспільства та вимагають ефективної відповіді органів державної влади на існуючі виклики.

Водночас «видимість» нормативного поля – доступність як в офіційних базах даних, так і на найрізноманітніших спеціалізованих ресурсах, створення тематичних колекцій, їх систематизація, наповнення, експертне коментування є важливим елементом функціонування відповідних сегментів інформаційного простору. Власне, одним із напрямів діяльності бібліотек, тим більше національних, є забезпечення такого функціонування. Серед політико-правових ресурсів НБУВ представлені колекції матеріалів як ретроспективного, так і сучасного спектра.

Національні стратегії української держави щодо соціокультурних різноманіття і єдності, висвітлені в низці актуальних нормативних документів, можуть бути об'єднані у дві групи: стратегії розвитку, що передбачають за тими чи іншими напрямами державне сприяння, а також стратегії включення, спрямовані на подолання фрагментації соціокультурного простору. Цій меті, очевидно, слугуватимуть загальні стратегії, оскільки фактор соціокультурного різноманіття та реалізованості є невід'ємною частиною національного розвитку.

Так, національна Стратегія людського розвитку наголошує на актуальності «розширення можливостей реалізації потенціалу і свободи особистості, її громадянської активності заради формування згуртованої спільноти громадян, здатних до активної творчої співучасті в гармонійному, збалансованому та сталому розвитку держави» [20]. Серед визначених показників людського розвитку ключовим елементом є права людини, де базовими є дві основні цінності: гідність та рівність, які утверджують розуміння того, що немає жодного права, яке було б важливішим за інші.

До стратегій розвитку можна, зокрема, віднести проблематику громадянського суспільства, його стан та динаміку, оскільки в кризових умовах завданням саме громадянського суспільства є самоорганізована координація інтересів між різними соціальними групами та налагодження соціального діалогу в публічному просторі. На основі традицій, інтересів та цінностей громадянське суспільство знаходить свій розвиток шляхом формування суспільної згоди та розвитку системи ефективного партнерства. Зокрема, у процесі інституціоналізації відносин між різними релігійними, етнічними та іншими соціальними групами взаємодія на базі громадянського суспільства створюються механізми узгодження інтересів та стабілізації конфліктів, є фактором гармонізації складних відносин.

Розвиток громадянського суспільства починається із внутрішньої комунікації між громадянами, що передбачає визнання своїх прав та здатність сідати за стіл переговорів представників різних соціальних груп. Лише за таких умов визнання та погодження громадянських цінностей може бути нормативно закріплене державою. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки [21] є вже третім подібним документом, а послідовне схвалення відповідного документа демонструє визнання державою громадянського суспільства невід’ємним елементом побудови розвиненої, демократичної країни. На сьогодні інститути громадянського суспільства працюють у більшості суспільних сфер: у сфері захисту прав людини та громадянина, представлення інтересів різних груп громадян, надання соціальних та інших послуг, провадження благодійної та волонтерської діяльності, реалізації освітніх і культурних проєктів, захисту довкілля, проведення аналізу реалізації державної політики, моніторингу діяльності органів влади, провадження антикорупційної діяльності та ін. Стратегічний державний підхід до належ-

ного застосування механізмів громадської участі у формуванні та реалізації державної політики на національному та регіональному рівнях, створення сприятливого і безпечного середовища для діяльності інститутів громадянського суспільства та їх членів сприяє закономірному активному відгуку інститутів громадянського суспільства на виклики сучасності.

Реалізація соціокультурної інклюзивності, включення різних варіантів переживання загальнонаціональної ідентичності у єдиний об'єднуючий національний проєкт забезпечується реалізацією прав як окремих громадян, так і найрізноманітніших спільнот, відтак логічно в контексті саме забезпечення суспільної єдності розглядати Національну стратегію у сфері прав людини [22]. Серед стратегічних напрямів у документі варто виокремити забезпечення прав корінних народів і національних меншин. Досягнення цієї мети передбачає визначення статусу корінних народів України; приведення законодавства України, яке регулює питання національних меншин до міжнародних стандартів (Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин; Рамкова конвенція Ради Європи про захист національних меншин); забезпечення умов для розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин, міжкультурного діалогу; реалізацію ініціатив із захисту прав і свобод корінних народів на тимчасово окупованих територіях Автономної Республіки Крим та міста Севастополя з використанням міжнародно-правових механізмів та утримання цього питання на міжнародному порядку денному.

Є сенс погодитись із науковцями, які констатують актуальність визначеної проблематики для абсолютної більшості держав, як і наразі з її невірністю, оскільки і «дотепер ні на універсальному, ні на регіональних, ні на національному рівнях повністю не усунуто тих глибинних причин, котрі й породжують проблеми національних меншин» [23]. Водночас слід погодитись із висновком про те, що «українська держава з перших днів свого незалежного існування взяла курс на забезпечення прав для розвитку та самоствердження всіх етнічних груп населення, які проживають на її території. Для цього створена і постійно поновлюється необхідна правова база, ухвалюються декларації та закони, що гарантують права осіб як представників національної меншості, а також права етнічних груп як колективних суб'єктів» [24].

В Україні питання національно-культурного самовизначення історично формувалося протягом багатьох десятиліть. Вирішення **мовного питання** процес тривалий та складний, що зумовлене глобальністю поставленого завдання – консолідації суспільства, де мають бути враховані як європейські цінності транскультуралізму, так і суспільний консенсус щодо єдиної державної мови. Мовна картина, притаманна українському суспільству, є багатоаспектною, що поєднує проблеми співіснування статусів як мов (дискримінованих, загрожених, престижних тощо), так і мовних практик (білінгвізм або мультилінгвізм, диглосія); постколоніальності та інерційності; посттоталітарності з проблематизованими громадянськими компетенціями, від неконфронтаційних практик до труднощів розмежування приватного і публічного чи узгодження прав і обов'язків; соціальної психології, зокрема, відчуття легітимності / престижності в контексті групової належності, ідентичності. У цій ситуації важливим є визначення засадничих принципів мовної політики України, і тут можна погодитись із думкою про те, що тут має йтися про «перетворення мовного різноманіття на фактор збереження цілісності та забезпечення політичної стабільності суспільства». Умовами цього є формування плюралістичної системи цінностей суспільства, дотримання принципу захисту прав меншин, поєднання символічного насильства з боку держави та ліберального принципу вільного вибору мови спілкування. Слушною є думка про те, що в країнах із соціокультурним розколом населення досягнення національної єдності є не передумовою модернізації, а її наслідком. Запорукою можливості поєднання різних принципів мовної політики є перетворення України на країну, яка здатна інтегрувати системи цінностей різних етнічних груп, які, попри різні оцінки історичних подій, постатей, політичні ідеології тощо, пов'язують своє майбутнє з геополітичною реальією, ім'я якій – Україна» [25].

На сучасному етапі як на рівні висновків науковців [26, 27], так і на рівні інституціоналізованих стратегій [28] домінує думка про те, що, по-перше, мовна політика і практика прямо пов'язані з консолідуючою ідеєю про національну ідентичність, та, по-друге, мають формуватися навколо мінімізації конфліктності на мовному ґрунті.

Важливо, що в Стратегії популяризації української мови до 2030 року «Сильна мова – успішна держава» [28] наголошується на формуванні роз-

винутого і функціонального мовного середовища та культурного простору, у якому житиме та розвиватиметься покоління нинішніх дітей. Дослідники теорії поколінь вважають, що представники цього покоління приєднуватимуться не до структур чи організацій, а до способу життя і мислення; активно обговорюватимуть ідеї та етапи реалізації проєктів перед їх втіленням у життя; знання та навички набуватимуть і розвиватимуть за посередництва неформальних горизонтальних зв'язків та способів отримання інформації, а не в рамках офіційних інституцій. Тому необхідно створити всі умови для продуктивної комунікації та взаємодії українців між собою як запоруки їх ефективного особистісного і професійного розвитку.

Продовжуючи цю тему, також варто звернути увагу на Стратегію національно-патріотичного виховання [29]. Важливим висновком документа, особливо в контексті формування заходів на рівні установ культури, є наголошення на необхідності вибудовування ціннісних орієнтирів і громадянської самосвідомості не тільки на прикладах героїчної боротьби українського народу за утвердження суверенітету власної держави, ідеалів свободи, соборності, а й на знаннях про досягнення наших співвітчизників та їхній внесок у скарбницю світової цивілізації, зокрема у сферах освіти, науки, культури, мистецтва, спорту; висвітленні внеску представників корінних народів та національних меншин та громадян інших держав у боротьбу за державну незалежність і територіальну цілісність України, процес її державотворення, вітчизняну наукову, духовно-культурну спадщину.

Предметне наповнення Стратегії зосереджене на формуванні української громадянської ідентичності (утвердження суспільно-державних (національних) цінностей, розвитку громадянської ідентичності); військово-патріотичному вихованні (формування готовності до захисту України, громадського сприяння безпеці та обороні та підвищення престижу військової і спеціальної державної служби; формуванні науково-методологічних і методичних засад національно-патріотичного виховання (розвиток цілісної загальнодержавної політики національно-патріотичного виховання) та підтримці і співпраці органів державної влади та органів місцевого самоврядування з інститутами громадянського суспільства [30].

Як зазначалося на початку цього розділу, проаналізовані документи, що представляють офіційну візію щодо соціокультурних процесів у кон-

тексті національної єдності можуть бути об'єднані у дві групи: вище проаналізовано стратегії розвитку, водночас суспільна інклюзивність потребує залучення також стратегій включення тих груп населення, що з якихось причин є вилученими із загальних процесів. Зауважимо, що соціально значущим питанням є інтеграція в українське суспільство ромської національної меншини, що пов'язано в першу чергу з тим, що роми не мають власної країни і відповідно їхні права не можуть бути захищені нормами міжнародного права; крім того, через свої національні і культурні особливості ця спільнота перебуває в додатковій ізоляції від суспільства [31]. Утім, питання інтеграції ромів найперше потребують розв'язання соціально-економічних проблем, тоді як культурна сфера тут зосереджена здебільшого всередині спільноти, куди практично не потрапляють зовнішні впливи.

Значно масштабніші проблеми як за кількістю людей, яких вони стосуються, так і за рівнем травматизму та складністю розв'язання є ті, що спричинені агресією Росії й окупацією українських територій. Вироблення державної стратегії щодо них є завданням настільки ж важливим, наскільки складним у силу обмеженості інструментарію, коли йдеться про окуповані території та проблеми окремих громадян і спільнот, спричинених російською агресією; рівнем навантаження на всі інститути, покликані працювати із цими проблемами; відсутністю суспільного консенсусу щодо багатьох аспектів питання. Загалом тут можна виділити дві принципові складові: реінтеграція територій та проблеми громадян, яких безпосередньо торкнулась війна.

Хоча реінтеграція тимчасово окупованих територій залишається в центрі уваги, як мінімум експертної та політичної, якщо не громадської, нерозв'язаність цілої низки проблем зберігає свою актуальність.

Одним з елементів виконання цього завдання стало схвалення Кабінетом Міністрів України Стратегії **інформаційної реінтеграції** Донецької та Луганської областей [32]. Ідеться про інституціональні заходи, серед яких налагодження механізму реалізації інформаційної політики органами виконавчої влади на місцевому рівні в Донецькій та Луганській областях і залучення інститутів громадянського суспільства до розроблення та виконання заходів Стратегії. Інструментальні заходи для територій, прилеглих до тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях передбачають нейтралізацію впливу телерадіомовників із тимчасово оку-

пованих територій, забезпечення стійкого і повного покриття територій, прилеглих до тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях, сигналом українських телерадіомовників та ін.

Загалом можна погодитись із доволі багатьма висновками про те, що технічні аспекти інформаційної діяльності – власне, забезпечення трансляції українського мовлення на непідконтрольні території, залишаються пріоритетними для влади. Проте зводити проблему інтеграції мешканців непідконтрольних територій до української громадянської спільноти тільки до забезпечення трансляції видається неефективним. По-перше, необхідно чітко визначити ідеологічне, смислове наповнення контенту, який має транслюватися, з тим, щоб сприяти інформаційній реінтеграції. У розділі 1 йдеться про ефективні маркери, що здатні виступати об'єднуючими смислами, саме за таким принципом є сенс виробляти стратегічні напрями інформування, контент та його зміст. Надзвичайно важливим є вироблення і переконлива трансляція чітких меседжів щодо візії спільного майбутнього в Україні. Важливі меседжі закладено в документі щодо забезпечення процесу комунікації з громадянами, які проживають на тимчасово окупованих територіях (ТОТ) у Донецькій та Луганській областях, яка повинна базуватися, зокрема на таких засадах як утвердження, що Україна – це справедлива держава, у якій панують не лише принцип верховенства права і закону, але також і моральний принцип справедливості: українська держава бере до уваги і розуміє обставини, у яких опинилися тимчасово окуповані території в Донецькій та Луганській областях, внаслідок встановлення та здійснення загального контролю збройними формуваннями Російської Федерації та її окупаційною адміністрацією. Ще один важливий тезис полягає в тому, що тільки європейська інтеграція України може повністю розкрити весь потенціал України як незалежної держави та Донецької і Луганської областей як її невід'ємних частин.

По-друге, важливо наголосити на освітньому та просвітницькому векторах інформаційної політики для реалізації визначених завдань Стратегії. Достатній рівень громадянської компетентності, сформована система національних цінностей, базових економічних, політичних, культурних уявлень є обов'язковою передумовою її ефективності.

Не менш важливо розуміти специфіку аудиторії для якої призначене інформування: окуповані території Криму і Сходу (попри принципіві

відмінності, спільні з інформаційної точки зору риси територій, що перебувають під контролем окупаційних адміністрацій дають змогу говорити про їх населення як одну категорію респондентів); прифронтові зони, населення яких перебуває в стані постійного стресу, зокрема і через інформаційні подразники; загальноукраїнська аудиторія, чиє сприйняття співгромадян на окупованих територіях залежно від ситуації є більше або менше стигматизованим. Погодимось із тим, що зусилля у сфері інформаційної політики щодо сприяння реінтеграції Донецької та Луганської областей мають спрямовуватися на досягнення та розв'язання завдань збільшення рівня сприйняття та довіри громадян до державної політики реінтеграції; зміцнення згуртованості українського суспільства, досягнення прийняттого рівня консенсусу щодо шляхів реінтеграції; подолання дезорієнтованості та поляризації, амбівалентності в суспільних орієнтаціях та настроях, напруги внаслідок негативних настанов, стереотипів серед різних груп населення; зміцнення зв'язків в українському суспільстві, збереження соціальних зв'язків громадян України з громадянами, які проживають на ТОТ [33].

Водночас варто виходити з того, що на окупованих територіях вже можна констатувати сформовану регіональну квазіідентичність, що базується на штучно створеній моделі регіональної соціальної пам'яті, сконструйованих образах «регіонального свого» і «українського чужого». Внаслідок перебування в замкнутому інформаційному середовищі та посилення російського інформаційного впливу мешканці окупованих територій ще більше тяжіють до «сильної руки», патерналізму та інших російсько-радянських цінностей. Тож стратегія інформаційної реінтеграції має спрямовуватись на нейтралізацію цих явищ [34].

На жаль, ще далеко не всі поставлені в Стратегії завдання було реалізовано за час дії документа, термін якого спливає, хоча він поки зберігає свою чинність. На сьогодні вкрай актуальним є оновлення Стратегії інформаційної реінтеграції Луганської та Донецької області та Плану дій щодо її реалізації.

Проблемою іншого рівня є анексія Криму та його реінтеграція в умовах практично унеможливлення використання різних каналів комунікації між цією територією та рештою території України. Метою Стратегії інформаційної реінтеграції Автономної Республіки Крим та м. Севастополя [35] є забезпечення інформаційної реінтеграції тимчасово окупованої

території України, створення інформаційними інструментами передумов для відновлення територіальної цілісності та суверенітету України. Реалізація Стратегії передбачає виконання низки завдань, зокрема реалізацію державної інформаційної політики щодо Криму за принципом «єдиного голосу»; утвердження в українському та міжнародному інформаційному просторі стратегічних наративів обов'язкового відновлення територіальної цілісності України; забезпечення культурно-інформаційних прав усіх мешканців АРК; мобілізацію інформаційними інструментами міжнародної підтримки у справі відновлення територіальної цілісності України. Комунікативними завданнями Стратегії щодо різних аудиторій, які сегментуються за принципом цільових груп, зокрема з урахуванням етнонаціональної та регіональної специфіки, визначено формування в мешканців півострова розуміння невідворотності відновлення територіальної цілісності України та розуміння майбутнього в складі України, відсутності сприйняття процесу відновлення територіальної цілісності як загрози для себе, розуміння політики держави на період тимчасової окупації та потреби використання тих можливостей, які надає Україна своїм громадянам, які проживають на тимчасово окупованій території; формування розуміння в закордонних аудиторій статусу Криму (невизнання спроби анексії Російською Федерацією) та ін.

Також у документі означені загрози реалізації Стратегії, зокрема активні дипломатичні, інформаційні та культурні заходи Російської Федерації, спрямовані на поширення пропаганди про «законність» тимчасової окупації на підставі «права на самовизначення» та про відсутність порушень прав людини на Кримському півострові. Крім того, розкрито характеристики інформаційного середовища, у якому передбачено реалізацію Стратегії, що охоплює три різних виміри: кримський інформаційний простір, загальноукраїнський та міжнародний, включно з інформаційним простором РФ.

Пізніша Стратегія деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя [36] одним із найважливіших елементів політики реінтеграції тимчасово окупованої території визначає застосування інклюзивного суспільного діалогу за участю інститутів громадянського суспільства, залучення їх до процесу підготовки та реалізації політики і механізмів установа та підтримання миру.

Відновлення порушених прав громадян України, що так чи інакше постраждали від агресії РФ, потребує системної роботи як з боку держави, так і місцевих органів влади та громадянського суспільства. З 2014 р. в Україні прийнято велику кількість законів, постанов, концепцій, планів і меморандумів, що мали б винести в пріоритет діяльність держави у сфері відновлення порушених прав. Деякі з цих документів вже втратили свою чинність, але, на жаль, не актуальність.

У 2017 р. в Україні було ухвалено Стратегію інтеграції внутрішньо переміщених осіб (ВПО) та впровадження довгострокових рішень щодо внутрішнього переміщення на період до 2020 р., тож час її дії 1 січня 2021 р. закінчився, а нової довготривалої програми дій на момент втрати чинності документа створено не було. Натомість необхідність прийняття стратегічного плану діяльності держави щодо інтеграції внутрішньо переміщених осіб гостро відчувають як самі переселенці, так і державні та громадські організації всіх рівнів. На загрозливість такої ситуації звертали увагу і наші європейські партнери. Зокрема, фахівці Норвезької ради у справах біженців у своєму дослідженні наголосили, що інтеграція ВПО здебільшого відбувається на місцевому рівні, утім станом на березень 2021 р. в жодній області України не прийнято спеціальної програми інтеграції переселенців, а чинні заходи здебільшого обмежуються індивідуальними виплатами та заходами соціального захисту. Затримка з прийняттям нової стратегічної програми щодо інтеграції ВПО на державному рівні, на думку фахівців Норвезької ради у справах біженців, негативно впливає на розвиток регіональної політики інтеграції ВПО та ефективне бюджетне планування для вирішення проблем переселенців, оскільки місцеві органи влади і самоуправління здебільшого використовували її за основу та як орієнтир для своєї роботи [37].

Тим важливішою подією виглядає схвалення 28 жовтня 2021 р. Кабінетом Міністрів України Стратегії інтеграції внутрішньо переміщених осіб та впровадження середньострокових рішень щодо внутрішнього переміщення на період до 2024 року [38]. Разом із цим документом уряд також прийняв операційний план реалізації Стратегії інтеграції ВПО у 2021–2023 рр. і впровадження середньострокових рішень щодо внутрішнього переміщення на період до 2024 року.

У загальній частині документа зазначається, що через тривалу збройну агресію Російської Федерації проти України для значної частини внутріш-

ньо переміщених осіб внутрішнє переміщення триває роками та вже набуло характеру затяжного. Проте більшість заходів, що вживалися державою до цього часу, є заходами реагування, які певною мірою не відповідають сьогоdnішній ситуації. Водночас пріоритетним напрямом у політиці щодо захисту прав внутрішньо переміщених осіб на найближчий період повинне стати прийняття середньострокових рішень, спрямованих на забезпечення житлом, працевлаштування, соціальний захист внутрішньо переміщених осіб, доступ до освіти, медичної допомоги, документів, які посвідчують особу та підтверджують громадянство України, залученості до прийняття рішень на місцевому рівні та користування інструментами місцевої демократії, впровадження яких значним чином сприятиме інтеграції внутрішньо переміщених осіб у приймаючі територіальні громади.

Стратегія спрямована на вдосконалення державної політики у сфері захисту прав внутрішньо переміщених осіб та здійснення державою всіх належних та доступних для людей заходів для розв'язання проблем, пов'язаних із негативними наслідками внутрішнього переміщення, яке виникло внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України.

Попри низку суттєвих критичних зауважень і конкретних пропозицій до тексту нової Стратегії інтеграції ВПО до 2024 р. сам факт прийняття цього документа усіма учасниками українського суспільства оцінений як безумовно позитивний крок. Схвально зустріли новий стратегічний документ у сфері захисту прав ВПО і наші міжнародні партнери. Великі сподівання покладаються в суспільстві на те, що нова Стратегія інтеграції ВПО стане більш реальним, і, що важливіше, більш реалізованим документом у сфері захисту прав внутрішньо переміщених осіб в Україні.

На завершення розгляду національних соціогуманітарних стратегій варто звернутися до прагнення України посилити безпекову складову держави в системі колективної безпеки, що зумовлює актуальність питання європейської та євроатлантичної інтеграції України. З метою досягнення стратегічного курсу України на набуття повноправного членства в Організації Північноатлантичного договору та забезпечення його підтримки громадянами сформовано Стратегію комунікації з питань євроатлантичної інтеграції України на період до 2025 року [39].

Стратегія спрямована на налагодження системної інформаційної взаємодії (комунікації) під час реалізації стратегічного курсу євроатлантичної

інтеграції та підвищення рівня поінформованості українського суспільства щодо відповідних реформ. Результатом реалізації Стратегії має стати наближення теми євроатлантичної інтеграції України до цільових аудиторій через інтенсивну інформаційну взаємодію (комунікацію) з питань євроатлантичної інтеграції, акцент якої має бути перенесений із поширення інформації про НАТО та військове співробітництво України з цією Організацією на висвітлення внутрішньодержавних реформ і заходів євроатлантичної інтеграції, спрямованих на досягнення Україною критеріїв членства в Організації Північноатлантичного договору, що сприятиме політичному, економічному, оборонному, військовому, ресурсному, безпековому та правовому розвитку держави, відчутному для Українського народу.

Підсумовуючи проведений огляд, варто наголосити на тому, що в кризових умовах, нестабільної внутрішньої та зовнішньополітичної ситуації, пошук, з усіма помилками та перемогами цього процесу, ефективних інструментів та механізмів стратегічного розвитку країни, так чи інакше спрямований на відновлення і розвиток її стратегічного потенціалу та розбудови держави в цілому. Довгострокова ефективна робота за проблемними питаннями та перспективними напрямками, їх подолання та розвиток визначаються правильним вибором стратегічних орієнтирів, що дають змогу якнайкраще реалізувати потенційний людський капітал та інші ресурси.

4.3. Проблеми вимушених переселенців у контексті соціогуманітарних процесів

Уже восьмий рік поспіль Україна переживає найбільшу у своїй історії гуманітарну кризу, пов'язану з окупацією Кримського півострова та збройним конфліктом на території Донецької і Луганської областей. Одним із наслідків цих подій стало те, що майже 3,5% громадян нашої держави стали внутрішньо переміщеними особами, вимушеними покинути власні домівки і території та переселитися до інших областей країни. У результаті воєнного конфлікту з'явилася лінія зіткнення довжиною 420 км, а 3,4 млн українських громадян потребують постійної допомоги [40].

Питання ВПО на восьмому році військового конфлікту на Сході України та окупації Криму так і не увійшло повноцінно в дискурс громадсько-

політичного обговорення в інформаційному просторі держави: експерти констатують низький рівень обговорення проблеми в медіа [41]; **проблема внутрішнього переміщення залишається недостатньо репрезентованою та проговореною у всіх формах наративів в Україні**. Ідеться не лише про інформаційну присутність, а й про той факт, що для оцінки справжньої ситуації з ВПО не вистачає якісного та централізованого аналізу [42].

Ця проблема сягає нечіткості та невідповідності міжнародним стандартам визначення статусу ВПО [43], оскільки в міжнародному праві внутрішнє переміщення існує як констатація фактичного стану особи. Згідно з міжнародними документами громадяни перестають розглядатися як ВПО, коли вони більше не потребують жодної спеціальної допомоги і захисту та можуть користуватися своїми правами без дискримінації, що виникла через їхнє переміщення [44].

Вразливість ситуації посилюється тим, що в різних нормативних актах міжнародних організацій ідеться про більш широку категорію – населення, постраждале від конфлікту, у той час як у правовому полі України фігурує тільки внутрішньо переміщена особа. В українських реаліях довідка ВПО фактично виступає дозвільним документом доступу до всіх державних послуг, оскільки тільки вона, в умовах відсутності права власності на нерухомість у новому місті проживання, підтверджує зв'язок переселенця з новою громадою. Таким чином, через необхідність і обов'язковість постійного підтвердження свого статусу ВПО відбувається певна правова і соціальна дискримінація вимушених переселенців порівняно з іншими категоріями українського суспільства.

Різноманітні вимоги і обмеження під час оформлення в Україні спеціального статусу переселенця призвели до ситуації, коли **державою не володіє чітким уявленням про узагальнений портрет ВПО** – їх чисельність, соціальний стан, регіони переміщення, рівень інтеграції в нових громадах, коло вирішених питань і нерозв'язаних проблем. Навіть створення 2016 р. спеціального реєстру ВПО не змогло повністю зняти цю невизначеність. Соціальний портрет переселенців в Україні практично мало досліджений, проте навіть ті відомості, якими оперують міжнародні, державні та громадські інституції засвідчують суттєві зміни після переселення. За даними МОМ, відбулася вимушена професійна переорієнтація частини переселен-

ців, пріоритетними сферами працевлаштування для яких у таких обставинах стали транспорт, торгівля, послуги та обслуговування. Найменше проблем із працевлаштуванням мали переселенці, чії підприємства (банківські установи, великі торговельні мережі, навчальні чи медичні заклади, комерційні установи тощо) були централізовано перевезені на підконтрольні Україні території [45]. Утім, працевлаштування свідчить не тільки, і не стільки про рівень та можливості мати роботу. Працевлаштування виступає і джерелом коштів на прожиття, і водночас найважливішим засобом самореалізації та адаптації до нових умов. Дослідження 2021 р. підтвердило, що більшість ВПО відчують погіршення свого матеріального становища після переселення через нижчу зарплату на новому місці та відсутність достатньо оплачуваної роботи в приймаючій громаді [46, с. 29]. У переселенців і досі менше соціального капіталу, ніж у місцевого населення, а освіта та досвід роботи ВПО не завжди відповідають попиту на місцевому ринку праці [46, с. 14].

Зазначені проблеми, що виникли ще у 2014–2015 рр. на початку масового переселення українців на підконтрольні уряду території, не тільки не втратили своєї актуальності та гостроти і сім років поспіль, але й спричинили нові виклики як для самих переселенців, так і для приймаючих територій і громад.

На різні аспекти проблеми трансформації соціального статусу переселенців звертають увагу фахівці Інституту економіки промисловості Національної академії наук України. Вчені констатували, що переселенці, залишивши свою соціальну групу і втрачаючи свій попередній статус, унаслідок різних, як правило, незалежних від них причин, у багатьох випадках вже не здатні увійти до інших соціальних груп, тобто одержати новий статус. ВПО фактично втратили статус членів тих територіальних громад, де жили раніше, і не отримали в юридичному сенсі цей статус за новим місцем поселення за винятком тих випадків, коли вони отримали нерухомість. У такому разі, наголошують вчені, ВПО взагалі можуть випадати із соціальної ієрархії [47, с. 163].

Аналіз можливостей і наслідків впливу переселенців на розвиток територіальних громад виявив, що для працездатного контингенту негативні наслідки пов'язані з високим рівнем незайнятості або із зайнятістю, яка не відповідає їхньому освітньо-професійному рівню. Натомість і для самої

громади створюється додаткова конкуренція, яка супроводжується напруженістю на ринку праці [47, с. 251]. Водночас більшість об'єктів соціальної інфраструктури виявилася не готовими до різких коливань чисельності населення під час внутрішнього переміщення.

Для самих ВПО обставини вимушеного переселення стали причиною різкого зниження рівня матеріального добробуту, і багато хто зі статусу «матеріально забезпечених» перейшов у статус «нових (раптово) бідних» [48]. Отже, вже 2016 р. і міжнародні, і українські фахівці вказували на суттєві зміни в економічному становищі внутрішньо переміщених осіб, трансформацію їхнього соціального і професійного статусів, складнощі адаптації на новому місці проживання. Попри певні намагання української влади й органів місцевого самоврядування акцентувати увагу на розв'язанні зазначених проблем, вони зберігаються і дотепер.

Загалом в Україні на сьогодні розроблено шість спеціальних житлових програм, якими можуть скористатися вимушені переселенці з Криму та окремих районів Донецької та Луганської областей, однак рівень їх фінансування суттєво різниться, що дозволяє вважати більш-менш реальними лише три з них.

Загалом, як підтверджують експерти МОМ, доступ до житла і засобів до існування, забезпечення прогнозованого доходу родини є головними чинниками, що впливають на рішення внутрішньо переміщених осіб залишитися в місцях нинішнього проживання, повернутися до невідконтрольних Україні територій або продовжити переміщення, зокрема і за кордон [49, с. 2].

Немаловажним чинником необхідності зміни стратегічних підходів та збільшення уваги держави до проблем ВПО є те, що процес переміщення, який розпочався 2014 р., не зупинився і дотепер. Його темпи та інтенсивність суттєво зменшилися, проте він продовжується. Вимушена міграція українців з окупованих територій пов'язана з різними причинами, дослідження яких є темою окремого аналізу. Натомість, на наш погляд, варто спеціально виділити один з аспектів нинішнього процесу переселення, оскільки він має надважливе значення не тільки для сьогодення, але й для майбутнього української держави.

Особливу категорію тих, хто сьогодні виїжджає із зони конфлікту на Донбасі та окупованого Криму становить молодь. Однією з причин,

яка спонукає молодих українців до переїзду на підконтрольні території, є вступ до українських закладів вищої освіти. Кількість абітурієнтів, що вступають до українських вишів з кожним роком збільшується, утім значно повільніше, ніж можна було б очікувати. Це пояснюється тим, що молодь, яка прийняла рішення вступати до українських вишів, має інші стартові умови, ніж їх однолітки з підконтрольних територій. У більшості сучасних випускників-абітурієнтів Криму та ОРДЛО свідомі уявлення про Україну склалися під тиском інформаційної політики на окупованих територіях і певних обмежень життя у так званих ЛДНР.

До того ж на окупованих територіях боротьбу за українських випускників активно ведуть російські заклади вищої освіти.

Важливу роль для організації вступу випускників з АР Крим та непідконтрольної території Донбасу до українських вишів відіграє спеціальна державна програма, що розпочалася з 2016 р. і завдяки якій за процедурою спрощеного вступу абітурієнт через будь-які канали зв'язку звертається до обраного ним закладу вищої освіти й може отримати запрошення через електронну пошту. На сайтах Міністерства освіти і науки України та «Доступна освіта» подано всю інформацію про роботу освітніх центрів, покрокові інструкції для абітурієнтів для вступу до 226 закладів вищої та фахової передвищої освіти, підпорядкованих Міністерству освіти і науки, Міністерству культури та інформаційної політики, Міністерству охорони здоров'я, Міністерству внутрішніх справ і Міністерству фінансів України [50].

Проте для вступу навіть через освітні центри на встановлені державною квотою спеціальні бюджетні місця для випускників з АР Крим та непідконтрольних територій Донбасу абітурієнтам необхідно провести суттєву самостійну підготовчу роботу, оскільки в центрі випускник має скласти два іспити державної підсумкової атестації з української мови та історії України, а також профільний предмет, встановлений обраним вишем. І якщо профільний предмет абітурієнт вивчає в межах шкільної програми, то підготовка до державної підсумкової атестації з української мови та історії України є тільки свідомим вибором з вивчення дисциплін, які з початку військового конфлікту і захоплення українських територій проросійськими бойовиками виключені з переліку шкільних предметів. Зважаючи на те, що військовий конфлікт триває вже восьмий рік, більшість

цьогорічних випускників лише в початкових класах у шкільних умовах вивчали українську мову, літературу та історію.

Враховуючи вищезазначене, результати вступу виявляються більш вагомими. За даними Міністерства освіти і науки України, 2016 р. до наших вишів через освітні центри «Крим-Україна» і «Донбас-Україна» вступили випускники з тимчасово окупованих територій – 153 з АР Крим і 855 осіб з непідконтрольних територій Донецької та Луганської областей (загалом 1008 випускників). У 2019 р. було 265 кримчан і 1600 жителів Донбасу (1865 випускників). У 2020 р. відповідно – 397 і 1629 осіб (2026 випускників) [51]. Загалом із 2014 р. через освітні центри до українських вишів вступили близько 9000 абітурієнтів із Криму та Донбасу [52].

Сприяння цим процесам як на рівні інституційної підтримки, так й інформаційне, зокрема й формування усвідомлення їх важливості не лише в спільнотах українців, що опинилися на окупованих територіях, а й на загальноукраїнському рівні, є важливим завданням державної політики реінтеграції сьогодні й на перспективу. Важливо вчасно виявляти та розв'язувати ті проблеми, що виникають у зв'язку з неминучим існуванням «сірого поля» нормативного регулювання життя на окупованих та вільних українських територіях. Доцільно створити (чи уповноважити існуючий) відповідальний орган чи установу, які могли б вносити відомості про зареєстроване місце проживання на тимчасово окупованій території.

Загалом питання комунікації та інформаційних зв'язків є вкрай важливим чинником соціальної адаптації не лише молоді, а й усіх категорій вимушених переселенців. У цьому важливу роль відіграють інформаційні стратегії інтеграції ВПО на рівні держави, громадських організацій і ЗМІ, налаштованість масмедіа на співпрацю з переселенцями, їх залучення до формування комунікаційної політики щодо внутрішнього переміщення. Як стверджують фахівці, важливим чинником адаптації студентів із непідконтрольних територій у новому середовищі є участь у волонтерських і громадських організаціях. До них часто входить молодь із різних регіонів України, тож студенти з тимчасово окупованих територій можуть швидко налагодити взаємини з багатьма своїми однолітками. Така громадська активність дає змогу уникнути певної соціальної ізоляції та відчуття відокремленості від свого оточення, що виникають у частини «нових» молодих переселенців через брак соціальних зв'язків у новому

середовищі і комунікацію переважно з вихідцями з тимчасово окупованих територій [53].

Семирічний досвід існування в українській державі масштабної трагедії вимушеного переселення, викликаної військовим конфліктом на Сході України та анексією Криму, засвідчує, що в інформаційному просторі не відбувається всебічного обговорення різноманітних аспектів соціокультурних проблем внутрішньо переміщених осіб. Утім, односторонність зображенням проблем переселенців може мати серйозні негативні наслідки. Зокрема, під впливом суспільних комунікаційних заходів та інформаційного простору, де ВПО представлені виключно як неблагополучна в матеріальному і соціальному плані категорія населення, може формуватися стереотип особи вимушеного переселенця, що позначатиметься не тільки на сприйнятті українськими громадянами представників цієї верстви наших співвітчизників, але й на самих переселенців. На цю особливість сприйняття певних груп населення звертає увагу американська дослідниця М. Кідд, що вивчала архетипи та стереотипи окремих груп. Вона зазначає, що стереотипи як певні умовності легко використовувати як заміну для більш широкого представлення характеру людини [54]. Зображення журналістами архетипів окремих персонажів, щоб посилити сформовані стереотипи, закріплює негативні образи цілих груп у суспільстві. У деяких випадках відсутність різнопланової репрезентації в поєднанні зі стереотипними образами може призвести до самообмеження і спроб вписатися у встановлені суспільством ролі замість формування інших варіантів соціальної поведінки. Таким чином, результатом необ'єктивного відображення ВПО в інформаційному просторі може стати посилення в переселенців проявів патерналістських настроїв, поведінкових стереотипів, що характеризуються споживацтвом, пасивністю та надмірною вимогливістю до інших.

Тим більш небезпечними виявляються українські реалії, де навіть у тій частині повідомлень у засобах комунікації, що присвячена питанням життя ВПО, увага акцентується не стільки на потребах переселенців, скільки на діяльності політиків, бізнесменів, представників місцевої влади, які час від часу проявляють «сплески» уваги до проблем цієї категорії населення. Журналісти зрідка звертаються по коментар до самих переселенців, часто

висвітлюючи ВПО як недостатньо ініціативну категорію населення [55, с. 158].

Натомість така репрезентація внутрішньо переміщених осіб не відповідає дійсності. Попри величезну кількість великих і малих проблем внаслідок вимушеного переміщення переселенці досягли значних результатів і суттєвого прогресу як особисто, так і групами в нових громадах.

Прикладом успішності суспільних ініціатив ВПО можна вважати діяльність громадської організації «КримSOS». Започаткована з ініціативи трьох волонтерів, котрі з перших днів окупації Криму 2014 р. створили сторінку в мережі «Фейсбук», аби надавати оперативну та перевірену інформацію про ситуацію на українському півострові, сьогодні вона виросла в потужну команду співробітників і волонтерів. Наразі «КримSOS» працює з 73 ініціативами переселенців у 15 областях України. Організація за час свого існування пройшла шлях розвитку від ініціативи, що надає екстрену допомогу внутрішньо переміщеним особам, до експертної організації, яка за підтримки та партнерства УВКБ ООН сприяє розвитку громадських ініціатив переселенців з Криму та Донбасу. Справжньою ознакою успішності та інтегрованості ВПО, на думку керівника «КримSOS» Д. Савченка, є те, що вони перестають опікуватися виключно переселенцями, а починають піклуватися про всіх мешканців України загалом, на місцевому чи навіть на державному рівнях [56].

Серед успішних культурно-просвітницьких ініціатив внутрішньо переміщених осіб в Україні важливе місце посідає громадська організація «Кримська родина». А. Куртсеїтова 2014 р. разом з іншими активістками, які змушені були покинути рідний Крим, розробила культурний проєкт для дітей та молоді з числа переміщених кримських татар. Проєкт розпочався з простої ініціативи і зміг реалізуватися до рівня Культурного центру кримських татар, яким керує громадська організація «Кримська родина». Тепер у громадській організації, яку очолює А. Куртсеїтова, багато напрямів діяльності [57].

Саме в цій організації народилась ідея втілити мрію багатьох поколінь кримських татар і створити книгу, у якій історія корінного народу Криму була б викладена в повному обсязі, написана зрозумілою мовою і мала б привабливу форму – з ілюстраціями та гарним оформленням. У 2020 р. Український культурний фонд підтримав проєкт «Кримської родини» під

назвою «Кримські татари: Історія. Культура. Мистецтво», у межах якого відбувся випуск навчального посібника «Історія Криму та кримськотатарського народу» [58].

При громадської організації «Кримська родина» створено єдиний дитячий кримськотатарський культурно-освітній центр, організація проводить уроки історії Криму, які відвідують діти переселенців, а також усі українці, яких цікавить правдива історія Криму і кримськотатарського народу [59].

Реальним підтвердженням соціальної адаптації та інтеграції ВПО в нову спільноту можна вважати не тільки створення умов для якісного життя на новому місті, а й прагнення переселенців плідно працювати на користь всієї громади. Свідченням такого прагнення можна вважати зацікавленість переселенців в активній участі в місцевих програмах, публічному житті нових територіальних громад, використанні різних інструментів демократичного самоврядування на місцях. Відповідні ініціативи існують у різних сферах життя територіальної громади – підприємництва, житлового будівництва, освіти, медицини, соціального захисту, культури тощо. Вони затверджуються органами місцевого самоврядування та фінансуються з місцевого бюджету, тож абсолютно логічним є спрямованість цих ініціатив саме на членів місцевих громад. Проте вже на початку такої співпраці можуть виникати реальні проблеми як для переселенців, які юридично залишаються «невидимками» для приймаючих об'єднаних територіальних громад, так і для органів влади ОТГ. Оскільки за українським законодавством ВПО не вважаються місцевими мешканцями, переселенці не включаються до програм місцевого самоврядування та відповідних розрахунків бюджетних асигнувань як на етапі планування, так і на етапі отримання й реалізації бюджетних субвенцій та кошторисів. Тож на місцевому рівні виникають певні диспропорції щодо намірів органів влади приймаючих громад підтримувати переселенців та залучати їх до місцевих програм через брак правових підстав і фінансових можливостей.

Виходом із ситуації можуть стати спеціальні заходи й ініціативи, спрямовані на різні категорії населення, зокрема й переселенців, що окремо повинно зазначатися в програмних завданнях і асигнуваннях. На жаль, державні програми, розроблені спеціально для бізнес-підтримки ВПО, практично відсутні. Натомість активну підтримку в цій сфері виявляють різні міжнародні організації та держави-партнери України. Реальним шля-

хом розв'язання проблем ВПО на місцевому рівні є залучення фінансових і матеріальних ресурсів через гранти і донорські програми міжнародних фондів та установ, використання можливостей українського і світового бізнесу, пропозицій європейських партнерів [60].

Серед тих установ і організацій, що активно долучилися до співпраці з місцевими громадами варто виділити Данську Раду у справах біженців (Danish Refugee Council – DRC) та її підрозділ – Данську Групу з розмінування (Danish Demining Group – DDG). Як незалежна неурядова, неприбуткова гуманітарна організація DRC–DDG ставить за мету надання захисту від переслідування біженцям та внутрішньо переміщеним особам (ВПО), а також пошук довгострокових рішень проблем біженців і переселенців.

Вагомий внесок у розбудову співпраці з органами державної влади і місцевого самоврядування проводить офіс Агентства ООН у справах біженців (УВКБ ООН) в Україні. Починаючи з 2014 р., УВКБ ООН тісно співпрацює з урядом України і громадськістю, надаючи правову, матеріальну та соціальну підтримку самостійно та в партнерстві з іншими міжнародними і місцевими організаціями. Данська Рада зосереджує свою діяльність на захисті прав і свобод ВПО, поліпшенні умов їхнього життя та знаходженні для них довгострокових рішень; працює над створенням можливостей для громад біженців, внутрішньо переміщених осіб та інших осіб, котрі постраждали внаслідок конфлікту на всій території України.

Ще одним прикладом такої співпраці місцевих громад і міжнародних фондів є діяльність благодійного фонду «Карітас», який має понад 30 регіональних організацій у 15 областях України. БФ реалізує свою діяльність, у тому числі й за рахунок фінансової підтримки уряду Німеччини. Велику роботу у сфері підтримки внутрішньо переміщених осіб в Україні проводить і Міжнародна організація з міграції. За період 2015–2020 рр. в Україні майже 6 тис. переселенок та жінок, які постраждали від конфлікту, отримали гранти на професійне навчання, самозайнятність та мікропідприємництво (в Україні жінки становлять понад 60% внутрішньо переміщених осіб, тому значна частина програм МОМ направлена на гендерні ініціативи підтримки ВПО) [57].

Надійними партнерами у справі розбудови ініціатив і програм із вирішення питань ВПО та адаптації їх у приймаючі громади виступають

як зарубіжні організації (Програма розвитку ООН, Офіс Ради Європи в Україні, Агентство США з міжнародного розвитку (USAID), Норвезька рада у справах біженців (NRC), Фонд «Освіта для демократії» тощо), уряди країн-партнерів (Данії, Канади, Нідерландів, Німеччини, Норвегії, Польщі, Швейцарії, Швеції, Японії), так і вітчизняні фонди та установи (ГО «КримSOS», ГО «Донбас SOS», БФ «Право на захист» тощо).

Досвід внутрішнього переміщення в Україні доводить, що найбільш активно переселенці намагаються навчитися основам підприємницької діяльності, оскільки часто на новому місці не можуть знайти вакансій, які б відповідали їхньому професійному рівню і сфері працевлаштування. До того ж програми і гранти міжнародних організацій та благодійних фондів спрямовані на тих переселенців, які займають активну життєву позицію, здатні кардинально змінити не тільки місце проживання, а й сферу життєдіяльності, самостійно шукають виходу зі складних життєвих обставин, у яких опинилися. А на це, перебуваючи в стані вимушеного переміщення, спроможні далеко не всі громадяни. Відтак вважати, що кожний переселенець зможе самостійно організувати за рахунок грантів чи будь-якої іншої допомоги власну справу, створить для себе, а може й для інших осіб робоче місце і фундамент для життєзабезпечення, було б вкрай помилковим уявленням. Як свідчить статистика, навіть за умов мирного життя та звичних обставин лише 5–10% загального населення є успішними підприємцями, бо для цього потрібні не тільки бажання, але й спеціальні знання, особливі риси характеру і хист [61, с. 15]. Тим більш важливими виглядають успіхи внутрішньо переміщених осіб, які впоралися зі складними життєвими обставинами та завдяки своїй наполегливості і сумлінній праці створили успішні комерційні проекти.

Представники ВПО за період вимушеного переміщення показали неабияке зростання в розвитку власних ініціатив, які одночасно змінюють на краще життя й приймаючі громади. Навколо активістів із числа переселенців і місцевих мешканців створюються нові громадські організації, метою яких є вже не тільки захист прав ВПО і допомога в розв'язанні їхніх чисельних проблем, але й налагодження суспільного діалогу з місцевою і центральними органами влади в інтересах всієї об'єднаної територіальної громади, що стала новим домом для ВПО.

Попри різні умови і можливості для роботи практично в кожній області України створено ініціативні групи ВПО. Вони виконують дуже різну

важливу і корисну роботу, об'єднуючи навколо себе креативних, активних та наполегливих громадян як з числа переселенців, так і представників місцевих громад, на практиці долучаються до вирішення окремих питань різних категорій населення. Опинившись у складних умовах вимушеного переселення, ВПО часто стають активними ініціаторами розвитку місцевих громад, фундаторами нових суспільних ініціатив.

Оцінка результативності системного вирішення проблем ВПО багато в чому залежить від наявності чітких програмних засад на державному рівні, що будуть реалізовані різноманітними програмами і заходами на місцях. Саме тому чи не найбільш нагальною потребою часу для вирішення питань вимушених переселенців у контексті соціокультурних процесів в Україні постає необхідність підготовки стратегічного плану дій української держави на майбутній період. Річ у тім, що чинна в Україні Стратегія інтеграції внутрішньо переміщених осіб та впровадження довгострокових рішень щодо внутрішнього переміщення передбачена на період до 2020 року, тож час її дії вже вичерпано. Однак нової довготривалої програми дій так і не створено, попри оголошення намірів і оприлюднення різноманітних планів. Інтеграція ВПО здебільшого відбувається на місцевому рівні, утім станом на березень 2021 р. в жодній області України не прийнято спеціальної програми інтеграції для ВПО, тоді як чинні заходи інтеграції здебільшого обмежуються індивідуальними виплатами та заходами соціального захисту. Міжнародні експерти вважають основними причинами такого стану відсутність всебічного розуміння питань інтеграції ВПО та відсутність загальнодержавної політики інтеграції ВПО. Отже, місцеві органи влади і самоврядування здебільшого чекають прийняття Національної стратегії інтеграції ВПО та довготривалих рішень на новий період, щоб використовувати її як основу та як орієнтир для своєї роботи [62]. Затримка з прийняттям нової стратегічної програми щодо інтеграції ВПО на державному рівні негативно впливає на розвиток регіональної політики інтеграції ВПО та ефективне бюджетне планування для розв'язання цих проблем.

Нова загальнодержавна програма інтеграції ВПО має базуватися також і на затвердженій Указом Президента України і прийнятій у березні 2021 р. Національній стратегії з прав людини. Серед очікуваних результатів ця Стратегія передбачає прийняття загальнодержавної політики інтеграції внутрішньо переміщених осіб, що відповідає Керівним принципам ООН

щодо переміщення осіб усередині країни, стандартам Ради Європи щодо прав, свобод і законних інтересів внутрішньо переміщених осіб, а також основоположним документам у сфері захисту прав людини [63].

Важливою умовою розробки довготривалих рішень щодо внутрішньо переміщених осіб має стати партисипативний підхід, який передбачає свідому активну участь громадян у формуванні, виробленні та реалізації політичних та інших життєвих рішень. Ігнорування ролі переселенців та громадян, чий права постраждали внаслідок конфліктів, може стати каталізатором маргіналізації окремих категорій ВПО, привнесення дестабілізаційних ризиків у процеси інтеграції вимушених переселенців на нових місцях проживання. На тому, аби напрацювання довготривалих стратегій для ВПО базувалося на принципах партисипативної демократії, активно наполягають самі переселенці, які за сім років вимушеного переселення змогли довести спроможність креативно мислити і самостійно вирішувати цілий комплекс складних проблем.

Підсумовуючи проведений аналіз різних аспектів проблем вимушених переселенців у контексті соціокультурних процесів, варто зазначити, що попри тривалий період існування вимушеного переселення, багато питань організації життя ВПО на новому місці залишається невирішеними. Відсутність стратегічних підходів у задоволенні потреб ВПО проявляється і у формуванні в українських реаліях особливого правового статусу внутрішньо переміщеної особи, що додатково ускладнює процес соціальної адаптації переселенців. На державному рівні так і не склалося чітке усвідомлення узагальненого соціального портрету ВПО, їх чисельність, соціальний стан, регіони переміщення, рівень інтеграції в нових громадах, коло вирішених і невирішених питань. Надзвичайно важливим чинником необхідності розробки стратегічної державної програми щодо відновлення прав ВПО є продовження дотепер процесу переміщення, хоча і з суттєво меншими масштабами.

Накопичений за роки досвід вимушеного переселення в Україні, спричиненого військовим конфліктом на Сході та анексією Криму, свідчить про недоліки в інформаційній політиці держави. В українському комунікаційному просторі фактично відсутнє всебічне обговорення різноманітних аспектів проблем внутрішньо переміщених осіб, що викликає односторонній характер їх висвітлення окремими інформаційними матеріалами.

Серед найважливіших потреб, як і раніше, зберігає свою надзвичайну актуальність проблема житлового забезпечення. Запропоновані державою рішення допоки не мали серйозних результатів, і поява нових житлових програм навряд чи зможе зняти гостроту проблеми житла.

Більш успішними виявилися програми співпраці з міжнародними партнерами у сфері працевлаштування і професійної переорієнтації ВПО. Активні дії громадських організацій і благодійних фондів, співпраця з місцевими територіальними громадами сприяли професійній адаптації переселенців, залученню ВПО до соціальних програм, створенню за їх участю нових креативних ініціатив і суспільних проєктів.

Тож вирішення важких завдань наслідків тривалого переміщення понад 3% населення України вимагає трансформації сучасних стратегій і пошуку нових нестандартних рішень. Тільки за умов належної підтримки на міжнародному, державному і місцевому рівнях загальні зусилля всіх зацікавлених сторін можуть стати підґрунтям для кардинальних змін у розв'язанні складних соціокультурних проблем вимушеного переміщення в Україні і відновлення порушених прав переселенців.

ЦИФРОВА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ТА СТРАТЕГІЯ ЇЇ КОНСОЛІДАЦІЇ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ

5.1. Міжнародний досвід західних держав у регулюванні культурної політики та створенні цифрового ресурсу культурної спадщини

Соціокультурна дезінтеграція є великою проблемою, яку давно пробують подолати багато країн з мультикультурною складовою та відповідною інфраструктурою. У пошуках способів зняття внутрішньої напруженості та створення сприятливих умов для проведення політики консолідації суспільства протягом ХХ – початку ХХІ ст. провідними державами напрацьований реальний досвід вирішення цього питання. Одним з найефективніших засобів стала консолідація за допомогою визначення принципів культурної політики, інтеграції культурної спадщини, яка представлена різними компонентами культури. Такого висновку дійшла Рада Європи під час аналізу культурної стратегії цифрової бібліотеки, яка започатковувалась як нова Александрійська бібліотека, – «Європіана» в майбутньому. Підкреслювалося, що подальший розвиток цифрової економіки базується на врахуванні соціальних викликів і тісно пов'язаний зі створенням цифрового ресурсу культури як консолідаційного фактора. «На мою думку, культурна сторона нашого континенту настільки ж важлива, як і наше економічне охоплення країн Європи. Європа може й повинна стати справжньою, яскравою екосистемою в 21 ст., як сильна спільнота, заснована на вирішенні екологічних, цифрових та соціальних викликів», – зазначає Т. Бретон (*Thierry Breton*), Європейський комісар з питань внутрішнього ринку та послуг [42].

Загальні питання культурної спадщини та її ролі у розвитку суспільства, шляхи збереження та доступу до неї, а останнім часом – місце культурної спадщини в глобальній мережі, стали об'єктом спеціальної уваги ЮНЕСКО та інших міжнародних організацій. Занепокоєні питаннями збереження культурної спадщини під час збройних конфліктів, внутрішньої напруженості у мультикультурних суспільствах, вони спрямували розвиток основних принципів культурної політики заради миру. З 21 січня 2008 р. ЮНЕСКО є членом Міжнародного Центру впровадження програм Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури.

Україна є членом ЮНЕСКО та має власну Національну комісію у справах ЮНЕСКО, бере участь у виконанні деяких програм ЮНЕСКО, в тому числі у галузі культури, працює в деяких міжнародних комісіях; діють національні комітети, комісії та міжнародні центри. Однак у цілому діяльність Національної комісії в галузі формування ресурсів національної культурної спадщини не можна визначити як активну.

Діяльність ЮНЕСКО в галузі культури охоплює сфери збереження та відродження матеріальної і нематеріальної культурної спадщини; розвиток мистецтв; сприяння розвитку сучасних культур; сприяння поверненню втрачених культурних цінностей країнам їхнього походження; поширення книг і читання шляхом сприяння розвитку книговидавничої справи; розвиток індустрії культури та розробку політики в галузі культури; захист авторських і суміжних прав; аналіз взаємозв'язку між культурою та суспільним поступом, врахування культурного фактора у розвитку суспільства; розвиток культурного плюралізму та міжкультурного діалогу.

Серед основоположних документів ЮНЕСКО – «Конвенція щодо захисту культурних цінностей на випадок збройного конфлікту» (1954); «Декларація Мехіко щодо політики у сфері культури» (1982); «Всесвітня доповідь по культурі, 2000+: «Культурна різноманітність, конфлікт та плюралізм» (2000); «Декларація та Програма дій в галузі культури миру» (1999); «Всесвітня доповідь з освіти» (2000); «Декларація принципів толерантності» (1995); «Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини» (1972); «Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини» (2003); «Конвенція про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження» (2005); «Конвенція ЮНЕСКО

про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності» (1970) тощо.

Питання тісного зв'язку культури з розвитком інформаційного суспільства порушувалось у 90-х роках ХХ ст., зокрема, у Програмі «Інформаційне суспільство для всіх» (1996 р.), на Всесвітньому саміті з інформаційного суспільства (1998), а також у Всесвітніх доповідях «До суспільства знань» та «Інформаційне суспільство для всіх» (1996). Однією з фундаментальних стала прийнята за сприяння ЮНЕСКО програма «Пам'ять світу», яка націлена на збереження культурної спадщини людства в найкращих її зразках (1992). Крім того, прийнято хартії та декларації у галузі цифрової спадщини та цифрової культури, зокрема Ванкуверську декларацію «Пам'ять світу в епоху цифрових технологій: оцифрування і збереження» (2012), «Хартію про збереження цифрової спадщини» (2003), створено Міжнародну програму Громадських мультимедійних центрів та програму ЮНЕСКО з аудіовізуальної спадщини тощо.

Одним з важливих результатів діяльності ЮНЕСКО стало привнесення в суспільну свідомість великого значення культури і освіти не лише для прогресу людства взагалі та держав і народів зокрема, а й для розвитку взаєморозуміння між людьми і зближення народів. Архіви, бібліотеки та музеї стали базовими суспільними інституціями ЮНЕСКО, в архівній, бібліотечній та музейній галузях були створені міжнародні організації, що беруть безпосередню участь у розробці всіх основоположних документів ЮНЕСКО. Йдеться про Міжнародну раду архівів (МРА), Міжнародну федерацію бібліотечних асоціацій та установ (ІФЛА), Міжнародну раду музеїв (МРМ).

В Україні, яка приєдналася до усіх декларацій ЮНЕСКО, також є закони та нормативні акти України, пов'язані з культурою: Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» (1999); Закон України «Про музеї та музейну справу» (1995), Закон України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» (1993); Закон України «Про охорону культурної спадщини» (2000); Закон України «Про культуру» (2010); Положення про Державний реєстр національного культурного надбання (далі ДРНКН) (1992); Наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Методики віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних» (2016); затверджена постановою Кабінету Міністрів

України Програма збереження бібліотечних та архівних фондів на 2000–2005 рр. (1999) тощо.

Цей період діяльності ЮНЕСКО фактично був підготовчим етапом до розробки наступного стратегічного етапу, пов'язаного зі створенням та реалізацією концепції конвергенції культури та консолідації культурної спадщини різних народів для вирішення питань в умовах конкретного створення мережевого інформаційного культурного простору Європи та світу.

Реалізація концепцій культурної політики країн ЄС у галузі культури супроводжувалася створенням міжнародних робочих груп, започаткуванням проєктів і програм, затвердженням методик, націлених на узгодження усіх параметрів підготовки мережевого ресурсу та інформаційно-технологічних платформ, розробкою комплексних технологій консолідації культурної спадщини, що також потребувало значного часу.

Утворення Європейського Союзу та розробка його стратегій у галузі культури відіграли значну роль у формуванні інтегрованих ресурсів у Європі. Організаційні засади з питань координації діяльності, що розгорталися в кількох напрямках, потребували врахування національних стратегій, залучення великої кількості професійних фахівців різних країн, які об'єднувалися в комітети, робочі групи, спільно фінансувалися Європейським Комітетом за допомогою таких міжнародних організацій як ЮНЕСКО, МРА, ІФЛА та країн, які брали участь у цих процесах, а також урядів і меценатів. У цей період виникає усвідомлення необхідності ***визначення принципів європейської культурної ідентичності та значення соціального компонента для розвитку науки, суспільства і формування європейської колективної пам'яті***. Створення цифрового ресурсу культурної спадщини породило потребу вироблення спільної політики оцифрування щодо архівів, бібліотек, музеїв (далі АБМ) як установ пам'яті та концентрації уваги на історико-культурній спадщині в цілому і документальній зокрема. Проєкт, у якому взяли участь як національні, так і міжнародні організації, реалізовувався в рамках розробки ЄС стратегії науково-технічного розвитку Європи від 2000 до 2020 р. і втілювався у цифровій бібліотеці Europeana [22]. Досвід ЄС у цьому напрямі має безпосереднє значення для приєднання України до цього процесу та імплементації правового контексту й методологічного досвіду Європейського Союзу в галузі інтеграції культурної спадщини.

Найбільш значущими є документи сектору культурної спадщини Європейського Союзу та його керівних органів, що розкривають процеси створення європейського інформаційного культурного простору, стратегію та шляхи формування цифрових ресурсів історико-культурної спадщини. Спільна методологія та технологічні підходи закріплені в документах Європейського Парламенту, Європейської комісії (зокрема рамкові програми), Ради Європи, висвітлені у звітах європейських комісій та рішеннях конференцій, у «Лісабонській стратегії ЄС» (2000), проєкті «Електронна Європа» (eEurope), в рамках якого може здійснюватися багато програм як усередині країн-членів ЄС, так і на рівні Європейської Комісії. Проєкт eEurope (план дій eEurope 2002, план дій eEurope 2005, план дій eEurope 2010 та далі, – до 2025 р.), а також програма eContent в її варіаціях (eContentPlus) спрямовані на розвиток європейського контенту цифрового ресурсу і зорієнтовані на багатомовний контент для інноваційних онлайн-послуг у Європі.

Крім того, варто згадати матеріали конференції ЄС у Лунді, проєкти MINERVA і MINERVA PLUS, що стали конкретним механізмом реалізації Лундських принципів, проєкт BRICKS (Building Resources for Integrated Cultural Knowledge Services) (2004–2007), який виконує роль Європейської цифрової пам'яті, об'єднує проєкти цифрових бібліотек, архівів, музеїв та інших установ культури, проєкт ATHENA (Access to cultural Heritage networks across Europe) стосовно співробітництва з Європейською мережею цифрових бібліотек, проєкт MICHAEL (Multilingual Inventory of Cultural Heritage in Europe) (Мультилінгвістична інвентаризація культурного спадку в Європі), проєкт ERA-NET (European Research Area Network), програму доступу до цифрових джерел ЮНЕСКО PERSIST тощо. Треба також відзначити положення Меморандуму ЄС «Основні принципи, що стосуються доступу до творів поза комерційним використанням», Директиви ЄС щодо інтелектуального права, звіт Європейської комісії «Культурна спадщина: онлайн-доступ та цифрове збереження» (2013–2015) тощо.

Для глибшого розуміння теми ролі консолідації та інтеграції культурної спадщини в економічному та духовному поступі важливі деякі аспекти європейської економічної стратегії, викладені в документі «Європа 2020: стратегія розумного, стійкого і всеосяжного зростання» на порталі Європейської комісії з питань мереж зв'язку, контенту і технологій (Directorate General

for Communications Networks, Content and Technology – DG CONNECT). Одним із інструментів реалізації стратегії «Європа 2020» на 2014–2020 рр. стала рамкова програма ЄС «Горизонт 2020», яка сьогодні послідовно триває у науково-дослідному проєкті, розрахованому на 2021–2027 рр.

У жовтні 2021 р. підписано угоду про участь України у Рамковій програмі з досліджень та інновацій «Горизонт Європа» і Програмі з досліджень та навчання Європейського співтовариства з атомної енергії (2021–2025), комплементарній до Рамкової програми з досліджень та інновацій «Горизонт Європа» (2021–2027). Підписання документа забезпечить правову базу для співпраці у науковій і науково-технічній сфері та створить передумови, необхідні для прискорення становлення України як впливової європейської держави шляхом розширення міжнародного науково-технічного співробітництва, забезпечить необхідні кроки для інтеграції нашої країни до Європейського дослідницького простору. Також було підписано важливу для нашої проблеми угоду про участь України у програмі «Креативна Європа» (2021–2027), спрямованій на підтримку та посилення конкурентоспроможності європейського культурного, креативного та аудіовізуального секторів, а також розвиток і просування культурного й мовного розмаїття та збереження європейської культурної спадщини.

Розробка концепцій, стратегій та шляхів реалізації створення світового інтегрованого ресурсу цифрової культурної спадщини стала предметом діяльності Асоціації європейських наукових бібліотек LIBER–EBLIDA (Ligue des Bibliothèques Européennes de Recherche – European Bureau of Library, Information and Documentation Associations) та інших міжнародних організацій. До цієї справи долучилися спеціалісти усіх країн світу. І цей досвід унікальний. Сьогодні інтегрований ресурс є універсальним проєктом для культурних та наукових закладів усього світу, що зберігають та вивчають культурну спадщину та розробляють засади її консолідаційної ролі. Це реалізується передусім на вебпорталах міжнародних цифрових бібліотек, зокрема «Європіани», Світової цифрової бібліотеки, «Манускрипторіуму» – ресурсу рукописів та рідкісних видань.

Діють і національні стратегії та концепції побудови національних цифрових проєктів провідних країн світу на базі національних бібліотек – інтегрованого ресурсу європейських країн, а також Ізраїлю, США, Авст-

ралії, Китаю, Японії, Індії, у яких відображено специфіку змісту контенту мультикультурних країн [12, 23].

У липні 2015 р. в Україні обговорювався проєкт Стратегії розвитку бібліотечної справи в Україні до 2025 р. «Якісні зміни бібліотек задля забезпечення сталого розвитку України». Це спроба по-новому, з урахуванням документів ООН, Європейського Союзу, Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, визначити місце і роль бібліотек у суспільному поступі як важливої соціальної інституції, покликаної забезпечувати вільний і рівний для всіх громадян доступ до інформації, знань, культурних надбань, сприяти задоволенню їхніх освітніх потреб протягом життя, отриманню знань і навичок, необхідних в умовах суспільства знань, допомагати людям у реалізації громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав; як учасників формування національного інформаційного ресурсу і простору та провідників державної інформаційної політики [20]. Однак питання про створення національного інтегрованого мережевого ресурсу культури на спільній платформі у цій Стратегії не обговорювалось.

Кабінет Міністрів України 17 січня 2018 р. схвалив Концепцію розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 рр. і затвердив план заходів щодо її реалізації. Концепція передбачала здійснення заходів щодо впровадження відповідних стимулів для цифровізації економіки, суспільної та соціальної сфер, усвідомлення наявних викликів та інструментів розвитку цифрових інфраструктур, набуття громадянами цифрових компетенцій, а також визначає критичні сфери та проєкти цифровізації, стимулювання внутрішнього ринку виробництва, використання та споживання цифрових технологій. Сформульовано основні принципи цифровізації, дотримання яких є визначальним для створення, реалізації та користування перевагами, що надають цифрові технології. Так, принцип 5 проголошував, що цифровізація має орієнтуватися на міжнародне, європейське та регіональне співробітництво з метою інтеграції України до ЄС, виходу на європейський і світовий ринок. Проте відсутність компонента культури у цьому документі є значним недоліком концепції, про культуру згадується дуже побіжно («розвиток культури»).

Отже, масштабна діяльність зі створення цифрових ресурсів культури та інфраструктури залишилася поза увагою оголошених офіційних страте-

гій в інших галузях суспільної діяльності, принаймні вона не відзначилася приєднанням до реального створення національного ресурсу культурної спадщини на спільній платформі, хоча різні культурні та наукові установи частково брали участь у наданні матеріалів для бібліотек [25]. Цифрові проєкти та досягнення України в галузі створення цифрових ресурсів культурної спадщини належали переважно ентузіастам [3]. Але ж, як згадувалось, Європейський комісар з питань внутрішнього ринку Т. Бретон (*Thierry Breton*) під час обговорення стратегії цифрової бібліотеки «Європіана» на 2010–2025 рр. відзначав, що лише консолідація економічного та культурного компонентів цифровізації – спільноти, економічних важелів, співпраці наукових та культурних інституцій, заснована на рівноважному вирішенні екологічних, цифрових та соціальних викликів, допоможе Європі стати справжньою, яскравою екосистемою у ХХІ ст. [42].

Україна сьогодні також потребує вирішення внутрішніх питань консолідації суспільства за різними стратегічними напрямками, у тому числі й культурним.

Аналіз міжнародної діяльності та національних проєктів вирішення питань інтеграції культурної спадщини з метою розвитку взаєморозуміння між людьми і зближення народів, як це декларували ЮНЕСКО та ЄС, показує, що для України найближчою стала **модель «Європіани»**, побудована на засадах цифрової інтеграції ресурсів культурної пам'яті народів різних європейських країн та інституційної конвергенції. Слід врахувати й досвід провідних країн з мультикультурної складової у розбудові єдиного економічного та культурного простору на засадах концепції стратегії ЄС щодо наукової та культурної інтеграції. Досвід побудови «Європіани» та Європейської цифрової бібліотеки писемної культурної спадщини (2007–2009) корпусно проявився у проєкті ENRICH (European Networking resources and information concerning cultural heritage).

ЄС (сектор спадщини) прийнято програму стратегії «Європіани» на 2000–2025 рр., основним лейтмотивом якої є цифрова трансформація європейської культури. Ця стратегія розроблена на основі звіту, підготовленого Комісією при парламенті та раді про оцінку Europeana та шляхи вперед (COM/2018/612) і заснованого на рекомендації Експертної групи з цифрової культурної спадщини та Europeana (DCHE–Digital Cultural Heritage and Europeana) за участю Europeana Foundation – оператора і

лідера консорціуму, який надає базові послуги цифровій бібліотеці Europeana; Europeana Aggregators' Forum – мережі національних, доменних і тематичних агрегаторів, що підтримують культурні установи, які надають дані та контент Europeana, а також Europeana Network Association – сильної та демократичної спільноти з місією розширювати та покращувати доступ до цифрової культурної спадщини Європи.

Ця стратегія обговорювалася представниками держав-членів у DCNE, представниками Генерального директорату Європейської Комісії з комунікаційних мереж, контенту і технологій та членами підгрупи DCNE. Комерційна складова проекту ґрунтується на фінансовій участі не лише глобальних гравців, таких як Facebook, Google, Amazon, Microsoft та Apple, а також комерційних служб, що базуються у відповідних країнах. Але сектор спадщини не може покладатися лише на комерційні системи для забезпечення доступу громадськості до європейської культурної спадщини. Сильна громадська альтернатива, за визнанням авторів Стратегії, має вирішальне значення. Europeana надає точку доступу до надійних даних і знань із надійних джерел європейських установ культурної спадщини, які вносять свою частку в Cultural Commons, що приносить користь як установам, так і громадянам. Оскільки установи культурної спадщини розвиваються у напрямі перетворення у цифровий формат, вони роблять свій внесок у співпрацю з Європейською мережевою асоціацією та Форумом агрегаторів «Європіани». У створенні спільної платформи передбачено стандарти та інструменти для формування спільного майбутнього цифрової культури: осіб, установ та прихильників знань задля розвитку Стратегії «Європіани» 2020–2025 [42, с. 21].

Основні пріоритети полягають у зміцненні європейської інфраструктури, підтримці проектів створення високоякісних цифрових копій і метаданих у стандартизованих форматах, оскільки установи, що зберігають спадщину, суттєво відрізняються залежно від типу колекцій, якими вони керують, їхнього домену, фінансування, досвіду та відкритості до технічних інновацій. Стандартизовані формати дають їм змогу ділитися, досліджувати, опитувати та використовувати цифрові колекції таким чином, щоб вони відповідали їхнім власним місіям XXI ст. та інтеграції цифрових колекцій спадщини [12].

Інше завдання стратегії «Європіани» на 2021–2025 рр. – подолання багатомовності у використанні ресурсів, що на сьогодні є гострою проблемою. Продовжуючи розвивати багатомовність за допомогою збагачення метаданих і словників, «Європіана» розгляне альтернативні та взаємодоповнювальні підходи, такі як Connecting Europe, орієнтовані на послугу електронного перекладу матеріалів закладів, які представлені в цифровій бібліотеці. Головна мета реалізації завдання eTranslation – допомогти європейським та національним організаціям долати мовні бар'єри шляхом надання можливостей машинного перекладу, які передбачають дозвіл усім інфраструктурам цифрових послуг бути багатомовними.

Еурогеана продовжує займати провідні позиції у світі цифрової трансформації. Вона планує розробляти стандарти і права, і забезпечувати прозорість агрегованого матеріалу з усієї Європи на одній платформі. Це також надасть установам сектору культури більше цифрових інструментів які можуть підтримати їх у їхніх власних цифрових трансформаціях. Усе це у підсумку сприяє новому розумінню нашого світу і його закономірностей, створює унікальні переваги та перспективи для відповідальних осіб, установ культури, науки і підприємств [42, с. 22].

Як загальна багатомовна точка доступу до цифрової європейської спадщини та потужна платформа для спілкування Еурогеана надає змогу установам культурної спадщини різних країн вийти за межі культурних і національних кордонів, включитись до загальноєвропейського контексту, об'єднати досвід різних культурних інституцій і розмістити колекції зі всіх країн і всіма мовами на спільній технологічній платформі, показати свій внесок в історію Європи. Велика кількість працівників, дослідників, викладачів та студентів, творчих працівників в усьому світі зможуть скористатися цим джерелом.

У перспективі нові технології цифрової інфраструктури допоможуть сформувати високоякісний контент, збагачувати записи метаданих та забезпечувати їх автоматизований переклад, дадуть змогу повторного використання цифрового контенту, прискорюватимуть обмін та розширення доступу до джерел культурної інформації, об'єднуюватимуть наукові, культурні, фінансові структури для виконання спільних завдань, а також залучатимуть окремих осіб, які впливають на ефективний розвиток цифрового простору.

Усе це сьогодні у центрі завдань цифрової трансформації «Євросіани» на майбутні роки роботи – до 2025 р.

Питання інтеграції та проблеми цифрового суспільства в контексті створення загальноєвропейської цифрової спадщини докладно висвітлено в робочому документі «Культурна спадщина: Цифровізація, онлайн-доступ, цифрове збереження: імплементація», опублікованому у 2016 р. [39].

5.2. Поняття культури як сукупності матеріального і духовного надбання держави та інформаційно-культурного простору

Поняття культури та соціокультурного простору тісно пов'язані, але є й специфічні особливості. Соціокультурний простір як цифровий формується за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій. Поняття культури як сукупності матеріального і духовного надбання певної людської спільноти (етносу, нації), нагромадженого, закріпленого і збагаченого протягом тривалого періоду, що передається від покоління до покоління, включає всі види мистецтва, культурну спадщину, культурні цінності, науку, освіту та відображає рівень розвитку цієї спільноти. Поява інформаційних цифрових технологій мережевого простору зумовила виникнення нового явища – цифрової культури, що має складний контент, структуру та функціональні зв'язки.

Цифрова культура має інтегрований характер, вона є як складовою спільноти, що її породила, так і частиною світової культурної спадщини, а з розвитком інформаційних технологій, телекомунікацій, мобільного зв'язку, глобальної мережі Інтернет вона формує віртуальне середовище об'єктів цифрової культури. Культурна спадщина в епоху глобального інформаційного суспільства, епоху віртуального простору і часу, суспільства з безмежними можливостями інформаційних технологій, будучи її частиною, сприяла появі поняття «Digital (virtual) heritage» (цифрова, або віртуальна спадщина), що припускає, як інформаційні ресурси, що містять електронні копії предметів культурної спадщини, так і створені комп'ютерні феномени культури, що існують лише у цифровій формі.

Створюваний сьогодні ресурс об'єктів цифрової культури має значний потенціал для розвитку соціокультурного простору, що вже доведено практикою. Здійснюється збереження культурної спадщини в цифровій формі, яка може бути багаторазово поширена в будь-якому суспільстві, що гарантовано правом вільного доступу до цифрових об'єктів культури. Цей процес є ефективним засобом включення культурного контенту у формування самого простору і ментальності кожного громадянина певної держави, а також необмеженої популяризації культурної спадщини та її включення в контент будь-якої культури. Розвиток інформаційних технологій і комп'ютерних мереж досяг того рівня, коли вони здатні робити значний внесок у збереження і розповсюдження об'єктів цифрової культури, які згодом можуть трансформуватись у об'єкти культурної спадщини. Цьому активно сприяють і будуть сприяти, наприклад, електронні бібліотеки, віртуальні музеї, цифрові архіви, електронні ЗМІ тощо. На сучасному етапі розвитку нашої держави ці зміни насамперед зумовлені євроінтеграційними процесами і прагненням до гідної репрезентації української культури у світовому інформаційному просторі.

За спостереженнями В. Добровольської та інших дослідників соціокомунікаційного простору культури, це складна система, яка не лише забезпечує обмін інформацією у вертикальному і горизонтальному зрізах, а й сприяє створенню нової інформації, володіє властивістю синергії та перебуває у стані динамічного розвитку. Об'єктивно цей процес має значний вплив на глобальні та регіональні суспільні процеси та несе і блага, і значні ризики, без усвідомлення неминучості яких неможливі наукові дослідження у подальшому.

Соціокомунікаційний простір культури має власні функції, інфраструктуру та суб'єктну складові, які визначаються сучасними і перспективними можливостями інформаційних технологій та необхідністю розвитку соціальної комунікації. У цьому просторі – просторі культури – структура перебуває в динаміці та розвитку, спричиненими як зовнішніми, так і внутрішніми факторами, що з часом приводить до зміни взаємодії елементів усіх структурних утворень. Це дає змогу узгодити її з поточним і перспективним напрямками розвитку соціокомунікаційного простору культури. Важливу роль відіграє державна політика в галузі культури в мережевому суспільстві. [3].

Державна політика України в сфері культури визнає культуру одним з головних чинників самобутності української нації та національних меншин, які проживають на території України. Вона базується на принципах утвердження гуманістичних ідей, високих моральних засад у суспільному житті, орієнтування як на національні, так і на загальнолюдські цінності, визнання їх пріоритетності над політичними і класовими інтересами; збереження і примноження культурних надбань; розвитку культурних зв'язків з українцями, які проживають за кордоном, як основи збереження цілісності української культури; гарантування свободи творчої діяльності, невтручання у творчий процес з боку держави, політичних партій та інших громадських об'єднань; рівності прав і можливостей громадян незалежно від соціального стану та національної належності у створенні, використанні та поширенні культурних цінностей; доступності культурних цінностей, усіх видів культурних послуг та культурної діяльності для кожного громадянина; забезпечення умов для творчого розвитку особистості, підвищення культурного рівня та естетичного виховання громадян; заохочення благодійної діяльності у сфері культури підприємств, організацій, громадських об'єднань, релігійних організацій, окремих громадян; всебічного міжнародного культурного співробітництва; визнання пріоритету міжнародно-правових актів у сфері культури; поєднання державних і громадських засад у забезпеченні розвитку культури [21].

За висновками дослідників культури, культурна політика в державі реалізується за посередництва спеціальних соціальних інституцій – системи освіти, закладів культури (музеї, бібліотеки, архіви, виставки, театри, кінотеатри, концертні зали тощо), а також засобів масової комунікації (преса, радіо, телебачення, відео і комп'ютерні мережі). Учасниками культурно-політичних процесів є всі інституції та суб'єкти, що беруть участь у соціокультурному житті, їх можна поділити на три складові:

– спільноти, що становлять різні субкультури у межах національної спільноти та мають відмінні картини світу. Їхні картини світу і є об'єктом культурної політики;

– особи, які створюють «продукти» культури – письменники, архітектори, художники, актори, режисери, співаки, композитори, музиканти, критики, іміджмейкери, продюсери, телеведучі та ін.;

– особи, уповноважені здійснювати культурну політику, – державні діячі, чиновники, меценати, керівники закладів культури тощо [8].

Це ставить питання про прийняття на державному рівні концептуальних засад представлення культурної спадщини України у цифровому середовищі, яке створює простір культури та пов'язує його з функціями національної ідентифікації українського суспільства та формування національної ідентичності.

Величезний контекст поняття соціокультурного простору вимагає знайти певний підхід, який має стати опорою для поступової реалізації завдання формування цілісного соціокультурного простору України як складової консолідаційних національних стратегій.

Створення консолідованого ресурсу соціокультурного простору під егідою держави надає можливість систематизації культурної інформації, отримання джерельної бази, доступної кожному члену суспільства, та своєчасного надходження до урядових структур актуальної і достовірної інформації, необхідної для прийняття правильних управлінських рішень. Інтеграція різних культурологічних інформаційних ресурсів в єдиній інформаційній системі сприятиме об'єднанню електронних бібліотек в єдину інформаційну систему, загальнодоступності інформаційних ресурсів для користувачів та забезпеченню доступу користувачів до загальних культурологічних мережевих ресурсів за допомогою посилань, які будуть розміщені в цій системі.

Щодо стратегії розвитку культури та напрямів реформи культури в Україні на початку 2016 р. прийнято такі рішення:

– визнання центрального місця культури в загальнонаціональному розвитку та винятковості національної ідентичності, що спирається на українську культуру; посилення ролі культури в соціально-економічному розвитку України шляхом взаємодії і посилення відповідальності державних органів та громадянського суспільства. Залучення якнайширшого представництва зацікавлених сторін до процесу формування та реалізації державної культурної політики;

– удосконалення та модернізація правових, структурних і фінансових інструментів підтримки культури;

– забезпечення доступу до культури через традиційні та нові форми культурної діяльності; забезпечення державної підтримки культурного роз-

маїття України: всі громадяни України, незалежно від місця проживання, статусу, належності до певної соціальної чи етнічної групи, незалежно від майнового статусу, походження, статі, мають рівні права на формування власної культурної ідентичності та її вираження, доступ до національного і світового культурного надбання, участь у культурному житті;

– забезпечення державної підтримки національного культурного продукту і провідної ролі митців та менеджерів культури у створенні, поширенні та збереженні національного культурного продукту; формування попиту і споживача сучасного культурного продукту і культурних послуг, культурної політики та ринкових умов; вдосконалення культурної освіти; формування цілісного інформаційно-культурного простору;

– підтримка інновацій, нових знань, креативних індустрій, що відповідають викликам ХХІ ст. [4].

Отже, законодавчі засади передбачають завдання формування цілісного інформаційно-культурного простору та підтримку інновацій. Разом з тим не надано відповідної уваги створенню цілісного культурного простору та його цифровізації, хоча станом на 2016 р. цифрова культура вже завоювала своє місце в культурному просторі України.

Поняття інформаційно-культурного простору пов'язане з поняттям об'єкта культури і складним явищем, що характеризується багатоформатністю, багатоаспектністю, багатомовністю та мультикультурністю. Сьогодні значна частина культурних об'єктів існує в інформаційному просторі, представленому ресурсами культурних установ, які розміщені на сайтах цих установ.

Водночас розуміння історичної тяглості культури враховує необхідність такого компонента як цифрові ресурси історико-культурної спадщини, яка підлягає ще оцифруванню як частина національної культурної пам'яті.

Оцифрування культурної спадщини є часозатратним, трудомістким та дорогим завданням, а також потребує не лише технічного, а й кадрового забезпечення. Тому для створення консолідованого українського цифрового ресурсу важливим є визначення критеріїв організації та експертизи об'єктів спадщини для оцифрування, які стануть основою стратегії оцифрування історико-культурних фондів. Серед основних критеріїв слід враховувати: змістові, ціннісні, збереження, користувацькі, юридичні, технічні, організаційні.

5.3. Концептуальні засади представлення культурної спадщини України та питання консолідаційних аспектів цифрової конвергенції

Культурна спадщина України, як і інших мультикультурних держав та Європейського Союзу, – поняття багатоаспектне і багатовекторне, яке складається з множини суспільних цінностей, що визначаються учасниками процесу використання, збереження та управління спадщиною. Багатоаспектність культурної пам'яті зумовлена широким спектром визначення поняття культурної цінності: естетична, художня, духовна / релігійна, соціальна, політична, цивілізаційна, моральна, освітня / пізнавальна, історична, автентична, документальна, літературна, наукова / технологічна тощо.

Крім традиційного розмаїття культурних цінностей, поняття культурної пам'яті в цифрову епоху також має багатогранні прояви, що формують явище, яке отримало назву е-Культура (*e-Culture*): оцифрування традиційної культурної спадщини, збереження проявів сучасної цифрової культури, створення метаданих культурних об'єктів, введення у широкий громадський обіг матеріалів установ культурної пам'яті (бібліотек, архівів, музеїв). Отримані цифрові аналоги та культурні об'єкти, народжені цифровими, дають змогу працювати з матеріалом, не завдаючи жодної шкоди оригіналу, формувати важливий ресурс для доступу громадян до необхідної інформації [46].

Є змога консолідувати ретроспективний контент багатовікового історичного розвитку України, що зберігається в АБМ, і нові досягнення культури в єдиному взаємопов'язаному та цифровому представленні. Очевидно, що цифровий формат культурної пам'яті має численні переваги, які сьогодні не заперечуються. Але, як застерігають експерти в галузі культурних цінностей, у процесі тотальної цифровізації інформаційно-комунікаційні технології слід розглядати лише **як потужні інструменти для досягнення важливих результатів**. Завдання полягає в тому, як скористатися перевагами цих цифрових інструментів, спрямовуючи їх використання на створення справжньої додаткової вартості для об'єктів культурної спадщини, а якщо говорити про духовну складову – як досягнути інтеграційних можливостей багатоаспектного та багатомовного контенту для задоволення інтелектуального й духовного розвитку особистості, формування колек-

тивної пам'яті та спільних культурних цінностей. Кількість відвідувачів закладів культури та наукових бібліотек, які безпосередньо працюють з ретроспективними джерелами пам'яті, не тільки зростає, багато з них долучаються до підготовки та участі в цифрових культурних заходах [26, 57].

Крім ЮНЕСКО та сектору спадщини ЄС, на це звертається увага у Програмі розвитку ООН (*United Nations Development Programme*). У Програмі зазначено, що культурна спадщина є центральним елементом індивідуальної та колективної ідентичності та пам'яті, забезпечуючи спадкоємність між минулим, сьогоденням і майбутнім; відображає та виражає цінності, вірування, знання, традиції та практики людей, які постійно розвиваються; відіграє вирішальну роль у процесі сталого розвитку через підвищення соціальної згуртованості, різноманітності, добробуту та якості життя. Програма передбачає всіляке сприяння збереженню, охороні, використанню та управлінню культурною спадщиною [63].

Відповідно до цих глобальних дороговказів у сучасному цифровому суспільстві ресурси культурної спадщини вирішують такі важливі завдання:

- забезпечення вільного доступу до культурної спадщини у цифровому форматі усім користувачам (зادля проведення наукових досліджень та підвищення культурного рівня);
- популяризація культури в суспільстві через цифрові канали комунікації (інформаційно-освітня діяльність);
- застосування інформаційних технологій для збереження оригіналів культурної спадщини у поєднанні з традиційними технологіями тощо.

Загальні підходи до створення джерельної бази для національно-державної ідентифікації у світовому співтоваристві викладено в статті Л. Дубровіної, яка обґрунтовує необхідність формування і дослідження корпусу історичних пам'яток культури та документів, рукописних пам'яток та стародруків національного походження; архівної та книжкової спадщини державних організацій, товариств, культурних та освітніх закладів, видатних осіб. Наявність такого потужного історико-культурного документального базису свідчить про тяглість та потужність розвитку держави, демонструє її здобутки, навіть якщо вона певний час існувала у складі інших держав [5].

Найцінніший фонд національних джерел пам'яті є суспільним надбанням, зберігається в національних архівах, бібліотеках, музеях і не обмежується авторськими правами. У західних країнах та міжнародному законодавстві до культурних цінностей додаються ще й галереї, де представлені сучасні твори культури, але це є окремим питанням – не культурної спадщини, а питанням представлення культурних цінностей і фактами розвитку сучасної культури та охорони авторського права. Тому у питаннях стратегії формування цілісного соціокультурного простору щодо створення джерельного ресурсу ще багато роботи.

Історико-культурні та духовні джерела, сконцентровані у фондах цих інституцій, становлять інформаційне підґрунтя осмислення шляху народу та держави, забезпечують відтворення регіональних, соціокультурних, етноконфесійних та інших характеристик суспільства. У сукупності вони утворюють єдину систему інтегрованих історичних та культурних джерел національної, соціальної, історичної, регіональної та індивідуальної пам'яті – важливий складник національного та глобального інформаційного простору, який прямо впливає на суспільну свідомість та відіграє об'єднавчу роль [7].

Спостереження за стрімкими сучасними процесами цифровізації всіх аспектів діяльності суспільства показують, що у дослідженнях та щоденній практичній діяльності у галузі культурної пам'яті цифрова конвергенція відбувається не лише на інституційному рівні між установами комплексу інституцій пам'яті, а й між компонентами оцифрованої культурної пам'яті – спадщиною та новими, «народженими цифровими», ресурсами. Ми також завдяки цифровим технологіям можемо спостерігати конвергенцію міжкультурного, міждисциплінарного та міжпрофесійного характеру. Розглянемо докладніше ці процеси в контексті функціонування цифрових національних та міжнародних проєктів і формування цифрових ресурсів історико-культурної спадщини.

Інституційна конвергенція

Питання інституційної конвергенції та шляхів створення цифрових ресурсів дискутувалося у професійних західних колах – йшлося про можливість конвергенції бібліотек, архівів та музеїв у інформаційному суспільстві у єдині комплекси, створення єдиних методик опису. Багато архівістів та бібліотекарів з різних країн, передусім Австралії, Сполучених Штатів

Америци, Канади, висловилися щодо такої конвергенції шляхом узгодження технологій та стандартів на рівні методик створення метаданих для обміну ресурсами, однак питання наукового базового опису джерел певного типу, що зберігаються в різних інституціях, не знайшло на той час вирішення. Дискусії про відмінність цих інституцій як інституцій пам'яті були зняті пошуком можливостей об'єднання зусиль щодо забезпечення інтегрованого *доступу* до колекцій бібліотек, архівів та музеїв, які можуть ефективно співпрацювати задля кінцевого результату – максимального задоволення користувачів інформації. Визнавалося, що спільні дані, сервіси, технологічна інфраструктура, персонал та експертиза можуть сприяти підвищенню продуктивності використання ресурсів установ, а також створювати онлайн дослідницькі середовища, які найбільше відповідатимуть очікуванням користувачів.

Нова культурна реальність – цифрова – змінює методологічні аспекти діяльності архівів, бібліотек, музеїв у галузі збереження документальної спадщини та доступу до документів та інформації, яку вони містять, а також поняття цифрової спадщини. А поняття «культурні цінності», «культурна спадщина», «культурне надбання», «пам'ятка культури» стають близькими за значенням, охоплюють як нерухомі, так і рухомі об'єкти наукової, історичної та художньої цінності.

Сьогодні архіви, бібліотеки, музеї за власної ініціативи створюють цифровий ресурс національної спадщини на сайтах і порталах, доступних у глобальному просторі. Цифрові технології дають змогу консолідувати всі традиційні складові дослідницької інфраструктури на єдиній електронній платформі, яка базується на концепції БАМ (Бібліотека – Архів – Музей). Розповсюдження документів через Інтернет стало каталізатором поновлення інтересу до відносин між інституціями БАМ, де використання цифрових ресурсів розмиває традиційні кордони між установами, відбувається поступова міжвідомча цифрова конвергенція.

На основі матеріалів публікацій, присвячених темі БАМ [7, 49], можна узагальнено схарактеризувати різницю між інституціями БАМ у контексті формування консолідованих інформаційних ресурсів.

Бібліотеки орієнтуються на збирання опублікованих документів, які протягом тривалого періоду практично вважалися синонімом друкованої продукції. До того, як було винайдено книгодрукування, бібліотеки збирали

таблички, сувої, аркуші папірусу та складні рукописи в ручному переплетенні, відомі як кодекси. Пізніше основою бібліотечного фонду стали друковані видання, згодом додалися інші засоби масової інформації, такі як музичні записи та кіно, а сьогодні – електронні (значну частину недрукованих матеріалів у бібліотеках складно відрізнити від архівних).

Архіви зосереджені на колекціях неопублікованих документів. Це можуть бути тексти, зображення, музика тощо, але, як правило, не тривіальні об'єкти. Кожен архівний документ є унікальним. Архівні документи створюються природно і обов'язково як продукт регулярної юридичної, комерційної, адміністративної чи соціальної діяльності державних установ, а не як спеціальні засоби для навчання та досліджень. Архіви, зберігаючи автентичні документи, переважно обслуговують правові потреби держави та соціальні запити суспільства, надають громадянам документальні підтвердження їхніх юридичних прав і соціальних гарантій, а також задовольняють потреби історичної науки. Відмінності між бібліотечними та архівними документами, сягають далеко в минуле, хоча позначення бібліотек як колекцій опублікованих робіт, а архівів – як сховищ неопублікованих первинних джерел – відносно нове явище, пов'язане з економічною раціоналізацією та спеціалізацією. Проте вже сьогодні його все важче підтримувати у світлі потенціалу цифрової конвергенції.

Музеї зосереджені на колекціях фізичних предметів меморіального значення: зібраннях пам'яток історії та культури, предметів – свідчень епохи в усій сукупності форм, видів та носіїв пам'яті, артефактів, які транслюють певний культурний код нації, виховують «візуальну культуру» і зберігають репрезентативні та унікальні рухомі та нерухомі пам'ятки природи, історії – матеріальної та духовної культури. Музейний об'єкт культурної спадщини має бути репрезентативним і автентичним, об'єктивно відображати факт культури певної історичної епохи, національної культури, факт історичної пам'яті як частини національної пам'яті та знайти своє місце в свідомості сучасної людини через реалізацію найважливіших для комунікаційної функції музеїв видів діяльності – культурно-просвітницької та науково-пізнавальної.

У міжнародній практиці існує й четверте поняття – Галереї, яким сьогодні в Україні бракує уваги, хоча вони є перспективним об'єктом цифровізації та доступу в інфраструктурі єдиного інформаційного простору.

Ідеї створення універсального комплексу джерел історико-культурної пам'яті як досконалої дослідницької інфраструктури неодноразово виникали ще на початку ХХ ст. Яскравий приклад – ідея побудови Mundaneum, яка належала бельгійським дослідникам Полю Отле та Анрі Ла Фонтену. Mundaneum був установою, що мала на меті зібрати всі світові знання та класифікувати їх відповідно до Універсальної десяткової класифікації. Він став значною віхою в історії збору даних та управління ними. Сьогодні його можна вважати попередником Інтернету. У ХХІ ст. Mundaneum є неприбутковою організацією, що базується в Монсі (Бельгія) і працює як виставковий простір, вебсайт та архів, які вшановують спадщину оригінального Mundaneum.

У проєкті 1928 р. Mundaneum мав складатися з п'яти основних компонентів [65]:

– *міжнародна асоціація*: розгалужений офісний комплекс, де розміщуються штаб-квартири різних міжнародних асоціацій, а також зал для засідань, розрахований на 3000 осіб;

– *бібліотека*: універсальна бібліотека з величезним картковим каталогом за зразком «Універсального бібліографічного довідника» і додаткові лекційні зали;

– *університет*: міжнародний університет, розрахований на розміщення щонайменше 500 студентів, який має налагоджувати тісні стосунки з іншими університетами по всьому світу;

– *виставковий комплекс*: загальнодоступна локація з приміщеннями для постійних та тимчасових експонатів за широким спектром тем;

– *всесвітній музей*: музей поділений на три частини: Твори, Час і Місце.

Дослідник у галузі бібліотекознавства Б. Рейворд ще в 1998 р. передбачив, що розрізнення бібліотек, архівів і музеїв не матиме вагомого значення в цифровому світі. Функціональна диференціація бібліотек, музеїв та архівів, відображена в різних інституційних практиках, фізичних місцях та фаховій роботі професійних кадрів, є відносно недавнім явищем. Це відповідь на потреби управління різними видами колекцій, оскільки вони зросли в розмірах і мають відповідати потребам та інтересам постійно зростаючого кола реальних і потенційних користувачів. Функціональна диференціація не відображає потреб окремого вченого чи освіченого громадянина, зацікавленого в якомусь аспекті навчання або життя. Для індивіда

ідеалом залишається особистий кабінет, який містить все, що необхідно для певної мети, незалежно від природи залучених артефактів, будь то книги, предмети, дані, документи тощо [55]. Досвід цифровізації культурної сфери показав, що багато ідей швидкої конвергенції традиційних установ АБМ є утопічними, що пов'язано передусім із подоланням усталених міжвідомчих та адміністративних бар'єрів.

Водночас міжнародні цифрові бібліотеки – Цифрова світова бібліотека, «Манускрипторіум» та «Європіана» – завдяки масштабній діяльності в галузі розробки спільних підходів, міжнародних узгоджених стандартів та цифрових технологій, які сформували цілий напрям цифрової гуманітаристики, продемонстрували можливості послідовного створення інтегрованого ресурсу різних видів та типів архівних документів, різновидових бібліотечних та музейних фондів на єдиній технологічній платформі. Поняття «цифрова бібліотека» на сучасному рівні охоплює цифрові джерела та ресурсну базу всіх установ науки і культури, архівної та музейної систем.

Ресурсна конвергенція

У контексті формування консолідованих ресурсів цифрової культурної спадщини слід докладніше розглянути такі поняття як «електронна бібліотека», «цифровий архів» та «віртуальний музей», які за останнє десятиріччя також набули багатоаспектні значення.

Електронні бібліотеки. До визначення того, що є електронною бібліотекою, застосовувалися різні підходи, пов'язані з розвитком основних компонентів цифрових бібліотек: формування колекції документів та технологій оцифрування, збереження, організації знань, пошуку. Сфера цифрових бібліотек постійно змінюється із запровадженням нових форматів, стандартів, технологій, передового досвіду. Розвиваються концепції дизайну цифрової бібліотеки, технології електронного менеджменту. Практика електронних бібліотек визначається такими двома основними факторами як впровадження конкретними інституціями та орієнтація на певну аудиторію.

Типові приклади функціонування електронних бібліотек наведено у комплексному дослідженні «Розуміння електронних бібліотек: теорія і практика» («*Discover digital libraries: Theory and practice*»):

– оцифрування та надання доступу до спеціалізованих та історичних матеріалів національної спадщини;

- надання доступу до електронних колекцій і ресурсів публічними, науковими та спеціальними бібліотеками з різноманітними супутніми електронними послугами;
- створення електронних бібліотек професійними та іншими організаціями, на передплатній основі;
- розробка електронних колекцій для окремих галузей знань;
- розробка та створення величезних континентальних або національних порталів, які слугують інтерфейсом для багатьох закладів культури [66].

Дискусії з приводу того, чим є електронна бібліотека, ведуться від часу їх виникнення у 1990-х роках. Дослідники намагались узгодити місію та принципи традиційних бібліотек з електронним форматом інформаційних ресурсів і традиційною діяльністю бібліотек, мережевим доступом до ресурсів та новими можливостями взаємодії з користувачами [32].

У сучасному розумінні електронні бібліотеки розглядаються як багатовимірні соціотехнічні системи, доступні у мережевому середовищі, що складаються із взаємодії різних модулів, які забезпечують підтримку, організацію та управління електронними ресурсами та пов'язаними з ними послугами для забезпечення наукової та освітньої діяльності, а також особистих досліджень користувачів [31].

Оцифрування сприяло створенню критичної маси ресурсів наукової та культурної спадщини в електронних бібліотеках. Сьогодні майже вся нова інформація створюється в цифровому форматі, проте, хоча кількість «народжених цифровими» бібліотечних ресурсів швидко збільшується, вона все ще становить невелику частку від усіх записаних світових знань. Загалом стратегія оцифрування фондів бібліотек залежить від таких основних факторів: формат і характеристики вихідних матеріалів (зокрема, унікальність та ступінь збереження); цілі конкретних проєктів/програм оцифрування; поточне і потенційне використання документів фонду; передбачувана аудиторія [44]. У вітчизняній практиці терміном *цифрова бібліотека* прийнято позначати зібрання оцифрованих матеріалів, які свого часу не мали електронних аналогів; термін *електронна бібліотека* трактується ширше – як зібрання матеріалів, що містить як оцифровані, так і власне електронні матеріали («народжені цифровими»), які сьогодні переважно не мають традиційних, неелектронних, аналогів [12].

Як справедливо зазначає О. Мар'їна, цифрова конвергенція значно вплинула не лише на електронні бібліотеки, а й на всю бібліотечну діяльність. Бібліотеки активно відповідають на вимоги користувачів цифрових медіа, здійснюють просування своєї продукції в друкованому сегменті, у мережових та мобільних платформах. Ефективні кросплатформні рішення вебсередовища дають бібліотекам змогу створювати масштабні цифрові активи, забезпечують доступ до всього спектра їхніх інформаційних продуктів і послуг: сайти, електронні каталоги, цифрові бібліотеки, віртуальні читальні зали; соціальні мережі, блоги, колективні сервіси цифрових публікацій; інтелектуальні пошукові інструменти, інформаційні агрегатори, семантичні технології; хмарні технології; мобільні технології [18].

У процесі еволюції електронних бібліотек у складному конвергентному цифровому середовищі визначилась низка не завжди легко вирішуваних завдань, які супроводжують їх функціонування, особливо в масштабних міжнародних проєктах:

- різний характер потреб користувачів та їхньої інформаційної поведінки: різні соціальні та вікові групи, різний рівень знань предметної області та обізнаності щодо засобів пошуку інформації;

- проблеми з сумісністю, стандартами та агрегацією електронних ресурсів, створених різними установами та в межах різних цифрових проєктів;

- забезпечення стабільності, пов'язаної з проблемами довговічності цифрової інформації, різних цифрових форматів і носіїв даних, гарантованого фінансування;

- захист авторських прав і добросовісне використання електронних ресурсів;

- впровадження нових вебтехнологій: взаємодія із соціальними мережами та використання мобільного формату доступу [66].

Для вирішення частини з перелічених проблем за рахунок конвергенції бібліотечних та сучасних інтелектуальних вебтехнологій виникла *концепція семантичної електронної бібліотеки*, яка призначена вирішити такі завдання: інтегрувати інформацію на основі різних джерел метаданих за допомогою високоякісної семантики та змістово пов'язаної інформації; організувати взаємодію з іншими цифровими системами на рівні

метаданих та/або комунікацій; забезпечити більш надійні, зручні, адаптивні інтерфейси пошуку інформації та взаємодії з користувачами [14, 60].

Цифрові архіви. Дослідники зазначають, що електронні архіви створюються для виконання притаманної традиційним архівам місії в епоху цифрових технологій: для захисту і збереження документальної спадщини, для забезпечення доступу до використання і вивчення збереженої документальної спадщини [38, 52]. Оцифрування документальних фондів істотно вплинуло на суспільний імідж архівів. Раніше недоступні та невидимі для широкого загалу архівні установи, які зберігали документи у захищених приміщеннях з обмеженим доступом для спеціалістів-дослідників, сьогодні стали значно відкритішими для суспільства. Онлайн-доступ до цифрових архівних матеріалів зробив архівну інформацію загальнодоступним ресурсом, сприяє демонстрації суспільної значущості архівних колекцій, забезпечує для широкої громадськості документальне підтвердження історичних фактів та символів національної пам'яті, сприяє цілодобовому та географічно необмеженому доступу до історичних джерел для наукової та освітньої діяльності [34]. Розмірковуючи над діапазоном значень терміна «електронний архів», Л. Філіппова констатує, що його вживають переважно у двох основних значеннях:

– інформаційна система, функціонально призначена для захисту, збереження, пошуку, використання, забезпечення доступу до архівних документів в електронному вигляді (оцифровані паперові документи та електронні документи, створені комп'ютерними засобами);

– самостійна система або складова (підсистема або модуль) системи електронного документообігу підприємства (установи).

Цифровий архів містить оцифровані архівні матеріали, в електронному архіві збирають електронні колекції, які охоплюють як оцифровані документи, так і будь-які електронні документи, створені за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій [24].

Завдяки цифровим архівам забезпечується збереження національного надбання у цифровому форматі, надається доступ до архівних документів через Інтернет, створюються тематичні електронні колекції та віртуальні виставки, популяризуються архівні фонди та історичні колекції документів.

Значна перевага цифрового архіву полягає в тому, що він робить історичний матеріал доступним для творчого використання сучасними

художниками, письменниками та дослідниками, тим самим створюючи «живий архів» (*living archive*), який переносить творчу практику з минулого в майбутнє, що особливо важливо для сфери мистецтва [35].

Широке впровадження відкритого доступу до архівних матеріалів, крім безперечних переваг, супроводжується деякими проблемами, пов'язаними з тим, що цифровий архів є однією з форм електронної видавничої діяльності. Узагальнено, за матеріалами монографії австралійських дослідників «Use and Reuse of the Digital Archive» («Використання та повторне використання цифрового архіву»), можна навести основні з них:

– *конфіденційність*, яка є етичною і юридичною проблемою, ЗМІ та видавці мають приймати етичні рішення щодо права окремих осіб зберігати особисту інформацію від суспільного контролю;

– *авторське право* та його порушення – одне з найсуперечливіших юридичних питань, пов'язаних з піднесенням інтернет-культури, оскільки незаконне завантаження захищених авторським правом робіт стало повсюдною практикою;

– *достовірність* цифрових даних, пов'язана з тим, що сьогодні художники, письменники, фотографи, дослідники створюють великі обсяги традиційних джерел архівних колекцій у цифровому форматі, що призводить до необхідності розробки нових архівних стандартів для матеріалів, народжених цифровими, з обов'язковим збереженням необхідного контексту для подальшої однозначної інтерпретації;

– *вразливість* цифрових об'єктів (цифрових копій традиційних документів або народжених цифровими), пов'язана з необхідністю забезпечити їх гарантоване збереження та довготривалий доступ до них [52].

Сьогодні також спостерігається варіативність та невизначеність самого поняття «цифровий архів», пов'язана з інколи парадоксальними процесами цифрової конвергенції. Інформаційні технології запозичили терміни «архіви» та «архівування» для позначення повсякденних дій зі сховищами даних або приватною інформацією на персональному комп'ютері. Деякі дослідники помилково ототожнюють ці процеси з архівною діяльністю. Ці термінологічні кліше призводять до неоднозначного трактування процесів архівування, які слід відрізняти від того, чим насправді є архівна діяльність, яка і в цифровому форматі не змінює своєї місії. Сам по собі формат документів не є критичним елементом для визначення цифрового

архіву в його класичному значенні для суспільства. Архівісти всього світу вважають основною метою своєї діяльності не просто збереження документів та їхнього змісту, а скоріше організацію документів. Організація архівів призначена для відображення життя і діяльності окремої особи або організації, де походження документів та їх оригінальний порядок є ключовими принципами, які залишаються незмінними також і в цифровому середовищі [24, 43, 52].

Віртуальні музеї. Узагальнене формулювання поняття «віртуальний музей» наведено у термінологічному дослідженні, проведеному під егідою Virtual Museum Transnational Network (<http://www.v-must.net/>). У підсумковому звіті за 2013 р. віртуальний музей визначається як цифрова платформа, організована на постійній або тимчасовій основі, призначена для суспільного розвитку, відкрита для громадськості, яка залучає, зберігає, досліджує, передає та демонструє в цифровому вигляді матеріальну і нематеріальну спадщину людства та його навколишнього середовища, використовуючи різні форми взаємодії, комунікації, навчання, дослідження, задоволення та розширення досвіду відвідувачів. Автори звіту також підкреслюють варіативність типології віртуальних музеїв відповідно до різних аспектів їх функціонування: характер змістового наповнення, технологія інтерактивної взаємодії з користувачами, комунікаційні властивості, рівень залучення користувачів, охоплення аудиторії [62].

Орієнтовна класифікація віртуальних музеїв відповідно до різних концепцій реалізації пропонується в публікації А. Лоренте та І. Канеллоса (*Anna Lorente Gall and Ioannis Kanellos*). Вони поділяють віртуальні музеї на такі категорії:

- *реальні музеї*, які є віртуальним аналогом справжньої музейної експозиції;
- *тематичні музеї*. Вони включають вебсайти (не пов'язані з реальним музеєм), які демонструють твори мистецтва обраної тематики;
- *концептуальні музеї*: колекції мистецьких творів, які доступні тільки в Інтернеті. Представлені цифрові твори мистецтва онтологічно залежать від ІКТ-посередництва;
- *метамузеї*: колекції кількох музеїв, не обов'язково пов'язані між собою. Можуть бути запропоновані спеціальні віртуальні виставки, які неможливо знайти в інших музеях [50].

Аналіз публікацій за темою віртуальних музеїв дає змогу підсумувати [2, 45, 50, 53, 62], що з огляду на співвідношення з реальною музейною діяльністю можна виділити такі основні варіанти віртуальних музеїв:

- *віртуальна версія*, максимально наближена до *реального музею*;
- *нове експозиційне середовище*, яке значно відрізняється від реального, що дає змогу створювати експозиції, які з різних причин неможливі у реальній виставковій практиці (цифрова реконструкція тематичної колекції з фізично розподілених установ культурної спадщини; реалізація цифрової реституції історико-культурних об'єктів, які реально неможливо повернути до країни походження; зібрання творів цифрового мистецтва, які не мають фізичних аналогів).

Мультимедійні технології заклали основу для альтернативного представлення самого музею та його колекцій у новому просторі, що дозволило розширити кордони у віртуальному світі за межі фізичного простору музею та його традиційної аудиторії. Утворився новий тип віртуального музею – інтерактивний цифровий музей, у якому користувач перестає бути пасивним спостерігачем, глядачем, а стає учасником. Фундаментальним аспектом розвитку мультимедійних, гіпертекстових і гіпермедійних технологій стала можливість для користувача обирати шляхи ознайомлення з музейними матеріалами, порядок та пріоритети взаємодії з культурною спадщиною, робити запити до створеного матеріалу, а не просто пасивно спостерігати за обраними об'єктами. Користувачі такого віртуального музею мають змогу створювати свою власну музейну експозицію або нові артефакти, так званий третій простір (*Third Space*), який є комбінуванням «реального» та «цифрового», з метою створення нових змістових значень [52, 58]. Для цифрового музейного проєкту, порівняно з архівом і бібліотекою, критичними аспектами реалізації є інтерактивність, інтерпретація, комунікація, залучення історико-культурного контексту.

Проведене стисле дослідження реалізації різних цифрових проєктів установ історико-культурної спадщини відповідно до концепції БАМ виявляє певні вади, коли замість того, щоб розкривати істотну відмінність між музеями, бібліотеками та архівами, їх широка класифікація як «інституції пам'яті» в державному секторі та наукових дослідженнях надто спрощує концепцію пам'яті та маргіналізує специфічні підходи до каталогізації, опису, інтерпретації та розгортання колекцій, в межах яких музеї, бібліо-

теки та архіви традиційно взаємодіють з історією, змістом і культурною пам'яттю істотно різними способами [56]. Отже, щоб відбулась насправді успішна конвергенція, а не проста агрегація, електронних бібліотек, цифрових архівів та віртуальних музеїв, яка може взаємно збагатити ці розрізнені колекції, необхідно сприймати та здійснювати її не надто спрощено й популістично.

Міжкультурна та медіа, міждисциплінарна та професійна конвергенція

Термін «культурна конвергенція» (*Cultural Convergence*) у 1998 р. запровадив Г. Дженкінс, викладач Массачусетського технологічного інституту США. Він виходив з теорії, згідно з якою комунікація між народами світу розростається за допомогою Інтернету, що поступово нівелює відмінності між національними культурами, зрештою призводячи до формування єдиної глобальної культури. Один із прогностичних результатів цього процесу полягає в тому, що унікальні національні ідентичності зникнуть і натомість буде єдина міжнаціональна ідентичність [47]. Дослідники сучасного медіапростору М. Луканіна, Ю. Половинчак зазначають, що процес конвергенції є загальною властивістю сучасних інформаційних комунікацій, у межах якого відбувається підвищення взаємопов'язаності різних елементів комунікаційної системи. Медіаконвергенція охоплює різноманітні та різнопланові процеси поєднання різних форматів ЗМІ (активний розвиток газет, радіо і телебачення онлайн) до асиміляції в єдиному інформаційному полі різних рис традиційно розділених секторів ЗМІ, таких як телебачення, радіо та кінематограф. Відбувається також змішування ролей у інформаційно-комунікаційних процесах, що дає будь-якому користувачеві змогу брати активну безпосередню участь у виробництві інформаційного продукту, впливати на формування порядку денного [17, 19].

Найяскравіше цифрова конвергенція виявила себе у такому понятті як «розумна спадщина» (*Smart Heritage*), яке виникло на перетині двох популярних напрямів досліджень: «розумне місто» (*Smart City*) та «культурна спадщина» (*Cultural Heritage*). Концепція розумного міста передбачає поєднання інформаційних технологій з інфраструктурою, архітектурою, предметами побуту для вирішення соціальних, економічних та екологічних проблем. Дослідники стверджують що «розумні» дискурси, такі як «розумна мобільність» та «розумна інфраструктура», стали результатом роз-

витку дисципліни «розумне місто». Завдяки такій конвергенції концепція розумності розвивається, формуючи самодостатні академічні та професійні екосистеми [10, 30]. Розумна спадщина сприяє громадському розумінню важливості вивчення та збереження історичних цінностей, дає експертам змогу приймати аргументовані рішення щодо управління та збереження культурної спадщини, через інтерактивні засоби ІКТ відкриває перспективи для розвитку туризму, емоційного та інтелектуального сприйняття культурних цінностей. Спеціалізовані додатки *Smart Heritage* об'єднують спільноту, державні установи та експертів, що допомагає ефективніше реалізувати проекти збереження культурної спадщини. Загалом, як відзначають дослідники явищ е-культури, проблема відсутності взаєморозуміння між культурним сектором, галуззю послуг та ІКТ-спеціалістами через їхній різний спосіб мислення, ускладнює досягнення плідної співпраці в різних сферах – від освіти до мультимедійного виробництва, де доступність контенту культурної спадщини могла б відкрити значні перспективи для суспільного розвитку. Досвід успішних проектів у галузі розумної спадщини показав, що для розвитку інноваційних та ринкових продуктів і послуг з реальним культурним впливом абсолютно необхідне особисте та безпосереднє залучення експертів відповідної культурної сфери [27].

Міждисциплінарна конвергенція

Взаємопроникнення цифрових технологій та дисциплін історико-культурної спадщини породжує різні форми міждисциплінарності, які виразно проявляються в межах створення соціогуманітарних цифрових проектів. Американський вчений у галузі цифрової гуманітаристики Мічиганського університету Дж. Клейн (*Julie Thompson Klein*) визначає, що міждисциплінарність зазвичай характеризується інтеграцією інформації, даних, методів, інструментів, концепцій та/або теорій з двох або більше дисциплін або корпусів спеціалізованих знань. Це сприяє більш цілісному розумінню питання, теми, проблеми окремими особами чи командами. Методологічна міждисциплінарність зазвичай покращує якість результатів за допомогою застосування методів, концепцій або інструментів з іншої дисципліни, щоб перевірити гіпотезу, відповісти на питання дослідження або допомогти розробити теорію. На відміну від цього, теоретична міждисциплінарність розвиває більш вичерпне загальне уявлення, як правило, у формі нових концептуальних структур або синтезів [48].

Прояви міждисциплінарної взаємодії демонструють найпопулярніші теми досліджень цифрової гуманітаристики, які наводить Олів'є Ле Деф (*Olivier Le Deuff*): дослідження текстів і їх комп'ютерний аналіз, електронні видання, наукометрія; збір і аналіз інформації, її візуалізація, контекстний семантичний пошук, проєктування і впровадження гуманітарних баз даних; цифровий та інформаційний менеджмент даних (аналіз, моделювання, збереження); цифрова історія, цифрова спадщина, історична та археологічна інформатика, кібергеографія; цифрове суспільство, соціальна робототехніка, цифрова культура (кіберкультура), кіберпсихологія, мережеві комунікації та соціальні мережі; комп'ютерні ігри, віртуальна і доповнена реальність [40].

Міждисциплінарність цифрових гуманітарних проєктів породжує відповідно міжпрофесіоналізм. Найпоширенішими професіями, представники яких беруть участь у розробках у сфері цифрових гуманітарних наук, є інформатик, інженер, бібліотекар, вчений у галузі гуманітарних наук, юрист. У сукупності до міждисциплінарних компетентностей треба віднести такі: *технічна компетентність* (вміння використовувати відповідні цифрові інструменти й програми); *навігація* (вміння визначати й використовувати відповідні джерела знань з різних дисциплін та різних видів – текстові, візуальні, звукові); *інтеграція та синтез* (досягнення робочого балансу між технологічними та гуманістичними компонентами); *критичне мислення* (критичний аналіз медіаконтенту, впливу нових технологій та процесу проєктування); *співпраця* (командна робота, залучення консультантів, керування проєктами, ведення переговорів) [48].

Вагомі міркування щодо сучасного розуміння цифрового кураторства як досить складного міждисциплінарного процесу наводить викладач Університету Толедо А. Сабхарвал (*Arjun Sabharwal*). Цифрове кураторство передбачає збереження, оприлюднення та надання довгострокового доступу до народжених цифровими та оцифрованих колекцій матеріалів спадщини, даних та публікацій. Цифрове кураторство потребує семантичного роз'яснення, оскільки воно має різні значення в контексті різних професій.

Цифрові архівісти зосереджуються на збереженні цифрового вмісту в контексті архівування, тоді як цифрові гуманітарії – на створенні тематичних колекцій для отримання нових інтерпретацій, теорій і знань. Існує також соціальне кураторство, яке передбачає зворотний зв'язок з аудито-

рією за допомогою різних платформ соціальних медіа; його мета – додати колекціям соціального значення та збагатити публічний дискурс за темами колекцій або експозицій. Збіг визначень і застосувань цифрового кураторства в цих пов'язаних контекстах об'єднує архівістів, цифрових гуманістів і громадськість і таким чином покращує співпрацю на різних рівнях кураторства. Ця міждисциплінарна співпраця розширює значення «цифрового кураторства», збагачує роботу архівістів, бібліотекарів, цифрових гуманістів, технологів, інформаційних архітекторів та громадськості інтерсуб'єктивними контекстами.

Завдяки цим конвергентним процесам виникає поняття перехресного кураторства (*cross-curation*) – стратегії, яка дає змогу установам спадщини керувати своїми колекціями ефективніше та з більшим соціальним впливом: збагачення публічного дискурсу колекцій; розвиток соціальних, текстових та онтологічних зв'язків матеріалів колекцій; охоплення аудиторії, яка виходить далеко за межі традиційних програм інформаційно-роз'яснювальної роботи бібліотек, архівів і музеїв. До появи всесвітньої павутини бібліотеки, архіви та музеї влаштовували виставки, лекції, презентації та інші інформаційно-роз'яснювальні заходи. Мережа розширила можливості для охоплення більшої аудиторії та забезпечення доступу до більшої кількості знань з окремих тем, сприяла поширенню електронних бібліотек, цифрових архівів, віртуальних музеїв, що призвело до створення креативних сайтів і підходів до кураторства [59].

П. Марті (*Pol Marty*) розмірковує над тим, що сьогодні, додатково до процесу цифровізації професійних компетентностей, спільнота культурної спадщини адаптується до мінливих способів пошуку інформації, які формують майбутнє організацій культурної спадщини в цифрову епоху. Цифрові ресурси стирають традиційні відмінності між установами культурної спадщини. Архіви та музеї співпрацюють та об'єднують зусилля, щоб краще обслуговувати своїх користувачів, багато з яких чітко не розуміють різниці між цими установами чи ресурсами. Щоб задовольнити ці потреби, потрібні фахівці з культурної спадщини, які можуть переступити традиційні кордони між бібліотеками, архівами та музеями. Їм знадобиться можливість підтримувати ключові відмінності між бібліотеками, архівами та музеями на задньому плані, одночасно роблячи доступ до інформації більш універсальним і більш прозорим на передньому плані. Вони повинні

вміти збалансувати зовнішнє уявлення про переваги та недоліки цифрової конвергенції з внутрішніми поглядами бібліотекарів, архівістів та музейних фахівців. У всіх сферах їм потрібно буде пройти тонку лінію між мотиваціями постачальника інформації всередині та споживача інформації ззовні. Об'єднання спільних ресурсів БАМ дасть унікальну можливість розширити культурну спадщину за межі компетенції окремих бібліотек, архівів і музеїв та підвищити її суспільну цінність [51].

Міжпрофесійна конвергенція

Бібліотечні спеціалісти, які беруть участь у створенні цифрових ресурсів історико-культурної спадщини та здійсненні складних історико-культурних цифрових проєктів, мають освоїти й вільно володіти цілим комплексом ІТ-компетентностей:

- надання електронної та фізичної інфраструктури для здійснення цифрових проєктів;
- документальні інформаційні системи та системи управління цифровими колекціями;
- проєктування відкритого та зручного доступу до цифрових ресурсів;
- засоби та протоколи передавання даних;
- збирання та об'єднання електронних інформаційних джерел для аналізу;
- архівування та публікація цифрових даних;
- визначення матеріалів для оцифрування з метою підтримки наукових досліджень;
- цифрове обладнання для оцифрування документів;
- цифрове опрацювання зображень;
- характеристики та засоби перетворення форматів цифрових об'єктів;
- розпізнавання та розмітка текстів;
- створення метаданих та проєктування схем метаданих, стандарти опису цифрових об'єктів (метадані адміністративні, технічні, описові);
- планування довгострокового збереження та постійного доступу до цифрових даних, носії інформації та системи збереження великих обсягів даних;
- підготовка електронних видань та публікація баз даних;
- підготовка віртуальних виставок та презентацій;
- моніторинг використання та статистичний аналіз цифрових ресурсів;

– авторське право та етика у цифровому середовищі [11, 28].

Список назв професіоналів у категорії «цифровий бібліотекар», наведений у 2015 р. Р. Шахбазі (*Rahim Shahbazi*), показав значний діапазон бібліотечних спеціальностей, пов'язаних із цифровими технологіями: бібліотекар вебсервісів (*web services librarian*), бібліотекар даних (*data librarian*), бібліотекар дослідницьких даних (*research data librarian*), бібліотекар електронних ресурсів (*electronic resources librarian*), бібліотекар метаданих (*metadata librarian*), бібліотекар нових технологій (*emerging technologies librarian*), бібліотекар цифрових ініціатив (*digital initiatives librarian*), бібліотекар цифрових колекцій (*digital collections librarian*), бібліотекар цифрових сервісів (*digital services librarian*), системний бібліотекар (*systems librarian*), цифровий архівіст (*digital archivist*), цифровий бібліотекар (*digital librarian*) [61].

Підготовка цифрових спеціалістів нової генерації потребує врахування різних аспектів цифрового кураторства (менеджменту електронних ресурсів), які змінили роботу установ культурної спадщини, навіть якщо в центрі інституційних місій залишилися їхні матеріальні колекції: оцифрування, створення оцифрованих зображень для представлення матеріальних об'єктів в Інтернеті, нові робочі процеси та інструменти для керування цифровими активами, а також стратегії збереження та виявлення цифрового контенту; організація матеріалів, народжених цифровими, починаючи від інституційних сховищ до цифрових архівів (різноманітні цифрові продукти від цифрового медіа-арту до даних наукових досліджень); опис колекцій, якими все частіше керують у цифрових форматах (розкриття метаданих, інтеграція власних цифрових ресурсів з ресурсами інших установ, визначення контексту у вигляді пов'язаних відкритих даних). Розвиток цих сфер діяльності в установах БАМ вплинув на традиційні професійні ролі, наприклад такі як менеджер цифрових активів або куратор віртуального музею [54].

Узагальнені висновки статті дослідників з *Університету Каліфорнії в Ірвайні (University of California-Irvine)* свідчать, що завдяки процесам цифрової міжпрофесійної конвергенції бібліотечні спеціалісти відіграють провідну роль у багатьох цифрових проєктах соціогуманітарного спрямування, у яких вони виконують різні вагомі обов'язки:

– *постачальник*, творець контенту, який визначає та розробляє великі за розміром і різноманітні за форматом і тематикою цифрові колекції та корпуси текстів;

– *куратор*, який оцінює, відбирає, організовує та зберігає цифрові публікації, проекти, навчальні матеріали тощо, забезпечуючи до них стійкий та довгостроковий доступ;

– *менеджер проєктів*, який знаходить фінансування, виконавців та потенційну аудиторію користувачів;

– *інструктор-викладач*, який проводить семінари та консультації, передає необхідні навички вченим-гуманітаріям щодо взаємодії з цифровим контентом і технологіями;

– *консультант*, який надає професійні поради науковцям щодо авторського права, відкритого доступу і пов'язаних з цим питань;

– *посередник* між науковцями-гуманітаріями та ІТ-професіоналами, який володіє знаннями, інформацією і технологічним досвідом для організації оптимальної та ефективної спільної роботи;

– *партнер*, який надає допоміжні послуги та бере участь у розробці нових інструментів та ресурсів;

– *новатор*, який генерує та ділиться новими ідеями на основі останніх досліджень взаємодії з користувачами та інформацією, який активно експериментує з вебінтерфейсами і даними:

– *гібридний науковець* з досвідом методології цифрової гуманітаристики, інформаційних та бібліотечних технологій [67].

Для відображення процесів розширення обов'язків та освоєння нових ролей професіоналами в галузі бібліотечної діяльності, архівної та музейної справи, цифрової гуманітаристики та ІТ-технологій у процесі розробки і створення цифрових проєктів історико-культурної спадщини, які мають виражений міждисциплінарний характер, усе частіше згадується термін «гібридний дослідник (*hybrid scholar*)». Такий стан речей свідчить про нагальну потребу зміцнення наукових зв'язків між установами спадщини, а також зміцнення зв'язків між академічним полем цифрової гуманітаристики й бібліотекознавства для вдосконалення стратегій навчання та спільних проєктів [29, 37, 67].

Потреба підготовки дослідників нової генерації в галузі цифрової культурної спадщини викликала до життя спеціалізовані навчальні про-

грами, розроблені викладачами американських університетів: «Управління інформацією про культурну спадщину» (*Cultural Heritage Information Management, CHIM*) – Католицький університет Америки (The Catholic University of America) та «Інформатика культурної спадщини» (*Cultural Heritage Informatics, CHI*) – Школа бібліотечно-інформаційних наук університету Сіммонса (Simmons University School of Library and Information Science). Програми створені під впливом процесів зближення діяльності бібліотек, архівів і музеїв (БАМ) з новітніми цифровими методами управління унікальними колекціями культурної спадщини. До основних дисциплін циклу розроблених програм віднесли такі п'ять: 1) *історико-контекстуальні основи*: знання і розуміння культури, історичного контексту та колекцій закладів культури; 2) *управління ресурсами та цифрове кураторство*: знання в галузі розробки, обробки, управління й оцінки даних та інформаційних ресурсів у будь-яких форматах; 3) *організація інформації*: практика опису ресурсів, структурування змісту і виявлення контекстної інформації; 4) *інформаційне обслуговування*: аналіз потреб користувачів з метою розробки продуктів і сервісів для задоволення цих потреб, організація послуг відповідно до місії та завдань установи; 5) *цифрові технології*: технологічні інструменти для контенту і послуг, навички роботи з технологіями оцифрування для створення й управління цифровими ресурсами культурної спадщини. Мета курсів полягала в тому, щоб підготувати інформаційних професіоналів з компетенціями, необхідними для організації ресурсів культурної спадщини в динамічному сучасному цифровому середовищі [36, 37].

5.4. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського в розбудові цифрових ресурсів культурної пам'яті України

Висновки аналітичної записки «Формування суспільного ідеалу в умовах глобалізованого світу та інформаційного суспільства» засвідчили, що значну роль у напрацюванні загального позитивного іміджу України та української культури найближчим часом будуть відігравати потужні національні цифрові проекти, особливо консолідовані ресурси установ

соціальної пам'яті (бібліотек, архівів, музеїв). На сучасному етапі для України важливим є створення національних цифрових ресурсів і проєктів, у першу чергу – підготовлених академічною спільнотою, які б сприяли поширенню та засвоєнню науково обґрунтованих знань про Україну [25].

Консолідація цих інформаційних джерел на єдиній цифровій платформі особливо актуальна для України, яка ще перебуває у складному процесі визначення стратегій формування загальнонаціонального суспільного консенсусу. Важливе значення в Україні має регіональний аспект. У цьому контексті проблемою для України є розвиток глобалізації і регіоналізації в той час, коли національна самоідентифікація країни потребує територіальної, мовної, політичної згуртованості. Необхідно, щоб ці процеси розвивалися паралельно, у руслі спільної стратегії цивілізаційного оновлення України. Заміна територіальних і мовних критеріїв на критерії розвиненості громадянського суспільства та спільного суспільного ідеалу сприятиме діалогу й порозумінню між різними культурно-історичними регіонами України та етнічними групами. Потребує подолання недостатня поінформованість українського суспільства (особливо на Півдні і Сході держави) щодо питань власної історії, походження, мовних витоків тощо [26].

Як справедливо зазначено в статті міжнародного колективу дослідників (Франція, Польща, Китай), слід враховувати складність і різноманітність у побудові спільної пам'яті через матеріальну та нематеріальну культурну спадщину, де надзвичайно важливими факторами є толерантність та збереження різноманіття. Відповідно, складні знакові системи певної країни чи регіону та їх значення, накладені на складну конфігурацію історичних, соціальних та культурних умов, що змінюються в часі та просторі, мають бути зафіксовані та збережені для майбутніх поколінь [64].

Огляд процесів цифрової конвергенції, пов'язаної з культурною пам'яттю та історико-культурною спадщиною, показав складні суспільні процеси міжінституційної, міжресурсної, міжкультурної, міждисциплінарної та міжпрофесійної конвергенції. Головний висновок, який можна зробити на основі проведеного дослідження: створення вагомого соціогуманітарного цифрового проєкту є складним міждисциплінарним завданням, яке потребує вироблення принципово нових науково-методологічних засад реалізації із залученням багатьох експертів різних сфер діяльності (вчених, ІТ-спеціалістів, бібліотекарів, архівістів, музейників). Сьогодні такий на-

прям досліджень активно розвивається в межах комплексу дисциплін цифрової гуманітаристики [6, 41].

Проста агрегація масштабних масивів цифрових культурних об'єктів у межах ресурсів комплексу установ культурної пам'яті БАМ (бібліотека, архів, музей) не дає бажаного результату, який зможе задовольнити як широкі суспільні, так і ексклюзивні дослідницькі інформаційні потреби. На нашу думку, найперспективнішим напрямом формування цифрових ресурсів культурної пам'яті є створення цілеспрямованих консолідованих тематичних історико-культурних цифрових колекцій, які мають на меті історичну реконструкцію відповідних подій з урахуванням багатоаспектного контексту (часового, географічного, персонального, інституційного, культурного). Про успіх саме таких підходів свідчить реалізація таких історико-культурних цифрових проєктів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як е-бібліотека «Україніка» та комплекс тематичних колекцій на основі її матеріалів, «Цифровий архів Голодомору», «е-Архів Михайла Грушевського», які реалізуються спільно з іншими установами Національної академії наук України, архівами і музеями.

Загальні принципи відображення історико-культурного контексту в процесі формування цифрових колекцій були розроблені для організації знань е-бібліотеки «Україніка», яка має на меті консолідувати в електронному форматі документальний масив знань про Україну, її народ, традиції та культуру, розбудовану політичну націю, сформовану нею державу; матеріали про природне, географічне середовище, демографічний, економічний, соціальний, освітній, науковий потенціал країни.

З метою організації тематичного пошукового інструментарію е-бібліотеки була розроблена система предметно-довідкових рубрик: «Історичні події», «Історична Україна», «Верстви населення», «Географічні об'єкти», «Держави», «Мистецтво», «Мови», «Нагороди», «Народи», «Населені пункти», «Організації», «Органи державної влади», «Пам'ятки культури», «Пам'ятки природи», «Персоналії», «Суспільно-політичні рухи», «Території», «Установи». Традиційна статична предметна рубрика бібліотечного каталогу є навігаційним інструментом, який приводить до групи документів відповідної тематики, на відміну від цього, предметно-довідкові рубрики «Україніка» містять також додаткову інформацію про поняття, що розкривається.

Структурно кожна така довідка становить сукупність полів, що містять формалізовану інформацію про належність поняття до певної категорії об'єктів предметної галузі, лінгвістичні та міжпредметні зв'язки. Система взаємопов'язаних фреймів-довідок створює семантичну мережу зв'язків об'єктів предметної галузі українознавства, яка забезпечує користувачу зручний, інтуїтивно зрозумілий механізм пошуку потрібних інформаційних джерел. Предметно-довідковий запис має уніфікований перелік обов'язкових для заповнення полів: «Категорія», «Заголовок», «Різничитання», «Пов'язані заголовки», «Коментар», «Дати», «Тип об'єкта», «Довідкові інтернет-ресурси», що в сукупності становлять пошуковий образ поняття, якому відповідають предметна довідка й атрибутовані нею документи. «Україніка» покликана розкривати українознавчу тематику, проте жодна культура не може існувати ізольовано від навколишнього світу, тож до категорії «Держави» належать довідки про іноземні держави (наявні або зниклі), пов'язані з Україною та українцями, і цей зв'язок демонструється у документах, атрибутованих відповідними предметними довідками («Канада», «Польща» тощо).

Державні утворення українців (УНР, ЗУНР та інші) позначаються категорією «Історична Україна», до неї належать довідки про державні утворення, що існували безпосередньо на території сучасної України. До категорії «Історичні події» належать явища, які мали вагоме значення в історії українців: «Магдебурзьке право», «Азбучна війна», «Акт Злуки», «Бабин Яр», «Голодомор», «Колективізація», «Коліївщина», «Листопадовий чин», «Помаранчева революція», «Розстріляне відродження» тощо.

Репрезентативною щодо різних історичних процесів, які відбувалися в Україні, є категорія «Суспільно-політичні рухи», куди входить «Шістдесятництво», «Дисидентство», «Народний Рух України», «Український жіночий рух» тощо. Категорія «Території» об'єднує довідки про різні адміністративні (області, полки, губернії) та історико-географічні утворення на території України: «Галичина», «Полтавська область», «Крим». Формат останніх забезпечує можливість більш комплексного розкриття понять. Наприклад, для відображення ієрархічності категорії «Території» створено довідки «Полковий устрій Гетьманщини», «Губернський адміністративний устрій на території України» тощо. Україна є багатонаціональною державою, тому категорія «Народи» покликана структурувати відповідні доку-

менти, групуючи їх у відповідні сегменти – «Українці», «Кримські татари», «Німці», «Поляки», «Євреї», «Китайці» та ін. Наразі ця категорія містить 50 довідок про різні народи, пов'язані з Україною. Певним її тематичним доповненням є окрема категорія «Мови»: «Українська мова», «Чеська мова», «Польська мова», «Німецька мова». Наразі існує понад 30 довідкових записів стосовно різних мов. Читач має змогу отримати доступ не лише до документів, у яких відображено українознавчий складник в історичних подіях чи лінгвістиці (наприклад, білоруській чи словацькій), а й окремо отримати перелік документів, де вони є мовами тексту. У категорії «Мистецтво» відображаються загальні предметні рубрики стосовно певних видів мистецтва: «Гончарство», «Живопис», «Кобзарство», «Писанкарство» і т. ін. [15].

Система предметно-довідкових записів е-бібліотеки «Україніка» має значний інтегративний потенціал, який дає змогу консолідувати весь наявний масив документальних джерел, що стосуються певного поняття. Так, наприклад, за довідкою «Літопис Самійла Величка» можна ознайомитись із цифровою копією рукопису з фонду Інституту рукопису НБУВ (ІР НБУВ. Ф. 8, од. зб. 154. Літопис Самійла Величка. 1770–1779. 806 арк.), з археографічними виданнями літопису за різні роки (1848–1864, 1991, 2006), історіографічними та джерелознавчими дослідженнями літопису, а також із персоналією самого Самійла Величка, його працями та літературою про нього, наявними в е-бібліотеці.

Система довідкових записів також використовується в процесі формування інтелектуального календаря «Україніка в датах», який актуалізує знання про Україну на щодень і приводить користувачів до відповідних документальних джерел і досліджень, наявних в е-бібліотеці «Україніка» і пов'язаних з визначною для України датою. До певної дати обирається знакова подія, факт історичного чи державного значення, день народження видатної особистості. З відкритих енциклопедичних або довідкових джерел формується текст про обрану подію, додається зображення і приєднується список з активними тематичними посиланнями на довідкові записи та ресурси електронної бібліотеки «Україніка» [9].

Створений предметно-довідковий апарат «Україніки» акумулює й актуалізує понятійний апарат українознавчої тематики. Завдяки інтегрованості до сучасного вебсередовища та індексування пошуковими машинами

ці ключові категорії понять, важливих для розуміння історії та культури України, стають доступними широкій аудиторії користувачів Інтернету. Все це створює передумови для кращого розуміння здобутків української нації та її місця у світовому цивілізаційному розвитку.

Найбільшою за наповненням в е-бібліотеці «Україніка» є категорія предметно-довідкових рубрик «Персоналії». Вона систематизує інформацію про авторів документів або відомих постатей (науковців, митців, державних та військових діячів тощо) і налічує понад 5 тис. записів. Залежно від стосунку персоналії до тексту документа персоналія може виступати в одній із двох ролей: особа брала участь у створенні документа (автор, редактор, упорядник, рецензент, ілюстратор, автор передмови тощо), про персоналію йдеться в тексті документа. Відповідні документи для персоналії будуть відображені у двох варіантах «Праці» і «Література» [16]. Низка підготовлених предметних довідок має потенціал для формування джерельної бази українського пантеону видатних постатей.

З метою докладнішого відображення інформації про видатних діячів історії, культури та науки України в межах цифрового проєкту е-бібліотеки «Україніка» було також закладено та розроблено методологічні й технологічні підходи до формування персональних електронних колекцій на підґрунті інтегрованих підходів до формування джерельної бази української документальної архівної, рукописної та книжкової спадщини, міжнародних стандартів описування колекцій, з урахуванням сучасних тенденцій пов'язаних даних семантичних вебтехнологій. Інструментарій створення електронних колекцій сприяє популяризації документальних джерел означеної тематики та її видимості в Інтернеті, спрощує користувацький пошук та актуалізує важливу для України проблематику [13].

Цифрові соціогуманітарні проєкти «е-Архів Михайла Грушевського», «Цифровий архів Голодомору», які розробляє Інститут історії України за участі Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, також продемонстрували переваги створення окремих тематичних цифрових колекцій. Формування спеціалізованої цифрової колекції дає змогу поєднати різні принципи подання історичних даних: хронологічний, географічний, текстовий, предметний, візуальний. В єдиному інформаційному масиві поєднуються історичні джерела різних установ, у тому числі архівів, бібліотек, музеїв.

Усе це виступає важливим документальним супроводом історичного дослідження, що наочно відображає контекст, подає віртуальну реконструкцію тла доби. Дослідник отримує можливість зануритись у всі обставини події через тексти офіційних постанов, свідчення очевидців, газетні публікації, візуальний ряд фото-, відеоматеріалів, просторово-часові обставини, залучені персоналії, організації, установи. Датування документів здійснюється за оригінальними даними та залежно від наявної деталізації зазначається на таких рівнях: рік; рік і місяць; рік, місяць, день (діапазон дат). На основі часових даних відповідно до наявного масиву документів автоматично будується хронологічний показчик, який забезпечує вибірку матеріалів на рівні: рік, місяць або конкретний день, незалежно від їх виду (архівний документ, фотографія, газетна публікація, матеріали наукового дослідження тощо).

Загальна структура цифрової колекції передбачає консолідацію широкого масиву інформаційних ресурсів – пов'язаних із темою історичних джерел: документів, преси, візуальних джерел; наукових і довідкових ресурсів; ресурсів суспільного значення. Деталізований пошук інформації дослідник може вести за стандартними атрибутами: ключовими словами, заголовками документів і назвами видань, авторами, роком видання, видом ресурсу. Інформація також консолідується за місцями зберігання відповідних історичних документів, які представлені такими категоріями: архіви, музеї, бібліотеки, родинні архіви.

Для кожної інституції інформація подається окремим записом, в якому зазначаються назва установи, країна, контактна інформація (телефон, e-mail), адреса (географічні координати Google-карт), сайт, логотип. Відповідно, для кожної інституції автоматично формуються у хронологічному порядку списки документів, наявних у цифровому архіві, які можна проглянути, а далі за потреби перейти до їх докладного опису. Поза часовим і географічним контекстом є також можливість розкривати зміст документів за особовою та інституційною ознакою. Для кожної особи може бути зазначено її усталене ім'я, різночитання імені (різні форми та іншими мовами), дати життя, країну, довідкові інтернет-джерела, позначено її роль (історичний діяч, дослідник, фотограф тощо). Відповідно до змісту документа особа може бути зазначена як автор або персоналія; для кожної особи автоматично формуються списки праць і літератури [1].

Здобутки Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського у напрямі розробки методологічних і технологічних засад формування консолідованих цифрових ресурсів знань про Україну продемонстрували значний потенціал співпраці бібліотечних, ІТ-спеціалістів та академічних вчених Національної академії наук України. Успіх реалізації цих цифрових проєктів, важливих для формування українського історико-культурного сегмента Інтернету, поширення знань про Україну, покращення її світового та національного іміджу, підтверджується затребуваністю зазначених ресурсів широкою аудиторією інтернет-користувачів.

Особливо посилилася ця зацікавленість під час карантинних обмежень 2020–2021 рр., пов'язаних з пандемією COVID–19, про що свідчить зростання попиту на електронні книги приблизно вдвічі (на 98%). Так, за даними вебметричної системи Google Analytics, з березня 2020 до вересня 2021 р. до ресурсів е-бібліотеки «Україніка» звернулось понад 485 тис. користувачів, здійснено 2,3 млн інформаційних запитів, 391 тис. звернень до повних текстів електронних документів (приблизно читали 1 тис. книг на добу). За даними системи пошуку наукової інформації Google Scholar, посилання на ресурси е-бібліотеки «Україніка» містять понад 300 наукових текстів 2017–2021 рр. з широким використанням джерельної спадщини, що міститься у колекції «Україніка», яка представляє усю сукупність історико-культурних джерел усіх колишніх земель та сучасних регіонів України. Інтеграція ресурсів навіть на рівні однієї бібліотеки національного масштабу зі значними фондами історико-культурної спадщини і на початковій стадії показала значну ефективність такого ресурсу для наукових досліджень та культурних заходів.

Важливо підкреслити, що ефективність використання ресурсів пояснюється не лише впровадженням технологічних інновацій і стандартів, а й великою працею вчених, які здійснили підготовку достовірної та науково опрацьованої змістовної інформації, що стало основою складання ґрунтовних і якісних метаданих. Під час підготовки ресурсів різного походження наукова складова відіграла визначальну роль у аспектах гарантованої інформації. У підготовці цього ресурсу брали участь усі відділи, що зберігають джерела, десятки кваліфікованих вчених, які співпрацювали разом та фактично підготували ґрунт для створення інноваційного цілісного напрямку цифрової гуманітаристики.

Ефективність цифрового ресурсу колекцій яскраво підтверджується. Серед користувачів інформації є представники різних регіонів України та країн світу, різних сфер діяльності: вчені різних галузей знань, переважно гуманітарних, освітяни, студенти, установи державної влади, діячі культури та мистецтв, громадські організації тощо. Загальнодоступні мультикультурні ресурси «Україніки» широко використовувалися у підготовці наукових та культурних заходів, вітчизняних та міжнародних виставок та презентацій, де історична пам'ять об'єднує організаторів ресурсу та заходів, користувачів інформації широкого профілю.

За попередніми дослідженнями, проведеними в НБУВ, створення таких ресурсів дасть змогу знайти важелі управління інформацією, уникнути кризової конфронтації поколінь, соціальних груп і верств населення, маніпуляцій історичними фактами та оцінками, а також закласти інформаційне підґрунтя для розробки нової ідентичності та самоідентифікації на засадах особистісних людських вимірів суспільної єдності, солідарності та патріотичної свідомості, інтелектуального діалогу сучасних поколінь з минулими та між собою [25].

За спостереженнями вчених, ми увійшли в суспільство, яке створює принципово новий світовий інформаційно-комунікаційний простір, де нове, децентроване комунікативне середовище не залежить від ідеології, релігії, культури, національності й зумовлює реальну поведінку людини. Таке інформаційне середовище з'являється стихійно як нова форма культури. У цьому інформаційному середовищі комунікація стає своєрідним способом існування людей, але вона має як позитивні, так і негативні наслідки для культури, та може відігравати негативну роль і в процесах створення консолідованого суспільства в Україні. Тому науковий компонент державного підходу до стандартизованих технологій, єдиної цифрової платформи і до змістового наповнення, створення керованого ресурсу з метою консолідації суспільства має також бути врахований.

Отже, досвід європейських держав у галузі створення Європіани, а також значні досягнення України у формуванні культурного простору свідчать про назрілу необхідність цільової державної підтримки створення цифрової платформи, яка відігравала б роль спільного джерельного національного ресурсу Україніки, як колективної пам'яті народу, для пост-

ійного переосмислення історії, нації та культури, і на базі якої могли б бути знайдені консолідаційні моделі буття українського суспільства.

Реалізація проєкту потребує не лише фінансування в галузі відповідної потужної комп'ютерної техніки, а й спеціально створеної урядової програми, яка базувалась би на діяльності різних робочих груп із урядових представників центрального та регіонального рівнів, провідних вчених, представників численних інституцій культури, науки, освіти, громадських об'єднань, спроможних визначити й перспективи для формування довгострокової стратегії консолідації соціокультурної сфери суспільства з урахуванням досвіду цифрової загальноєвропейської бібліотеки «Європіана». Засади для проведення такої роботи створено: вже існує консолідований та науково опрацьований цифровий ресурс, що показав свою життєздатність в окремих інституціях, але який потребує додаткової інтеграції на рівні узгодження форматів метаданих, встановлення досконаліших семантичних зв'язків та докладного відображення історико-культурного контексту. Не можна не враховувати й цифровий фактор впливу на свідомість людини. Сьогодні, в умовах формування «покоління мережі», така програма вбачається найважливішим підґрунтям для соціокультурного розвитку України та вирішення завдань консолідації суспільства.

ВИСНОВКИ

Механізми створення соціокультурного простору та національної соціокультурної консолідації потребують повноцінного й багаторівневого функціонування гуманітарного простору як інформаційно-комунікаційного середовища, у якому виробляється та функціонує взаємопов'язана система ідей, цінностей, ідеалів, міфів, стереотипів, образів, що впливають на суспільну свідомість, а також здійснюється реалізація проєктів формування національної пам'яті, передусім сучасної цифрової культури та цифрового формату культурної пам'яті (e-Культура, e-Culture): оцифрування культурної спадщини, створення метаданих культурних об'єктів, введення у широкий громадський обіг матеріалів установ культурної пам'яті (бібліотек, архівів, музеїв) тощо.

Складність та незавершеність національно-консолідаційних процесів в Україні визначаються багатьма чинниками, серед яких одними з найважливіших є різнорідність українського соціуму, значна інерційність впливів стереотипів минулого, відсутність системного бачення причин, що можуть стримувати реалізацію оголошених завдань та впливати на тривалість невизначеності змістового контенту національної ідеї та її впливу на консолідаційні процеси. Збереження багатьох проявів цього негативного явища в сучасних умовах зумовлене усталеними традиціями поколінь, зокрема на родинному, побутовому рівні, невизначеністю державних пріоритетів у гуманітарному просторі та негативними зовнішніми впливами. При цьому йдеться не лише про російську пропаганду, про серйозні впливи російського політикуму/капіталу в інформаційному просторі України, а й про суттєві донедавна позиції російської освіти, науки і культури, сфери науково-технічної інформації, що залишаються важливими трансляторами в Україну головних досягнень світової цивілізації. Позбутися цього Україна зможе лише шляхом інтенсивної інтеграції у європейський й світовий

науковий, культурний і діловий інформаційний простір. Він привносить в українське суспільство зовсім інші світоглядні, інтелектуальні й духовні цінності, інший тип культури, який витісняє зі свідомості людей рудименти тоталітарного, ізоляціоністського, зрештою маргінального, мислення.

Проблеми утвердження національної ідентичності в сучасних реаліях пов'язані з засадничими світоглядними уявленнями й патріотичними переконаннями людей, їхньою громадянською позицією, з ідеалами гуманізму і свободи, що є основою європейського цивілізаційного вибору України.

У той самий час нині на суспільному і державному рівні постають серйозні й відповідальні завдання, пов'язані з «больовими точками» культурного порубіжжя, питаннями соціальних зрушень, також треба враховувати важливість формування чіткого комплексного уявлення про їх особливості.

Концептуально важливою є активізація інформування громадян про взаємозалежність і взаємне доповнення регіонів України, про успіхи між-регіональної співпраці, популяризації досягнень як держави в цілому, так і окремих постатей з різних регіонів; фокусування на історіях успіху України та її громадян, що позитивно сприймалося б жителями різних регіонів і викликало прагнення ідентифікувати себе із цими успіхами.

Особливої уваги заслуговують питання аналізу стану й структури суспільства в цілому, модернізації та проведення вигідних для жителів усіх регіонів України реформ (з обов'язковим урахуванням їх соціального ефекту), вирішення специфічних проблем сучасного українського суспільства, наприклад, чіткого комплексного уявлення про особливості вимушеного внутрішнього переміщення в Україні внаслідок воєнних конфліктів та його забезпечення, зокрема в соціокультурному контексті.

Характерною особливістю українського суспільства є збереження українцями відданості традиційним та патерналістським цінностям, одночасно протягом останнього десятиліття українське суспільство активно втягується в глобальні світові процеси і демонструє сприйняття європейських цінностей як ідеалу, до якого варто прагнути. Це вже органічна складова оцінки власної культурної ідентичності. Тож поглиблення європейської інтеграції України варто оцінювати як культурологічний та ідейний чинник консолідації українського суспільства та модернізації державних, суспільних і громадських інститутів.

Для реалізації стратегічного курсу на інтеграцію у європейський культурний і ціннісний простір Україна обирає прогресивну та перевірену світовим досвідом багатьох, і передусім європейських, провідних країн інтеграційну модель, що фокусується на універсальних цінностях, якими є рівність, солідарність, свобода спілкування та повага до розмаїття, права людини і верховенство права. За такого підходу не втрачається й національна ідентичність, яка стабілізує державу, та зберігаються ціннісні й нормативні регулятори самоідентифікації особи. Як демонструє ціннісний аналіз, українське суспільство у цілому до такої моделі готове.

За результатами проведеної оцінки результативності системної інформаційно-культурної політики реінтеграції територій, які постраждали від зовнішньої агресії, до українського соціокультурного простору наголошено на важливості залучення до розробки довготривалих рішень мешканців регіону із стійкою національною позицією та застосування партисипативного підходу, який передбачає свідому активну участь громадян у формуванні, виробленні та реалізації соціокультурних, політичних та інших життєвих рішень.

Особливого значення набуває науково-інформаційне забезпечення розвитку українського суспільства з точки зору національних інтересів із чіткими орієнтирами на стратегію культурної конвергенції з урахуванням верховенства інститутів українського суспільства у процесі формування інформаційного простору та різноманіття інформаційного виробництва, активізація продукування національних інформаційних продуктів як всередині українського суспільства, так і для представлення на зовнішніх інформаційних ринках відповідно до запитів глобального інформаційного простору.

Для прискореного підвищення ефективності використання інформаційних ресурсів важливе залучення до прийняття державотворчих управлінських рішень наукового і творчого потенціалу українського суспільства та використання інформаційних ресурсів цифрового суспільства, що забезпечує прискорення обмінів інформацією в системі гуманітарного простору та здійснює прямий вплив на формування ціннісно-нормативних і духовних засад менталітету сучасних громадян України як фактора особистісного самосприйняття власних цінностей і протистояння зовнішнім агресивним впливам чужої ідеології. Фактором впливу є також налагодження постійного

інформаційного моніторингу стану соціокультурного простору України та підготовка науково-інформаційного продукту, який базується на методиках ефективного використання інформаційного потенціалу глобального інформаційного простору в інтересах розвитку української нації і держави.

Об'єктом спеціальної уваги мають стати розвиток **питання включення у соціокультурний простір величезної культурної** спадщини України, визначення її ролі в розвитку суспільства та інтеграції у світові ресурси, шляхи її збереження та організації онлайн-доступу з урахуванням стратегії та шляхів формування цифрових ресурсів історико-культурної спадщини, засвоєння спільної методології та технологічних підходів, що відпрацьовані в цифровій бібліотеці «Європіана» і закріплювалися документами Європейського Парламенту, Європейської комісії тощо. Активну участь необхідно розвивати в програмі ЄС «Креативна Європа» (2021–2027).

Неодмінною умовою є міжінституціональна, міжкультурна та медіа, міждисциплінарна та професійна конвергенція, які базуються на створенні національного продукту культурної спадщини, що дасть змогу знайти важелі управління інформацією, уникнути кризової конфронтації поколінь, соціальних груп і верств населення, протистояти маніпуляціям історичними фактами та оцінками, а також закласти інформаційне підґрунтя для розробки нової ідентичності та самоідентифікації на засадах особистісних людських вимірів суспільної єдності, солідарності й патріотичної свідомості, інтелектуального діалогу сучасних поколінь з минулими та між собою.

Сучасне суспільство створює принципово новий світовий інформаційно-комунікаційний простір, де нове децентроване комунікативне середовище не залежить від ідеології, релігії, культури, національності й зумовлює реальну поведінку людини. Таке інформаційне середовище з'являється як нова форма організації соціокультурного простору держави, де комунікація стає своєрідним способом існування людей, але вона має як позитивні, так і негативні наслідки для культури, та може відіграти негативну роль і в процесах створення консолідованого суспільства в Україні. Тому науковий компонент державного підходу до стандартизованих технологій, єдиної цифрової платформи і до змістового наповнення, створення керованого ресурсу, що має консолідуєчий ефект, також треба враховувати.

Інтеграція різних культурологічних інформаційних ресурсів в єдиній інформаційній системі, що базується на розподіленому ресурсі, як доводить досвід «Європіани», буде сприяти об'єднанню електронних бібліотек в єдину інформаційно-культурологічну систему та забезпечувати доступ користувачів до загальних культурологічних мережевих ресурсів за допомогою посилань.

Об'єкти культурної спадщини є складним явищем для їх наукового опису та репрезентації, вони характеризуються багатоформатністю, багатоаспектністю, багатомовністю та мультикультурністю. Визначення критеріїв відбору документів для оцифрування стане основою стратегії програми оцифрування історико-культурних фондів з урахуванням таких критеріїв як змістові, ціннісні, збереження, користувацькі, юридичні, технічні, організаційні.

Назріла потреба цільової державної підтримки створення цифрової платформи, яка відігравала б роль спільного джерельного національного ресурсу Українки як колективної пам'яті народу для постійного переосмислення історії, нації та культури і на базі якої могли б бути знайдені консолідаційні моделі буття українського суспільства з урахуванням досвіду ЄС щодо опрацювання індикаторів моніторингу соціальної згуртованості.

Реалізація проєкту потребує не лише фінансування в галузі відповідної потужної комп'ютерної техніки, а й спеціально створеної урядової програми. Засади для проведення такої роботи вже підготовлено: існує консолідований та науково опрацьований цифровий ресурс, що показав свою життєздатність в окремих інституціях, але який потребує додаткової інтеграції на рівні узгодження форматів метаданих, встановлення досконаліших семантичних зв'язків та докладного відображення історико-культурного контексту. Його використання створить новий, цифровий, фактор впливу на свідомість людини, цифровий формат культурної пам'яті (e-Культура, e-Culture). Сьогодні, в умовах формування «покоління мережі», така програма вбачається єдиною прийнятною для майбутнього соціокультурного розвитку України та вирішення завдань консолідації суспільства, стимулювання міжрегіональних культурних обмінів та посилення культурних міжрегіональних зв'язків в Україні.

Розвиток історико-культурної та наукової складової цифрового суспільства базується на розбудові, модернізації й постійній підтримці мережі

ФОРМУВАННЯ ЦІЛІСНОГО СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ

бібліотек в Україні з постійним поповненням їхніх фондів україномовними виданнями та цифровим контентом вітчизняної та перекладної літератури, оскільки для значної частини населення бібліотеки залишаються єдиною можливістю задовольнити освітні, інформаційні, культурні та духовні потреби.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

До розділу 1

1. Лобузiна К. В. Створення iнтегрованого бiблiотечного простору: основнi проблеми та шляхи вирiшення. *Бiблiотекознавство. Документознавство. Інформологiя*. 2012. № 2. С. 34–40.
2. A system of indicators for monitoring social cohesion in Latin America / The Economic Commission for Latin America (ECLA) (NU. CEPAL Comisiyn Europea). *United Nations*. December 2007. 166 p.
3. Durkheim E. *The Division of Labor in Society*. New York : Free Press, 1997. 739 p.
4. Berger-Schmitt R. Considering Social Cohesion in Quality of Life Assessments: Concepts and Measurement. *In Social Indicators Research*. 2002. Vol. 58. Is. 3. Pp. 403–428.
5. Етнополiтична культура в Украiнi: реалiї та виклики часу. Киiв : ПiЕНД iм. I. Ф. Кураса НАН Украiни, 2010. 431 с.
6. Панчук М., Євтух В., Войналович В. та iн. Етнополiтичнi процеси в Украiнi: рeгiональнi особливостi. Киiв : ПiЕНД iм. I. Ф. Кураса НАН Украiни, 2011. 396 с.
7. Нагорна Л. Соцiокультурна iдентичнiсть: пастки цiннiсних розмежувань. Киiв : ПiЕНД iм. I. Ф. Кураса НАН Украiни, 2011. 272 с.
8. Крим в етнополiтичному вимiрi / М. Панчук (керiвник) та iн. ; редкол.: I. Ф. Курас (голова) та iн. ; рец.: О. Майборода, В. Євтух ; НАН Украiни, Ін-т полiт. i етнонац. дослiдж. НАН Украiни. Киiв : Свiтогляд, 2005. 533 с.
9. Закарпаття в етнополiтичному вимiрi. Киiв : ПiЕНД iм. I. Ф. Кураса НАН Украiни, 2008. 682 с.

10. Хобта С. Восток Украины: трансформация идентичностей в условиях пограничья. *Перекрестки*. 2010. № 3–4. С. 210–216.
11. Котигоренко В., Рафальський О. Прикордоння епох і цивілізацій: регіональна ідентичність українського Донбасу в «західному» науковому дискурсі. *Гілея*. 2013. Вип. 78 (№ 11). С. 309–315.
12. Донбас в етнополітичному вимірі / В. Котигоренко [та ін.] ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 584 с.
13. Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі : нац. доп. / [Лібанова Е. М., Горбулін В. П., Пирожков С. І. та ін.] ; за ред. Е. М. Лібанової. Київ : НАН України, 2015. 363 с.
14. Політичні аспекти кризи на Донбасі: діагностика стану та напрями врегулювання: аналіт. доп. / редкол. О. О. Рафальський (голова), В. О. Котигоренко, М. І. Панчук. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 268 с.
15. Панчук М. І., Дегтяренко А. М. Динаміка національно-громадянської та регіональної ідентичності громадян України та її зв'язок з подіями на Донбасі в 2013–2015 роках. *Гілея*. 2015. Вип. 103 (12). С. 322–330.
16. Wendt A. *Social Theory of International Politics*. Cambridge University Press, 1999. 433 p.
17. Kearns A., and Forrest R. Social Cohesion and Multi-Cultural Urban Governance. *In Urban Studies*. 2000. Vol. 37. No. 5–6. Pp. 995–1017.
18. Jenson J. *Defining and Measuring Social Cohesion*. Commonwealth Secretariat and United Nations Research Institute for Social Development. London, 2010. 34 p.
19. Tokman V. The Informal Economy, Insecurity, and Social Cohesion in Latin America. *In International Labour Review*. 2007. Vol. 146. No. 1–2. Pp. 82.
20. Berger-Schmitt R. Considering Social Cohesion in Quality of Life Assessments: Concepts and Measurement. *In Social Indicators Research*. 2002. Vol. 58. No. 3. Pp. 404–405.
21. Easterly W., Ritzen J., Woolcock M. Social Cohesion, Institutions and Growth. *In Economics and Politics*. 2006. Vol.18. Is. 2. Pp. 105.

22. Zetter R., Griffiths D., Sigona N., Flynn D., Tauhid P., Beynon R. *Immigration, Social Cohesion and Social Capital: What are the Links?* Joseph Rowntree Foundation, London, 2006. 36 p.
23. *Promoting the Policy Debate on Social Exclusion from a Comparative Perspective: Trends in Social Cohesion*, No. 1. Council of Europe. Strasbourg, 2002. 42 p.
24. *Revised Strategy for Social Cohesion*. European Committee for Social Cohesion, Council of Europe. Strasbourg, 2004. URL: https://www.coe.int/t/dg3/socialpolicies/socialcohesiondev/source/RevisedStrategy_en.pdf.
25. *Security through social cohesion: proposals for a new socio-economic governance*. *Trends in social cohesion*, No. 10. Council of Europe Publishing. 2004. 137 p.
26. *Community Security and Social Cohesion Towards a UNDP Approach*. United Nations Development Programme. December 2009. 50 p.
27. Peter J. Katzenstein. Introduction: Alternative Perspectives on National Security. In *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics*, Ed. by Peter J. Katzenstein. New York : Columbia University Press, 1996. URL: <http://www.ciaonet.org/book/katzenstein/katz01.html> (13 of 27) [8/9/20021:49:26 PM].
28. Jepperson R. L., Wendt A., and Katzenstein P. J. Norms, Identity, and Culture in National Security. In *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics*. Ed. by Peter J. Katzenstein. New York : Columbia University Press, 1996. Pp. 54–55. URL: <http://www.ciaonet.org/book/katzenstein/index.html> (1 of 2) [8/9/20021:46:59 PM].
29. Валеvський О. Л. Функції культури у формуванні суспільної консолідації України : аналіт. зап. Серія «Гуманітарний розвиток» / Нац. ін-т стратег. дослідж. 2019. № 1. 15 с.
30. *Світове дослідження цінностей. 2020 в Україні*. Український центр європейської політики. Київ, 2020. URL: <https://ucerp.org.ua/doslidzhennya/world-values-survey-2020-in-ukraine.html>.
31. Connor W. *Ethnonationalism: The Quest for Understanding*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1994. URL: <https://press.princeton.edu/books/paperback/9780691025636/ethnonationalism>.

32. Barry R. Posen. Nationalism, the Mass Army, and Military Power. *International Security*. Vol. 18. No. 2. (Fall 1993). Pp. 80–124. <https://doi.org/10.2307/2539098>.

33. Anderson B. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London ; New York : Verso, 1983. URL: https://is.muni.cz/el/1423/podzim2013/SOC571E/um/Anderson_B_-_Imagined_Communities.pdf.

34. Pasic A. *Culture, Identity, and Security: An Overview*. Project on World Security Rockefeller Brothers Fund. New York, 1998. 28 p.

35. Giddens A. *The Consequences of Modernity*. Polity Press, 1990. 186 p.

36. Mitzen J. Ontological Security in World Politics: State Identity and the Security Dilemma. *In European Journal of International Relations*. 2006. Vol. 12. No. 3. Pp. 342. <https://doi.org/10.1177/1354066106067346>.

37. Laing R. D. *The Divided Self. An Existential Study in Sanity and Madness*. 1960. 220 p.

38. Hegel G.W. F. *Phenomenology of Spirit*. Revised ed. A. V. Miller (Translator), J. N. Findlay (Foreword). Motilal Banarsidass, 1998. 595 p.

39. Marlier E., Atkinson T., Barnes Atkinson A., Cantillon B., Nolan B. *The EU and Social Inclusion. Facing the Challenges*. Policy Press, 2007. 303 p.

40. Ernesto O. *Social Cohesion. Inclusion and a Sense of Belonging in Latin America and the Caribbean*. Santiago de Chile : ECLAC, 2007. 168 p.

41. Українське суспільство та європейські цінності : звіт за результатами соціол. дослідж. : дослідж. було проведено Ін-том Горшеніна у співпраці з Представництвом Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні та Білорусі. Київ : Ін-т ім. Горшеніна, 2017. 44 с. URL: http://fes.kiev.ua/n/cms/fileadmin/upload2/Європейські_cinnosti_tables_and_diagrams_MR_.pdf.

42. Тищенко Ю. Права національних меншин, етнічних груп на політичну участь у виборних органах. URL: <https://parlament.org.ua/upload/docs/Tyshchenko-Note%20on%20minorities.pdf>.

43. Індекс стигми людей, які живуть з ВІЛ 2.0. URL: https://www.stigmindex.org/wp-content/uploads/2021/02/Ukraine-SI-2.0-Report-2020_Ukrainian.pdf.

44. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 5 (19). Київ : Ін-т соціології НАН України, 2018. С. 454–461.
45. SCORE Ukraine: Tracking Trends. USAID, Chemonics, SeeD, DG East, 2019. URL: [https://scoreforpeace.org/files/publication/pub_file//SCORE%20Ukraine_Tracking%20Trends%20for%20Selected%20Indicators%20\(2016-2018\)_ENG.pdf](https://scoreforpeace.org/files/publication/pub_file//SCORE%20Ukraine_Tracking%20Trends%20for%20Selected%20Indicators%20(2016-2018)_ENG.pdf).
46. Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / НАН України, Ін-т соціології ; за ред. В. Ворони, М. Шульги. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2013. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/book/petrushina/soc-mon-2013.pdf>
47. Громадянське суспільство в період пандемії: як вона вплинула на громадську активність. *Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва*, 2020. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-period-pandemii-yak-vona-vplinuла-na-gromadsku-aktivnist>.
48. Włodkowska-Bagan A. Kultura strategiczna Polski. In *Polityka Zagraniczna Polski W Zmieniającym Się Ładzie Międzynarodowym: Wybrane Problemy*. Redakcja naukowa Ryszard Zięba, Tomasz Pawłuszko. Kielce. 2016. S. 53–76.
49. Середній клас в Україні: уявлення і реалії. Центр Разумкова, 2016. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2016_Seredn_klas.pdf.
50. Збірник статистики підприємництва в Україні: 2018. ОЕСР. URL: <https://www.oecd.org/eurasia/competitiveness-programme/eastern-partners/Compendium-Entreprise-Statistics-Ukraine-2018-Ukrainian.pdf>.
51. Індекс щастя: в світі та в Україні. КМІС / підгот. О. Черьомухіна ; Київ. міжнар. ін-т соціології (КМІС), Фонд «Демократичні ініціативи». URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=993&page=1>.
52. Воронін М. День запобігання самогубствам: Україна – серед сумних «лідерів». 2019. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-49637010>.
53. Степико М. Проблеми реалізації консолідаційного потенціалу української нації : аналіт. зап. НІСД. Серія «Гуманітарний розвиток». 2019. № 2. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-09/ANALIT%20STEP-YKO%20HUMANE%20DEVELOPMENT%201%202019%201.pdf>.

До розділу 2

1. Даниел Б. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / пер. с англ. М. : Academia, 1999. 956 с.
2. Горовий В. Соціальні інформаційні комунікації, їх наповнення і ресурс / наук. ред. Л. А. Дубровіна ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2010. 230 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0003131>.
3. Интервью с заместителем Генерального директора ЮНЕСКО по вопросам коммуникации и информации г-ном А. В. Ханом. *Наука в информационном обществе* : информ. изд. / сост. Е. И. Кузьмин, В. Р. Фирсов. СПб., 2004. С. 22–26.
4. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. М. : Логос, 2003. 368 с.
5. Національний інформаційний комплекс і його роль у глобальному інформаційному просторі / [О. С. Онищенко, В. М. Горовий, В. І. Попик та ін.] ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2014. 217 с.
6. Кремень В. Г., Бінько І. Ф., Головащенко С. І. Політична безпека України: концептуальні засоби та система забезпечення : монографія. Київ : МАУП, 1998. 92 с.
7. Моисеев Н. Н. Человек и ноосфера. М. : Мол. гвардия, 1990. 351 с.
8. Білорус О. Г. Глобалізація і національна стратегія. Київ : ВО «Батьківщина» ; Броди : Просвіта, 2001. 300 с.
9. Тоффлер Е. Третя хвиля / з англ. пер. А. Евса. Київ : Всесвіт, 2000. 480 с.
10. Олійник О. В., Соснін О. В., Шиманський Л. Є. Політико-правові аспекти формування інформаційного суспільства суверенної і незалежної держави. URL: http://www.niss.gov.ua/book/Sosnin_2.htm.
11. Національний інформаційний суверенітет у контексті розвитку новітніх інформаційних технологій / [О. С. Онищенко, В. М. Горовий, В. І. Попик та ін.] ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ : НБУВ, 2011. 154 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-00-03163>.

12. Абдеев Р. Ф. Философия информационной цивилизации. М. : ВЛАДОС, 1994. 334 с.
13. Горовий В. М. Особливості розвитку соціальних інформаційних баз сучасного українського суспільства : монографія. Київ : НБУВ, 2005. 300 с.
14. Почепцов Г. Від Facebook'у і гламуру до Wikileaks: медіакомунікації. Київ : Спадщина, 2012. 464 с.
15. Вернадский В. И. Научная мысль как планетное явление / сост. Ф. Т. Яншина. М. : Наука, 1991. 271 с.
16. Почепцов Г. Г., Чукут С. А. Інформаційна політика : навч. посіб. 2-ге вид., стер. Київ : Знання, 2008. 663 с.
17. Бідзюра І. П. Концепція національних інтересів України в контексті реалізації міжнародної політики. *Нова парадигма*. 2004. Вип. 36. С. 155–165.
18. Котельников В. У пошуках національних інтересів: державне будівництво в Україні в контексті світового досвіду. *Політична думка*. 2000. № 4. С. 40–53.
19. Про національну безпеку України : Закон України від 21 черв. 2018 р. № 2469-VIII. Відом. Верховної Ради України (ВВР), 2018, № 31, ст. 241. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.
20. Опитування: за вступ до ЄС понад половина українців. *BBC News. Україна*. 2015. URL: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/09/150924_dif_russia_nato_donbas_rating_sx.
21. Гетьманчук М., Гурчин Я. Теоретично-методологічні аспекти вивчення особливостей формування національної ідентичності. *Актуальні проблеми міжнародної безпеки: український вимір*. Київ : Стилос, 2010. С. 209–215.
22. Нація: розвиток, поняття та види. *МАУП*. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/politolog/17282/>.
23. Горовий В. М. Національні інформаційні процеси в умовах глобалізації : монографія / відп. ред. О. С. Онищенко ; Нац б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2015. 330 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002151>.

24. Чибісова Н. Ментальне поле як важливий чинник становлення соціокультурного середовища українського суспільства. *Вища освіта України*. 2007. № 2. С. 49–50.

25. Інформаційна складова соціокультурної трансформації українського суспільства / (О. С. Онищенко, В. М. Горовий, Ю. М. Половинчак та ін.) ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2012. 202 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0003170>.

26. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України» : Указ Президента України від 24.09.2015 р. № 555/2015. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555/2015#Text>.

27. Надибська О. Я. Соціогуманітарне пізнання у контексті визначення цінностей та пріоритетів розвитку соціуму. *Гуманітар. вісн. Запоріж. держ. інж. акад.* 2010. Вип. 41. С. 83–94. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpqgvzdia_2010_41_8.

28. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України» : Указ Президента України від 25.02.2017 р. № 47/2017. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/2017.

29. Ліпкан В. А. Експертний висновок на проект Стратегії розвитку ефективних комунікацій у ЗСУ. *GOAL. Глобальна організація союзницького лідерства : громад. орг.* URL: <http://goal-int.org/ekspertnij-visnovok-na-proekt-strategii-rozvitku-efektivnix-komunikacij-u-zsu>.

30. Маліцький Б. Академічна наука: традиції і відповіді на нові виклики. *Вісн. НАН України*. 2005. № 1. С. 11–24. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/1199/02_Malitskiy.pdf?sequence=1.

31. Про схвалення Стратегії розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 липня 2019 р. № 526-р. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2019-%D1%80#Text>.

До розділу 3

1. Кралюк П. Іван Котляревський кинув виклик Російській імперії. Його творчість актуальна і в нинішній війні. *Радіо Свобода*. 2019. 20.10. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30225416.html>.
2. Агєєва В. П. Іншування москаля, національна тожсамість і подвійна лояльність. *Наук. зап. НаУКМА. Літературознавство*. 2019. Т. 2. С. 36–44.
3. Корсун О. О. [Лист до Тараса Шевченка] 2 травня 1842 р. *Листи до Тараса Шевченка*. Київ : Наук. думка, 1993. 384 с.
4. Семенченко О. Микола Гоголь як провідник української культури у світ (ч. 1). *Радіо Свобода*. 2009. 02.04. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1566234.html#content>.
5. Малкович І. Від редактора: декілька зауваг до перекладу «Тараса Бульби». *Тарас Бульба* / М. Гоголь ; пер. М. Садовського та М. Рильського. Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2005. 320 с.
6. Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? Мюнхен : Сучасність, 1968. 264 с.
7. Лавріненко Ю. Від упорядника. *Розстріляне Відродження: антологія 1917–1933: поезія – проза – драма – есей* / упоряд. Ю. Лавріненко. 3-тє вид. Київ : Смолоскип, 2004. 983 с.
8. Ляшко С. М. Українські біографічні довідкові видання XIX–XX ст.: історичні та теоретико-методичні засади. Запоріжжя : Дике поле, 2010. 286 с.
9. Луканська А. «Національна ідентичність – це ключове питання для суспільства» : інтерв'ю Є. Головахи. *Голос України : газ.* 2021. 19.08. URL: http://www.golos.com.ua/article/350002?fbclid=IwAR0_uZd70_PVg1u-AWaaV0XqtID_zumx9mS4SOrlpcWdZ2.
10. Гай-Нижник П. П. Формування загальнонаціональної ідентичності українців в контексті сучасних викликів. *Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики* / П. П. Гай-Нижник (кер. проекту, упоряд. і наук. ред.) ; П. П. Гай-Нижник, Л. Л. Залізняка, І. Й. Краснодемська, Ю. С. Фігурний [та ін.]. Київ : МП Леся. 2016. 586 с.
11. Суспільно-політичні настрої населення (23–25 липня 2021). *Рейтинг : соціол. група*. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/obshchestvenno-politicheskie_nastroeniya_naseleniya_23-25_ilyulya_2021.html.

12. Відгук українських істориків на статтю В. Путіна «Про історичну єдність росіян та українців» / Ін-т історії України НАН України ; Гром. просвітн. проект «Лікбез. Історичний фронт». Київ, 2021. 8 с.

13. Агеєва В. Чому в Харкові не прижилася столиця України. *BBC News – Україна*. 2017. 27.11. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-42134807>.

14. Кравченко В. В. Столиця для України. *Україна, Імперія, Росія : Вибрані статті з модерної історії та історіографії* / В. В. Кравченко. Київ : Критика, 2011. 544 с.

15. Схід і Південь України: час, простір, соціум : у 2 т. : монографія. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2014. Т. 1 / відп. ред. В. А. Смолій ; кер. авт. кол. Я. В. Верменич. 378 с.

16. Коржов Г. Региональная идентичность Донбасса: генезис и тенденции развития в условиях общественной трансформации. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2006. № 4. С. 38–51.

До розділу 4

1. Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні : [монографія] / [В. А. Войналович та ін. ; редкол. О. О. Рафальський (голова), В. А. Войналович, Л. П. Нагорна] ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. 512 с.

2. Інформаційні чинники системи інтеграторів Донбасу і Криму в загальноукраїнській єдності : монографія / В. М. Горовий, О. С. Онищенко, М. Б. Закіров та ін. ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2016. 202 с.

3. Про Стратегію національної безпеки України : Указ Президента України від 12 лютого 2007 року № 105. *Верховна Рада України. Законодавство України : вебпортал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/105/2007>.

4. Індекс результативності російської пропаганди. *Київський міжнародний інститут соціології : вебсайт*. 2015. URL: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=510>.

5. Рябчук М. Дві України – кінець амбівалентности? *Критика*. 2015. № 1–2 (207–206). С. 2–12.
6. Україні – 30. Від Незалежності до взаємозалежності. *Дослідження програми «Arena»*. 2021. URL: <https://arenaresearch.org/wp-content/uploads/2021/07/UA-Ukraine-at-30-From-independence-to-interdependence.pdf/>.
7. Ідентичність громадян України: ціннісно-орієнтаційний аспект. *Національна безпека і оборона*. 2017. № 1–2 (169–170).
8. Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000–2020 рр. *Центр Разумкова : вебсайт*. 2020. С. 13. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_religiya.pdf.
9. Що об'єднує та роз'єднує українців. *Фонд «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва»*. 22 січня 2015. URL: <https://dif.org.ua/article/shcho-obednue-ta-rozednue-ukraintsiv>.
10. Динаміка трансформацій уявлень про суспільний ідеал в українському суспільстві : аналіт. зап. / О. С. Онищенко, Ю. М. Половинчак, М. М. Хилько [та ін.] ; відп. ред. Л. А. Дубровіна ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2020. С. 22.
11. Хилько М. М. Політична культура населення України: аналіз ступеня консенсусу, інтегрованості, міжнаціональної злагоди. *Вісн. Харків. нац. ун-ту: питання політології*. № 493. 2006. С.197–209.
12. Україні – 29. Де ми зараз та куди прямуємо? *Фонд «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва» : вебсайт*. URL: <https://dif.org.ua/article/ukraini-29-de-mi-zaraz-ta-kudi-pryamuemo>; <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/ukraini-29-de-my-zaraz-ta-kudy-priamuemo>.
13. Шостий рік декомунізації: ставлення населення до заборони символів тоталітарного минулого. URL: <https://dif.org.ua/article/shostiy-rik-dekomunizatsii-stavlennya-naseleण्या-do-zaboroni-simvoliv-totalitarnogo-minulogo/>.
14. Суспільна підтримка євроатлантичного курсу України: оцінки та рекомендації. *Центр Разумкова : вебсайт*. Київ, 2021. С. 7. URL: <https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021-nato-ukr.pdf>.
15. Патріотизм, мова та зовнішньополітичні пріоритети – громадська думка України. *Фонд «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва» : вебсайт*. 2020. URL: https://dif.org.ua/article/%20patriotyzm_mova%20%20.

16. Дослідження читання книжок в Україні. SlideShare. Sep. 10, 2014. С. 87–88. URL: <http://www.slideshare.net/Kyivstar/report-gfk-reading2014-for-uploading-38932265>.

17. Хилько М. М., Корнєєв В. М. Вплив контенту засобів масової комунікації на український соціум. *Актуальні питання масової комунікації*. Київ : Ін-т журналіст. КНУ ім. Тараса Шевченка, 2014. Вип. 16. С. 65. URL: http://comstudies.org/wp-content/uploads/2014/CIMC_2014_no16_pp57-68.pdf.

18. Миськевич Т. Сучасна бібліотека як мультисервісний заклад. *Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського*. 2016. Вип. 43. С. 57–69. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nbnbuimviv_2016_43_6/.

19. Україна: шлях до консолідації суспільства : нац. доповідь / С. І. Пирожков, Ю. П. Богуцький, Е. М. Лібанова, О. М. Майборода та ін. ; ПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ. 2017. 336 с.

20. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 р. № 225/2021 «Про Стратегію людського розвитку». *Верховна Рада України. Законодавство України : вебпортал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/225/2021#Text>.

21. Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки : Указ Президента України від 27 вересня 2021 року № 487/2021. *Верховна Рада України. Законодавство України : вебпортал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Textю>.

22. Про Національну стратегію у сфері прав людини : Указ Президента України від 24.02.2021 № 119/2021. *Верховна Рада України. Законодавство України : вебпортал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text>.

23. Ткаченко Є. В. Правовий захист прав етнічних та мовних меншин : навч. посіб. URL: https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/msc_5_cory.pdf.

24. Лихач Ю. Актуальні проблеми законодавчого забезпечення прав національних меншин в Україні. *Наук. записки Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 3. С. 27–37. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2010_3_5.

25. Перегуда Є. В. Модель мовної політики у поліетнічному суспільстві: кейс України. *S.P.A.C. E. Society, Politics, Administration in Central*

Europe : електрон. наук.-практ. журн. Одеса : НУ «ОЮА», 2016. Вип. 1. С. 92–96. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/7311>.

26. Шмагун А. В. Завдання та перспективи української моделі мовної політики. *Вчені зап. Тавр. нац. ун-ту ім. В. І. Вернадського. Серія : Держ. упр.* 2020. Т. 31 (70), № 3. С. 193–197. URL: http://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/3_2020/35.pdf.

27. Кулик В. Мовна політика в багатомовних країнах. Закордонний досвід та його придатність для України. Київ : Дух і Літера, 2021. 312 с.

28. Про схвалення Стратегії популяризації української мови до 2030 року «Сильна мова – успішна держава» : Розпорядження КМУ від 17.07.2019 р. № 596-р. *Верховна Рада України. Законодавство України : вебпортал.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/596-2019-%D1%80#Text>.

29. Про Стратегію національно-патріотичного виховання : Указ Президента України від 18.05.2019 р. № 286/2019. *Верховна Рада України. Законодавство України : вебпортал.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#Text>.

30. Про схвалення Концепції Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на період до 2025 року : Розпорядження КМУ від 9.10.2020 р. № 1233-р. *Верховна Рада України. Законодавство України : вебпортал.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1233-2020-%D1%80#Text>.

31. Про схвалення Стратегії сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, в українському суспільстві на період до 2030 року : Розпорядження КМУ від 28.07.2021 р. № 866-р. *Верховна Рада України. Законодавство України : вебпортал.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2021-%D1%80#Text>.

32. Про схвалення Стратегії інформаційної реінтеграції Донецької та Луганської областей : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 26 липня 2018 р. № 539-р. *Верховна Рада України. Законодавство України : вебпортал.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/539-2018-%D1%80#Text>.

33. Заходи інформаційної політики щодо сприяння реінтеграції тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей : аналітична записка. *Національний інститут стратегічних досліджень.* URL: <https://>

niss.gov.ua/doslidzhennya/gromadyanske-suspilstvo/zakhodi-informaciynoi-politiki-schodo-spriyannya-reintegracii.

34. Топалова С., Українець О. Реінтеграція окупованих територій: інформаційна складова. *Аналітичний центр «Обсерваторія демократії»*. URL: <https://od.org.ua/uk/%D1%80%D0%B5%D0%B8%D0%BD%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F-%D0%BE%D0%BA%D0%BA%D1%83%D0%BF%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8B%D1%85-%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%BE/>.

35. Про схвалення Стратегії інформаційної реінтеграції Автономної Республіки Крим та м. Севастополя : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2018 р. № 1100-р. *Верховна Рада України. Законодавство України : вебпортал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1100-2018-%D1%80#Text>.

36. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про Стратегію деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя» : Указ Президента України від 11 березня 2021 року № 117/2021. *Офіційне інтернет-представництво : вебпортал*. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1172021-37533>.

37. Закірова С. Нова «Стратегія інтеграції внутрішньо переміщених осіб»: аналіз і застереження експертів і фахівців. *Громадська думка про правотворення*. 2021. № 17 (222).

38. Про схвалення Стратегії інтеграції внутрішньо переміщених осіб та впровадження середньострокових рішень щодо внутрішнього переміщення на період до 2024 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2021 р. № 1364-р. *Верховна Рада України. Законодавство України : вебпортал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1364-2021-%D1%80#Text>.

39. Про Стратегію комунікації з питань євроатлантичної інтеграції України на період до 2025 року : Указ Президента від 11 серпня 2021 р. № 348/2021 р. *Верховна Рада України. Законодавство України : вебпортал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348/2021#Text>.

40. 10 речей, які потрібно знати про гуманітарну кризу в Україні. *Організація Об'єднаних Націй в Україні : офіц. вебсайт*. 19 серпня 2020 р.

URL: <https://ukraine.un.org/uk/88874-10-rechey-yaki-potribno-znati-pro-gumanitarnu-krizu-v-ukraini>.

41. Стеблина Н. Реформовані українські ЗМІ під час пандемії COVID-19: мажорний офіціоз від влади, «коронавірусна джинса» і трохи креативного контенту. *Інститут масової інформації*. 16.06.2020, URL: <https://imi.org.ua/monitorings/reformovani-ukrayinski-zmi-pid-chas-pandemiyi-covid-19-mazhornyj-ofitsioz-vid-vlady-koronavirusna-i33569>.

42. Нестерова М., Соколовська О., Вершиніна В., Коношевич Н., Монастирський Є. Переселенці: життя до і під час COVID-19. С. 4. URL: https://radnyk.org/wp-content/uploads/2020/07/IDPs-life-before-and-during-the-coronavirus_ukr.pdf.

43. Вдосконалення національного законодавства України стосовно захисту прав людини внутрішньо переміщених осіб. *Офіс Ради Європи в Україні : офіц. вебсайт*. 2016. URL: <https://rm.coe.int/1680693ca7>.

44. Рамкова програма Міжвідомчого постійного комітету з пошуку довгострокових рішень для внутрішньо переміщених осіб. *Агентство ООН у справах біженців, Представництво Норвезької ради у справах біженців в Україні*. 2019. URL: https://www.unhcr.org/ua/wp-content/uploads/sites/38/2019/11/NRC_ramkova_program-PRINT-UNHCR.pdf.

45. Гришко Л. Внутрішні переселенці в Україні – нові можливості, або Лабіринт з кукурудзи. *Deutsche Welle*. 02.06.2016. URL: <https://p.dw.com/p/1IyTD>.

46. Критерії та індикатори інтеграції ВПО. Результати консультативних зустрічей із ВПО, представниками вразливих приймаючих громад та ключовими зацікавленими сторонами в Україні. *Представництво Данської ради у справах біженців в Україні : офіц. вебсайт*. 2021. 48 с. URL: https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/DRC_report_meeting_2021_ukr_A4%20preview.pdf.

47. Внутрішньо переміщені особи: від подолання перешкод до стратегії успіху : монографія / О. Ф. Новікова, О. І. Амоша, В. П. Антонюк та ін. ; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Київ, 2016. 448 с.

48. Звіт за результатами аналізу проблем внутрішньо переміщених осіб в об'єднаних територіальних громадах. *Радник з питав ВПО*. 2018. С. 7. URL: https://radnyk.org/reports/problematic_idps/problematic%20issues%20related%20to%20IDPs%20in%20ATC%20report_radnyk_ukr.pdf.

49. Залученість внутрішньо переміщених осіб. Інформаційна довідка. *Організація Об'єднаних Націй в Україні*. Черв. 2021. 6 с. URL: https://www.unhcr.org/ua/wpcontent/uploads/sites/38/2021/06/2021_Inclusion-of-IDPs_ukr.pdf.

50. Освітні центри. *Міністерство освіти і науки України : офіц. вебсайт*. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/vstupna-kampaniya-2021/vstupnikam-z-krimu-ta-donbasu-u-2021-roci/osvitni-centri>.

51. Онлайн-брифінг за участю заступника Міністра освіти і науки України Андрія Вітренка щодо результатів вступу осіб із тимчасово окупованих територій АР Крим та Донбасу. *Facebook-сторінка МОН України*. 03.11.2020. URL: https://www.facebook.com/watch/live/?ref=watch_permalink&v=1060974054338718.

52. Ремовская Е. Украинские вузы для крымчан: «Квоты более чем достаточные». *Крым.Реалии*. 29.06.2021. URL: <https://ru.krymr.com/a/krym-ukrainskie-vuzy-postuplenie-2021/31273309.html>.

53. Студентки з тимчасово окупованих територій в українських закладах вищої освіти: що впливає на вступ та інтеграцію. *Cedos*. 29.07.2021. URL: https://cedos.org.ua/researches/student_ky-z-tymchasovo-okupovanyh-terytorij-v-ukrayinskyh-zvo-shho-vplyvaye-na-vstup-ta-integracziyu/.

54. Kidd M. Archetypes, Stereotypes and Media Representation in a Multi-Cultural Society. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*. 2016. Vol. 236. Pp. 25–28. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2016.12.007>.

55. Іванова О., Мойсеєва О., Стеблина Н. Місцева преса : посіб. для ЗМІ. Як регіональним журналістам працювати за часів нових медіа та кризи демократії. Київ : ТОВ «Бізнесполіграф», 2019. 232 с.

56. Савченко Д. КримSOS: від трьох волонтерів до мережі, що працює з 73-ма ініціативами ВПО. *УВКБ ООН, Агентство ООН у справах біженців. Представництво в Україні : офіц. вебсайт*. 29.03.2021. URL: <https://www.unhcr.org/ua/32221-%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%81-%D1%81%D0%B0%D0%B2%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE-%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BCsos.html>.

57. Еволюція жіночого лідерства: до та після переміщення. *УВКБ ООН, Агентство ООН у справах біженців. Представництво в Україні*. 5.03.2021 URL: <https://www.unhcr.org/ua/31719%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D1%96%D1%8F-%D0%B6%->

D1%96%D0%BD%D0%BE%D1%8%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%B5%D1%8%D1%81-%D1%82%D0%B2%D0%B0-%D0%B4%D0%BE-%D1%82%D0%B0-%D0%BF%D1%96%D1%81.html.

58. Коцарев О. Гульнара Бекірова: «Українці й кримські татари століттями живуть поруч, але майже нічого не знають одні про одних». *LB.ua*. 21.01.2021. URL: https://lb.ua/culture/2021/01/21/475528_gulnara_bekirova_ukraintsi_y.html.

59. У Києві презентували перший в Україні посібник «Історія Криму і кримськотатарського народу». *Іслам в Україні*. 20.11.2020. URL: <https://islam.in.ua/ua/novynu-u-krayini/u-kyievi-prezentuvaly-pershyu-ukrayini-posibnyk-istoriya-krymu-i-krymskotatarskogo>.

60. Красненко М. Переселенці в нових громадах: потреби та включення в життя. *Благодійний фонд «Стабілізуєшес Суппорт Сервісез» : вебсайт*. 18.01.2021. URL: <https://sss-ua.org/mediakompaniyi/pereselenczi-v-novyh-gromadah-potreby-ta-vklyuchennya-v-zhyttya/>.

61. Карпюк Г. І. Основи підприємництва : навч. посіб. для здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти. Київ, 2021. 107 с. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/pto/2021/04/19/Osnovy%20pidpryyemnytstva.pdf>.

62. Звіт щодо регіональних інтеграційних програм для внутрішньо переміщених осіб. *Норвезька рада у справах біженців : вебсайт*. 2021. URL: https://www.humanitarianresponse.info/sites/www.humanitarianresponse.info/files/documents/files/05_2021_nrc_idp_integration_policies_ukr.pdf.

63. Національна стратегія у сфері прав людини. Затверджено Указом Президента України від 24 березня 2021 р. № 119/2021. *Верховна Рада України. Законодавство України : вебпортал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#top>.

До розділу 5

1. Боряк Г., Лобузін К., Юркова О. Цифровий архів Голодомору в Україні 1932–1933 рр. як універсальний джерельний мережевий ресурс: документальний та візуальний сегменти проєкту. *Укр. іст. журн.* 2021. № 2. С. 138–153. <https://doi.org/10.15407/uhj2021.02.138>.

2. Волинець В. Новий зміст і потенціал віртуального музею. *Цифрова платформа: інформаційні технології в соціокультурній сфері*. 2020. Т. 3(2). С. 122–133. https://doi.org/10.31866/2617-796_x.3.2.2020.220582.

3. Добровольська В. В. Інформаційно-документаційне забезпечення розвитку соціокомунікаційного простору культури в Україні : [монографія] / М-во культури, молоді та спорту України, Нац. акад. керів. кадрів культури і мистецтв. Київ : НАКККіМ, 2020. 395 с.

4. Довгострокова стратегія розвитку української культури – стратегія реформ : розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.02.2016 № 119-р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/119-2016-%D1%80>.

5. Дубровіна Л. А. Документальні ресурси архівної та книжкової спадщини як історичний та соціокультурний базис розвитку сучасних національних держав. *Розвиток ресурсної бази вітчизняного інформаційного середовища*. Київ, 2012. С. 136–170. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0003130>.

6. Дубровіна Л. А., Лобузін К. В., Онищенко О. С., Боряк Г. В. Цифрова гуманітаристика та бази даних документальної культурної спадщини в бібліотеках України. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2020. Вип. 25. С. 290–309. <https://doi.org/10.15407/rksu.25.290>.

7. Дубровіна Л., Киридон А., Матяш І. Архіви, бібліотеки, музеї – джерельна основа національної пам'яті, культурної спадщини України. *Бібл. вісн.* 2017. № 1. С. 3–10. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-000-0000808>.

8. Левчук Л. Т., Панченко В. І., Онищенко О. І. Естетика : підручник / за заг. ред. Л. Т. Левчук. 3-тє вид., допов. і переробл. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 520 с.

9. Коцюба В. В. Проект «Україніка в датах» як метод актуалізації ресурсів електронної бібліотеки. «Україніка». *Міжнародна наукова конференція «Бібліотека. Наука. комунікація: актуальні тенденції у цифрову епоху»* (м. Київ, 8–10 жовт. 2019 р.). URL: <http://conference.nbuv.gov.ua/report/view/id/731>.

10. Кунанець Н., Пасічник В., Химич Г. Досвід реалізації проектів класу «Розумне місто» на основі інформаційних і телекомунікаційних технологій. *Вісн. Львів. держ. ун-ту безпеки життєдіяльності*. 2016. № 14. С. 17–37. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vldubzh_2016_14_4.

11. Лобузін І. В. Цифрові бібліотекарі доби е-науки та семантичних вебтехнологій. *Бібл. вісн.* 2019. № 6. С. 18–24. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0003456>.
12. Лобузін І. Цифрові бібліотечні проекти: технологічні рішення та управління життєвим циклом колекцій : монографія. Київ, 2016. 216 с. <https://doi.org/10.15407/nbuv.0002130>.
13. Лобузін І. В., Перенесієнко І. П. Електронні колекції українці у вебсередовищі: організація та технологія формування ресурсів рукописних та книжкових джерел у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського. *Рукописна та книжкова спадщина України.* 2020. Вип. 25. С. 324–336. <https://doi.org/10.15407/rksu.25.324>.
14. Лобузін К. В. Вплив семантичних технологій на бібліотечні пошукові системи. *Семантичні технології у науковій бібліотеці* : монографія. Київ, 2019. С. 14–44.
15. Лобузін К., Перенесієнко І. Організація тематичного доступу до бібліотечних електронних ресурсів українці. *Семантичні технології у науковій бібліотеці* : монографія. Київ, 2019. С. 201–230. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0003606>.
16. Лобузін К., Перенесієнко І., Вошенко О. Система організації тематичних зв'язків предметно-довідкового апарату електронної бібліотеки «Україніка». *Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського.* 2019. Вип. 55. С. 220–230. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0003638>.
17. Луканина М. В. Текст СМІ и конвергенция. *Политическая лингвистика.* 2006. № 20. С. 206.
18. Мар'їна О. Ю. Бібліотека в цифровому просторі : монографія. Харків : ХДАК, 2017. 280 с.
19. Половинчак Ю. М. Конвергентні процеси в сучасному інфопросторі: трансформації текстів, практик, ієрархій. *Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського.* 2017. Вип. 46. С. 31–44. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0000001623>.
20. Попик В. Стратегія розвитку бібліотечної сфери та пріоритети формування національного науково-інформаційного простору. *Бібл. вісн.* 2015. № 5 (229). С. 3–9.
21. Про культуру : Закон України від 14 грудня 2010 р. № 2778-VI. *Відом. Верховної Ради України.* 2011. № 24. Ст. 168.

22. Рибачок О. М. Європейський досвід формування електронних ресурсів історико-культурної спадщини. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2016. Вип. 20. С. 478–487.

23. Рибачок О. М. Мультикультурні цифрові ресурси США, Канади та Австралії. *Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського*. 2017. С. 196–208.

24. Філіппова Л. Я. Цифрові архіви в сучасному суспільстві: термінологічний та змістовний аспект. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2018. № 2. С. 6–11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2018_2_3.

25. Формування суспільного ідеалу в умовах глобалізованого світу та інформаційного суспільства : [аналіт. зап.] / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко, В. І. Попик, К. В. Лобузін, Ю. М. Половинчак, Л. О. Матвійчук [та ін.] ; відп. ред. Л. А. Дубровіна ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ : НБУВ, 2020. 68 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004080>.

26. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії : нац. доп. Київ : НАН України, 2016. 284 с.

27. Adrian S., Kurniawan K. Smart Heritage: Media for Realizing Cultural Heritage Conservation in The Smart City Era. IOP Conference Series: Earth and Environmental Science. 2020. 452 p. <https://doi.org/10.1088/1755-1315/452/1/012058>.

28. American Library Association. B.1 Core Values, Ethics, and Core Competencies. 2010. (Old Number 40). URL: http://www.ala.org/aboutala/governance/policymanual/updatedpolicymanual/section2/40_corevalues.

29. Alvite-Dñez M.-L., Barrionuevo L. (2021) Confluence between library and information science and digital humanities in Spain. Methodologies, standards and collections. *Journal of Documentation*. 2021. Vol. 77. Is. 1. Pp. 41–68. <https://doi.org/10.1108/JD-02-2020-0030>.

30. Batchelor D., Schnabel M. A., Dudding M. Smart Heritage: Defining the Discourse. *Heritage*. 2021. Vol. 4. Is. 2. Pp. 1005–1015. <https://doi.org/10.3390/heritage4020055>.

31. Bishop A. P., Van House N. A., Battenfield B. P. Digital Library Use: Social Practice in Design and Evaluation. MIT Press, Cambridge, MA, 2003. 355 p.

32. Borgman C. L. What are digital libraries? Competing visions. *Inform. Process. Manage.* 1999. Vol. 35. No. 3. Pp. 227–243.
33. Botticelli, Peter. Cultural Heritage Informatics: Building an Interdisciplinary Master's Concentration. *Journal of Education for Library and Information Science.* 2021. Vol. 62. No. 2. Pp. 220–231.
34. Bountouri L. Archives in the digital age: Standards, policies and tools. Cambridge, MA : Chandos Publishing, 2017. 99 p.
35. Carlin D., Vaughan L. (Eds). *Performing Digital: Multiple Perspectives on a Living Archive*, London: Routledge, 2015. 253 p. <https://doi.org/10.1080/1576895.2017.1330597>.
36. Choi Y. Developing a Specialization for LAM Convergence Using a Competency-Based Approach in an LIS Graduate Curriculum. *Journal of Education for Library and Information Science.* 2020. Vol. 61. No. 2. Pp. 212–228. <https://doi.org/10.3138/jelis.2019-0044>.
37. Clement T., Hagenmaier W., Levine Knies J. Toward a notion of the archive of the future: impressions of practice by librarians, archivists, and digital humanities scholars. *The Library Quarterly.* 2013. Vol. 83. No. 2. Pp. 112–130. <https://doi.org/10.1086/669550>.
38. Cox R. J. Archival Futures: The Future of Archives. *Collections.* 2013. Vol. 9. No. 4. Pp. 331–352. <https://doi.org/10.1177/155019061300900402>.
39. Cultural Heritage: Digitisation, Online Accessibility and Digital Preservation: Implementation of Commission Recommendation on the Digitisation and Online Accessibility of Cultural Material and Digital Preservation. Progress Report 2013–2015. Working document. 2016. URL: http://ec.europa.eu/information_society/newsroom/image/document/2016-27/2013-2015_progress_report_9-06-2016_16531.pdf.
40. Olivier Le Deuff (Ed.). *Digital Humanities: History and Development*. Wiley, 2018. 176 p. <https://doi.org/10.1002/9781119308195>.
41. Dubrovina L., Ljbuzina K., Onyshchenko O., Boriak H. Digital humanitarian project as a component of digital humanities. *Science and Innovation.* 2021. Vol. 17. No. 1. Pp. 54–63. <https://scinn-eng.org.ua/ojs/index.php/ni/article/view/38>.
42. Europeana strategy 2020–2025: Empowering digital change. URL: <https://pro.europeana.eu/post/europeana-strategy-2020-2025-empowering-digital-change>.

43. Goudarouli E., Sexton A., Sheridan J. The Challenge of the Digital and the Future Archive: Through the Lens of The National Archives UK. *Philosophy and Technology*. 2018. Vol. 32. No. 1. Pp. 173–183. <https://doi.org/10.1007/s13347-018-0333-3>.

44. Guidelines for digitization projects for collections and holdings in the public domain, particularly those held by libraries and archives. IFLA ; UNESCO. 2003. URL: <http://archive.ifla.org/VII/s19/pubs/digit-guide.pdf>.

45. Handbook on virtual exhibitions and virtual performance. version 1.0. Ed.: Maria Teresa Natale. INDICATE (International Network for a Digital Cultural Heritage e-Infrastructure). 2012. URL: <https://www.digitalmeetsculture.net/article/handbook-on-virtual-exhibitions-and-virtual-performances>.

46. Haux D. H., Dominicǎ A. M., & Raspotnig J. A. (2021). A Cultural Memory of the Digital Age? *International Journal for the Semiotics of Law- Revue internationale de Sǐmiotique juridique*. Vol. 34. No. 3. Pp. 769–782. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11196-020-09778-7>.

47. Jenkins H. *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide*. New York : NYU Press, 2006. 368 p.

48. Klein J. T. *Interdisciplining Digital Humanities: Boundary Work in an Emerging Field*. University of Michigan Press, 2018. URL: <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/24035/1006098.pdf>.

49. Libraries, archives and museums (LAM). Conceptual issues with focus on their convergence. *Encyclopedia of Knowledge Organization*. URL: <https://www.isko.org/cyclo/lam>.

50. Lorente Gall A., Kanellos I. What Do We Know about On-line Museums? A Study about Current Situation of Virtual Art Museums. *International Conference Transforming Culture in the Digital Age*. Tartu, Estonia. 2010. Pp. 208–219. URL: <http://perso.telecom-bretagne.eu/annalorente-gall/publications/index.php?idpublication=9652>.

51. Marty P. F. Digital Convergence and the Information Profession in Cultural Heritage Organizations: Reconciling Internal and External Demands. *Library Trends*. 2014. Vol. 62. No. 3. Pp. 613–627. <https://doi.org/10.1353/lib.2014.0007>.

52. Potts J. *Use and Reuse of the Digital Archive*. Springer Nature. 2021. 167 p. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-79523-8>.

53. Povroznik N. Digital History of Virtual Museums: The Transition from Analog to Internet Environment. *DHN*. 2020. Pp.125–136. URL: <http://ceur-ws.org/Vol-2612/paper9.pdf>.
54. Ray J., Botticelli P. Educating Library, Archives, and Museum Professionals in the US: Promoting Collaboration, Recognizing the Power of Information and Object in Professional Identity. 2021. URL: <http://jhir.library.jhu.edu/handle/1774.2/64298>.
55. Rayward W. B. Electronic Information and the Functional Integration of Libraries, Museums and Archives. In: *History and Electronic Artefacts*. Edward Higgs (Ed.). Oxford, UK : Clarendon Press, 1998. Pp. 207–224.
56. Robinson, Helena. Remembering Things Differently: Museums, Libraries and Archives as Memory Institutions and the Implications for Convergence. *Museum Management and Curatorship*. 2012. Vol. 27. No. 4. Pp. 413–429. <https://doi.org/10.1080/09647775.2012.720188>.
57. Ronchi A. M. e-Culture: On Culture in the Digital Age. In: *e-Services: Toward a New Model of (Inter)active Community*. Springer International Publishing, 2019. https://doi.org/10.1007/978-3-030-01842-9_3.
58. Rossi P. G., Panciroli C. The Digital Museum as a Third Space: Giving Shape to Conceptualization. *Proceedings of the 1 st International and Interdisciplinary Conference on Digital Environments for Education, Arts and Heritage. EARTH*. 2018. Pp. 19–26. https://doi.org/10.1007/978-3-030-12240-9_3.
59. Sabharwal A. Digital curation in the digital humanities: Preserving and promoting archival and special collections. Chandos Publishing (Elsevier), 2015. 168 p.
60. Semantic Digital Libraries. Edited by Sebastian Ryszard Kruk and Bill McDaniel. Berlin : Springer, 2009. 245 p.
61. Shahbazi R. and Hedayati A. Identifying digital librarian competencies according to the analysis of newly emerging IT-based LIS jobs in 2013. *The Journal of Academic Librarianship*. 2016. Vol. 42. Is. 5. Pp. 542–550. <https://doi.org/10.1016/j.acalib.2016.06.014>.
62. Terminology, Definitions and Types for Virtual Museums: Deliverable report. 2014. URL: http://www.v-must.net/sites/default/files/D2.1c%20V_Must_TERMINOLOGY_V2014_FINAL.pdf.

63. UNDP Social and Environmental Standards (SES). Standard 4: Cultural Heritage. 2021. URL: https://info.undp.org/sites/bpps/SES_Toolkit/SitePages/Standard%204.aspx .

64. Wagner A., Matulewska A. And Le C. Protection, Regulation and Identity of Cultural Heritage: From Sign-Meaning to Cultural Mediation. *Int J Semiot Law*. 2021. Vol. 34. No. 3. Pp. 601–609. <https://doi.org/10.1007/s11196-021-09833-x>.

65. Wright A. Cataloging the World: Paul Otlet and the Birth of the Information Age. New York: Oxford University Press, 2014.

66. Xie I., Matusiak K. Discover digital libraries: Theory and practice. Amsterdam: Elsevier, 2016. 364 p.

67. Zhang Y., Matusiak K. Convergence of digital humanities and digital libraries. *Library Management*. 2015. Vol. 36. No. 4–5. Pp. 362–377. <https://doi.org/10.1108/LM-09-2014-0116>.

Formation of integral socio-cultural space of Ukraine as a part of consolidating national strategies : [monograph] / O. Onyshchenko, L. Dubrovina, V. Horovyi [others] ; Editor-in-charge O. Onyshchenko ; NAS of Ukraine, V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. – Kyiv, 2022. – 224 p.

Monograph presents studies of cultural-creative factors in their promoting unity of Ukrainian space as an important factor in ensuring sustainability and progressiveness of social development. Scientific understanding of variability of social and cultural life of territorial communities, and cultural and research institutions (primarily, libraries) efforts in providing non-confrontational and constructive representation of such variability, gained especially significant attention from the monograph authors.

Scientific views on providing integrity as factor of national development, are analyzed and systematized. Conditions, triggering mechanisms and reasons for destructions of socio-cultural space, are identified and stressed, prospective to overcome imperial and soviet background of socio-cultural context of territorial communities' life are considered. Conclusions on dynamics of cultural synthesis and cultural regionalism, as well as on the ways they influent Ukrainian national space as a whole, are presented.

The authors stress the role of cultural institutions in developing means and activities called to improve the national communicative process, and generating national vision of future.

For scholars, researchers, practitioners in socio-cultural transformations, common readers.

Наукове видання

ОНИЩЕНКО Олексій Семенович,
ДУБРОВІНА Любов Андріївна,
ГОРОВИЙ Валерій Микитович та ін.

**ФОРМУВАННЯ ЦІЛІСНОГО СОЦІОКУЛЬТУРНОГО
ПРОСТОРУ УКРАЇНИ
ЯК СКЛАДОВА КОНСОЛІДАЦІЙНИХ
НАЦІОНАЛЬНИХ СТРАТЕГІЙ**

Редактори: Т. Дубас, Є. Кабаренкова, Л. Сісіна, Ю. Шлапак
Комп'ютерна верстка Г. Булахової

Підп. до друку 21.06.2022. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 18,06. Обл.-вид. арк. 12,19.
Наклад 200 пр. Зам. № 7.

Видавець і виготовлювач
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
03039, Київ, Голосіївський просп., 3.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1390 від 11.06.2003 р.